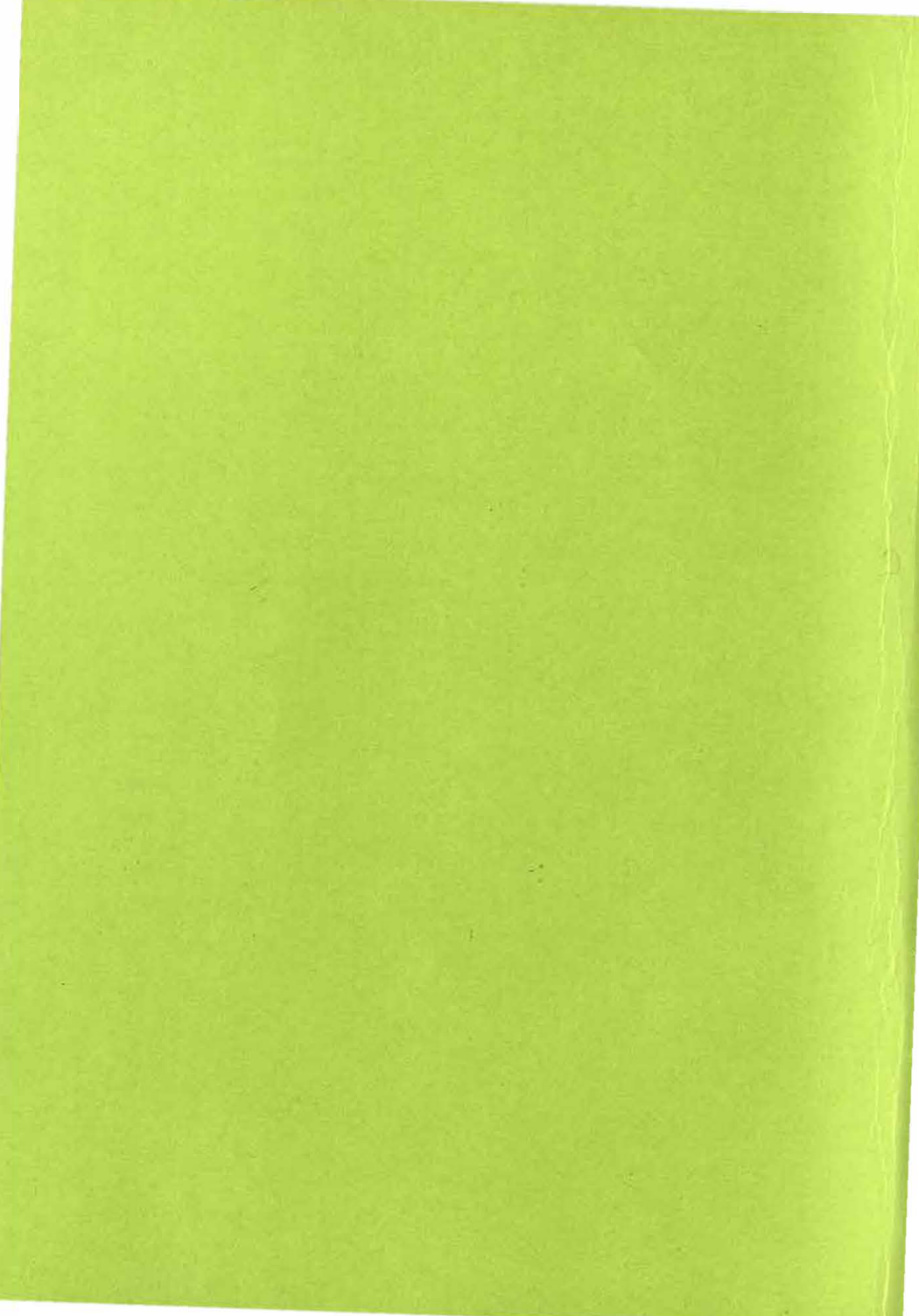

KOVÁSZ

TARTALOM

A modernizmus csapdái	1
Mats Alvesson, Stanley Deetz:	
A munkahelyi uralom modern formái	3
Dabóczi Kálmán: A mérhető balgaság.....	32
Kocsis Tamás: A Földi Paradicsom prófétái	58
Peter Kreeft: Döntéshozatal (könyvismertetés)	84

A modernizmus csapdái

A „modernség”, „modernizálás”, s egyáltalán: „modernnek lenni”, gyakran használt kifejezések, melyek napjaink magyar társadalmában kifejezetten pozitív mellékjelenéssel használatosak. Mindazonáltal László Ervin, a magyar származású amerikai professzor már 1978-ban rámutatott egy kitűnő tanulmányában a „modernség észrevétlen avulására”, s azóta is számos jeles gondolkodó hívta fel a figyelmet az immár „izmussá” váló modernség súlyos torzításaira, káros következményeire, csapdáira.

„Miközben pluralizmusról és önmegvalósításról szól mindig a modern nóta, aközben a kemény pénzügyi és gondolkodási homogenizáció a teremtett világ valódi sokféleségének racionális tisztogatását végzi el” – írja Tökéczki László egyik legutóbbi publicistikájában (Magyar Nemzet, 1998. június 30.). Éppen ezért nyári számunkban a modernizmus csapdáira kutatásaink témakörén belül mutatunk rá.

Elsőként Mats Alvesson és Stanley Deetz tanulmányát adjuk közre, némileg rövidített formában. A szerzők kitűnő áttekintést adnak a szervezetelméletek világában fellelhető alternatív megközelítésekről. A tárgyalt kritikai elméleti és posztmodern fejtegetések egyként utasítják el a felvilágosodás gondolatkörében gyökerező – s jó néhány hazai véleményvezető értelmiségi gondolkodásmódjában már-már dogmává rögzült – előfeltevéseket. A megalapozott és széles látószögű okfejtések számos új szemponttal gazdagítják azokat a vizsgálatokat, amelyek a társadalomban és a szervezetekben tapasztalható uralmi viszonyok leleplezését és megszüntetését célozzák. Nem kétséges, hogy a tanulmány a hazai szervezetkutatás szakirodalmát tekintve határozottan hiánypótló jellegű. A szerzők az uralkodó rendszerrel szemben kritikus beállítottságú olvasóra/kutatóra bizzák az állásfoglalást: vajon a bírálatok mely vonulatát és érvrendszerét érzi magához közelálónak, illetve – véleménye szerint – melyik irányzat mutathat kiutat a társadalmi gondolkodást és cselekvést béklyózó modernista gondolatok börtönéből.

A modernista előfeltevések romboló hatását meglehetősen absztrakt szinten tárgyaló írást egy szintén kimerítő alaposságú tanulmány követi, amely a téves közgazdasági módszertanban gyökerező gazdasági mutatók bírálatával foglalkozik. A témával már foglalkoztunk a Kovász korábbi számaiban, Dabóczi Kálmán írása most elsősorban a bruttó hazai termék (GDP) hibáiról ad áttekintést, és érzékelteti az e mutató növelésére alapozott gazdaságpolitikának társadalmi és környezeti szempontból súlyosan károsító – sőt, hosszabb távon pusztító – hatását. A „dzsidipiizmus” hátterében a pénzzel és pénzben való mérés egyeduralma áll (mint a modernizmus egyik velejárója), de ennek visszásságait, zavarait, veszélyeit mindinkább megtapasztaljuk mindennapi életünkben is, mivel a pénzzel való mérés és növekedés bővületében háttérbe szorulnak a közjó és a helyes értelemben vett jólét szempontjai. Bibó István a pénzről szóló tanulmányában már 1941-ben rámutatott arra, hogy „a pénz körüli zavar egész erkölcsi rendünk zavara, mely nem tud világos és egyértelmű feleletet adni arra, hogy mi adja meg az ember értékét, milyen lehetőségek illetik meg az embereket a maguk értéke szerint, miben áll a méltó emberi élet, mik az érdemes emberi célok, és hogyan lehet a legszürkébb életformát is kapcsolatba hozni az értékek világával. Csak egy ilyen világ, melynek nincsenek szilárd társadalmi értékszempontjai, juthatott oda, hogy a pénzből, amely magának az értékét sem képes megragadni, »érték«-mérőt csináljon.”

A felvilágosodás nyomán terjedő materializmust és hedonizmust dicsőítő eszmék azonban nemcsak a szervezetek és a közgazdaságtan világában rombolnak. Az Altern-

csoport nem rejt véka alá azon meggyőződését, hogy a napjainkat jellemző problémák megoldásában nagy segítséget nyújthatnak a keresztény eszme- és értékrendszer alapján megfogalmazható létigazságok (bár ezek elsősorban nem hasznosságuk miatt fontosak). Csakhogy árnyaltabb képet kell kialakítanunk ezen a téren is. Megjelentek ugyanis azok a „keresztény” irányzatok, amelyek a gyökerekhez, az alapokhoz való visszatérés címén meglehetősen eltorzítják az eredeti krisztusi tanítás lényegét. *Kocsis* Tamás tanulmánya ehhez a problémakörhöz kapcsolódik, és a kereszténység úgymond modernizálásának és sikerorientálttá tételének jelenségét gazdasági szempontból elemzi. Itt jegyezzük meg, hogy – a körültekintés elvét követve – a tanulmányban foglaltak bibliai és teológiai helytállóságának független megítélésére felkértük prof. *Kocsis* Imre egy teológiai tanár urat és *Bulányi* György piarista atyát. Tartalmas észrevételeikért ezúton is őszinte köszönetünket fejezzük ki.

Zárásként *Peter Kreeft* könyvét ismerteti *Baranyi* Árpád, s ezzel a mindennapi élet etikai dilemmáinak természetébe kalauzol. A könyv szerzője meggyőzően érzékelteti, hogy a dilemmák feloldásában – napjaink relativizmust és szubjektívizmust előnyben részesítő „modernista” logikája ellenére – kiemelkedő szerepe van a keresztény gondolatkörből származó bölcsességnek.

A modernizmus veszélyeit taglaló nyári számunk bevezetőjének végén hívjuk fel a figyelmet *Molnár* Tamás elgondolkodtatóan mélyreható írására is (Magyar Szemle, 1998. 5–6. szám), amely a modernség és a posztmodern viszonyát világítja meg átfogóbb nézőpontból.

Az *Altern-csoport* tevékenységével kapcsolatos fontosabb információkat ezentúl a *Kovács* utolsó oldalán közöljük. Végezetül e helyen is megköszönjük prof. dr. *Kerekes* Sándor tanszékvezetőnek a független kutatást lehetővé tevő alkotó tanszéki légkör megteremtését és sokoldalú támogatását.

Altern-csoport

Mats Alvesson – Stanley Deetz

A munkahelyi uralom modern formái

avagy mit üzen a kritikai és a posztmodern gondolkodás
a szervezetkutatás számára?*

Bárki, aki követte az utóbbi körülbelül egy évtized kritikai elméletéről és posztmodernizmusról szóló írásait, megérti a rövid, érthető és hasznos összefoglalásra irányuló kísérlet nehézségeit. E két címke hatalmas mennyiségű, többnyire nehezen olvasható irodalmat takar. ... A témakörben született gondolatok számos hagyományos tudományterületen is keresztlívelnek. Sok kutató mindkét irányzatból merít; mások a közöttük húzó-dó összeegyeztethetetlen különbségek mellett érvelnek. E két általános megközelítésen belüli, illetve azok közötti különbségek és konfliktusok sok oldalnyi szervezettelmeleti és azon kívüli írást töltöttek már meg. Könnyen meglehet, hogy bármi, csak egyidejűleg korrekt, koherens és tömör összefoglaló írás nem készíthető ezen a területen. Mindenestre az ezen irodalmak megértésére irányuló törekvés fontos feladat.

A kritikai elmélet és a posztmodern általános küldetése nem hóbort vagy pusztá szemkápráztatás. Egynemely posztmodernről szóló népszerű beszámoló bizonyára efféle kritika megfogalmazására csábít, de nem hisszük, hogy ez volna a feltétlenül legtalálhatóbb címke, illetve hogy létjogosultsága tartósan fennmarad. Úgy gondoljuk, hogy a posztmodernizmust – és ilyen értelemben a kritikai elméletet is – nem újdonsága és szokatlansága miatt kell tanulmányozni, hanem mert egyedülálló és fontos utat mutat a szervezetek és vezetésük megértéséhez. Elsőként áttekintjük e megközelítések kialakulásához vezető társadalmi és történeti összefüggéseket, valamint hogy az általuk tanulmányozott kérdések miért kapnak növekvő fontosságot a szervezettelmeletben. Ezután bemutatjuk a posztmodernista és a kritikai szervezettelmeletek különbségét egymáshoz és az egyéb szervezetkutatási irányzatokhoz viszonyítva. (...)

A szervezetek növekvő mérete, a kommunikációs/információs technológiák gyors terjedése, a globalizáció, a munka természetének átalakulása, a munkásosztály számbeli csökkenése, az osztálykonfliktusok tompulása, a munkaerő szakképzettsége, a stagnáló gazdaságok, a széles körben jelentkező ökológiai problémák és a turbulens piacok jelensége mind mai világunkat jellemzik, s kutatási választ igényelnek. Ezen fejlődési vonások némelyike aláássa az uralom marxista jellegű és egyéb kritikáit, de megerősíti az itt tárgyalt alternatív irányzatokat. A bemutatott fejlemények némelyike elmélyíti a válságot a demokratikus viszonyok és az eszközelvű (instrumentális) racionalitás között, mely utóbbi a modernista tárgyalásmód fő jellemzője. A menedzsment a modernista felfogásban a befolyásolás alapján működik, egyre erőteljesebben racionalizálva és gyarmatosítva a természetet és az embereket – lett légyen szó dolgozókról, reménybeli fogyasztókról, avagy a társadalom egészéről. Ám a befolyásolás lehetősége strukturálisan korlátozott. A szervezeti összevonások és az ellenőrzési eljárások költségei gyakran túlszámalykák a menedzsment vállalatban belüli hozzáadott értékét. A termelő ágazatokról a szolgáltató ágazatokra (mely utóbbi a nyugati világ legtipikusabb gazdálkodási formája) történő átlás szintén hatással van az ellenőrzés formáira (Alvesson [1987]). Amint emelkedik a felügyelet költsége, és egyre bonyolultabb eszközöket kell alkalmazni a cél elérése érdekében, úgy válik egyre erőltetettebbé a stratégiai és eszközelvű gondolkodás. Olyan témák

* A tanulmány forrása: Stewart R. Clegg – Cynthia Hardy – Walter R. Nord (szerk.): *Handbook of Organization Studies*, Sage, London, 1996, 1.7. fejezet, 191–217. old., ahol *Critical Theory and Postmodernism Approaches to Organizational Studies* címmel jelent meg. Tanulmányfüzettünkben a magyar fordításból részleteket közlünk, a teljes anyag a Kovács Internetes honlapján érhető el (<http://kornyio.bke.hu/kovacs>). Az irodalomjegyzéket frissítettük. A fordítók köszönetet mondanak prof. dr. Kovács Sándornak (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, Vezetési és Szervezési Tanszék), aki felhívta a tanulmányra a figyelmet, és a magyar változat elkészítésében jelentős segítséget nyújtott.

illusztrálják ezt, mint a vállalati kultúra, az identitás, a minőségmenedzsment, a szolgáltatásmenedzsment és a 80-as évek végén, 90-es évek elején megújult érdeklődés a vezetői képességek, a szellem és a karizma iránt. A fizikai munkaerő nagysága és viselkedése csökkenő mértékben tárgya a menedzsment általi befolyásolásnak, viszont növekszik a munkavállalók szellemi képességei és szubjektív vonatkozásai iránt tanúsított érdeklődés. Ezek az új társadalmi feltételek új és égetően fontos igényt támasztottak, és új területeket nyitottak a posztmodern és a kritikai szervezetkutatás számára. (...)

De vajon mit rejtenek magukban a kritikai elmélet és a posztmodernizmus gyűjtőfogalmai? A kritikai elméletet olykor tágan értelmezik, beleértve minden olyan munkát, amely alapvetően kritikus vagy radikális álláspontra helyezkedik a jelenlegi társadalommal szemben, vizsgálatait a kizsákmányolás, az elnyomás, az igazságtalanság, az eltorzult kommunikáció, a hamis öntudat és az aszimmetrikus hatalmi viszonyok (származzanak ezek bár az eltérő társadalmi osztályból, a nemi sajátosságokból vagy a személy által betöltött pozícióból) kérdéseire irányítva. Mi itt egy lényegesen szűkebb értelmezést képviselünk, elsősorban – de nem kizárólagosan – a Frankfurti Iskola (Adorno, Horkheimer, Marcuse és Habermas) épülő szervezetkutatásokra támaszkodva. ...

A posztmodernizmus határainak megvonása számos tekintetben jóval nehezebb feladat. A társadalomtudományokban a terminust egyfajta társadalmi közérzet, történelmi korszak megjelölésére használják, melyben nagy társadalmi és szervezeti változások zajlanak, illetve filozófiai szemléletmódok halmazára, melyekkel a szervezeti és egyéb tudományágakhoz közelítenek (Featherstone [1988]; Kellner [1988]; Parker [1992]; Hassard és Parker [1993]). Mi az utóbbi meghatározásra fogunk összpontosítani, főként a társadalmi és gyakorlati szempontból releváns írásokat hangsúlyozva, valamint kiemeljük a széttorzodottságot, a szövegfüggőséget és az ellenállás koncepcióinak szervezetelméleti használatát. A szervezetkutatás ilyen filozófiai alapokra támaszkodó áramlata elsősorban Derrida és Foucault, és kisebb mértékben Baudrillard, Deleuze és Guattari, valamint Laclau és Mouffe munkáiból fejlődött ki. A kritikai elmélet művelőiehez képest itt írók és álláspontok sokaságáról van szó, meglehetősen eltérő kutatási célkitűzésekkel. Ennek ellenére munkáik közös jellemzőkkel bírnak, illetve hasonló megoldási javaslatokat fogalmaznak meg, amely tény fényesen igazolja együttes kezelésük jogosságát. (...)

A kritikai elmélet és a posztmodernizmus kifejlődése

Valószínűleg minden történelmi korszaknak megvolt a maga tradicionalista, modernista, kritikai és posztmodernista állásponttal analóg képviselője, azaz akik a boldog békeidők elmúltá főlött bánkódnak, akik módszeresen építik a jövőt, akik a kedvezőtlen tényezőkkel és a jövő alakulásával foglalkoznak, és akik a szétforgácsolódást és hanyatlást a radikalizmus csírájával elegyítik. A gyorsabb átalakulások idején valószínűleg eme szerepek más keveréke érzékelhető, mint a viszonylag stabil korszakokban. Ennek figyelembevételével helyesebben emelhetjük ki a kritikai elmélet és a posztmodernizmus történelmi jelentőségét ahhoz képest, mint azt az egyes korszakok jellegéből fakadó sajátosságok tagadása és érdektelennek minősítése esetén tehetnénk. Éppen ezért először eszméletörténeti szempontból kívánjuk bemutatni ezeket az irányzatokat. ...

Az ösztönzés és a megkülönböztetés elméleti forrásai

A kritikai elméleti és a posztmodern írók egyaránt a nyugati gondolkodás négy sajátos áramlatához viszonyítva helyezik el műveiket. Az áramlatok által felvetett kérdésekre adott válaszok milyensége, illetve hogy a képviselők ezen áramlatok miféle keverékét alkalmazzák, számos különbséget eredményez mind a posztmodernizmuson és a kritikai elméleten belül, mind egymás között. Az áramlatok a következők: (1) a hatalom/tudás viszony a nietzschei perspektivizmus alapján, (2) a tapasztalatot és a nyelvet

illető nem-duális konstrukcionizmus, mely az észlelés értelmezésánál (fenomenológiai hermeneutikával) és a strukturalista nyelvészettel bukkant fel, (3) a történelmi gyökerű marxi társadalom-konfliktus elmélet és (4) a komplex emberi szubjektumra vonatkozó freudi felfogás. Az első megkérdőjelezi az ismeretek bármiféle megalapozhatóságát: minden ismeret társas közösségekre történő elsődleges hivatkozást követel meg, mely közösségek inkább telítettek sajátos hatalmi viszonyokkal, mint a világra vagy az ismert dolgokra vonatkozó tudással. A második a nézőpontokat jellegzetes társadalmi/történelmi/nyelvi összefüggésbe helyezi: a minden szubjektivitásnál vagy objektivitásnál fontosabb kölcsönös szubjektivitás (interszubjektivitás) sajátos szerkezetű. A harmadik megszünteti a társadalmi/történelmi/nyelvi szempontok ártatlanságát, belehelyezve azokat az anyagi termelés által kialakított társadalmi osztályokba, és tagadja a fokozatos (azaz nem forradalmi jellegű – a ford.) történelmi fejlődés lehetőségét. A negyedik pedig az összetett, konfliktusok által hajszolt és gyakran megtevédt egyén képét látja, amely felváltja a tudatos, egységes és autonóm személyiséget, kétségbe vonva ezzel minden tiszta racionalitásra és világos, rögzült identitásra vonatkozó állítást. Az emberek, a tények és a társas viszonyok lényegtelen konstrukciókká válnak, amelyek a hatalom és a versengés sajátos körülményei által formálódnak, s amely folyamatot a homályosság, illetve az ellentmondások és a konfliktusok elfojtása jellemez. Eme különféle koncepciók jelölik ki azt a sajátos történelmi keretet, amely az adott korszakot uráló megközelítések megértéséhez szükséges. (...)

A modernizmusra adott kritikai elméleti és posztmodernista válaszok

Míthogy a posztmodernista és a kritikai elméleti írások egyaránt arra törekcszenek, hogy megkülönböztessék magukat a modernizmustól, hasznos lehet a modernista nézetek tömör összefoglalása. Ezek közismert voltára tekintettel nem leszünk hosszadalmasak. Kant az önmagunkra kényszerített gyámság alóli felszabadulásként értelmezte a felvilágosodást. A felvilágosodás előtti közösségekben a személyes identitást, az ismereteket, a társadalmi rendet és az uralkodó történelemszemléletet a tradíció alakította és legitimizálta, ám az egyének aktívan közreműködtek a hagyomány önmagukra „erőszakolásában”. A felvilágosodás fokozatosan emancipálódo autonóm szubjektummal kecsegtetett, melyet a tudományos módszerekkel megszerzett tudás alakít ki. Rögzítette az értelemnek tekintély és hagyományos értékek fölé kerekedését. Tudományossága átlátható nyelvet (megszabadítva a tradicionális ideológia koloncától), valóságűsűséget és pozitívizmust eredményezett, illetve a felhalmozódó ismeretek nyomában járó folyamatos életminőség-növekedés optimista hitét alakította ki. Mindezeket – egy idő után – megkérdőjelezhetetlen tényként hangoztatta. A felvilágosodás ellensége a sötétség, a hagyomány, az ideológia, az irracionális, a tudatlanság és a pozícióból fakadó tekintély. A felvilágosodás mindeme tételei mélyen beágyazódtak a modern menedzsmentelméletbe.

Szervezeti összefüggésben a „modernista” terminussal arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a tudományos-technikai ismeretek használatával (melyeket pozitívista, vagy a biztos és markáns tudás megszerzésének más „racionális” módszerei segítségével alakítottak ki) az emberek és a természet eszközzé váltak a technikai jellegű problémamegoldás érdekében. A modernista problémamegoldás annyit jelent, hogy termelékenység mutatók segítségével tervezhető eredmények elérését célozzuk meg, és „jó” gazdasági és társadalmi életet alakítunk ki. A jólét nem egyéb, mint a befektetők termelése és a fogyasztók fogyasztása következtében felhalmozódó bőség. A modernizmus eredetileg a mítosz, a tekintély és a hagyományos értékek alóli felszabadulást jelentette a tudás, az értelem és a megnövelt emberi képességekben rejlő lehetőségek által. A huszadik század elején a szervezetelméletek a tradicionalista nézetek fölött uralkodó modernista fejlődés köré szerveződtek. Taylor és Weber racionalizációt és bürokratizmust sugalló tárgyalás-

módja a szervezetet kezdettől fogva a modernista logika és az eszközelvű gondolkodás kialakulásának helyszíneként láttatta. A tradicionális a perifériára szorult és a magánszférába száműzetett. Az igaz, hogy az emberi viszonyokat (human relations), a munkahelyi életminőséget, és később a kulturális hátteret vizsgáló szervezetelemzések „átmentik” a tradicionális értékeket és normákat, illetve azt az igényt, hogy az ezeknek megfelelő sajátos logika is megjelenjen; mégis, e megközelítések mindegyike „strategizálódik”, és segítséget nyújt a munka további racionalizálásához, azaz annak megfelelővé, hatékonyra és irányítottra tételéhez. A korai felvilágosodás minden emancipációra vagy emberi értékekre vonatkozó jelszavát felváltja a „teljesítményelvűség” (Lyotard [1984]), sőt, újkori hangszerelésben, az ember akár még a test jellegzetes érzelmi reakciói alól is felszabadulhat, s szellemét és hitét is racionális ellenőrzés alá vonhatja. Foucault kritikai hangvétellel utal az önellenőrzés és a bioenergia ellenőrzési rendszerekénti terjedésére (1977, 1980, 1988), melyek a modernitás önracionalizációs folyamatának legszélsőségesebb fejleményeinek tekinthetők. A kritikai elmélet és a posztmodernizmus új frontokat nyit. Különösen a kritikai elmélet mutatott rá arra, hogy miként alapult maga a modernizmus is mítoszokon, tett szert önkényes tekintélyre, rendelte alá a társadalmi életet a technológiai racionalitásnak és védelmezte az új uralkodó csoportok érdekeit (Horkheimer és Adorno [1979]). A tradicionális és a modern érvek közötti régi szembenállást, amelyben a modern minden pozitív tartalmú fogalmat magának követelt, hirtelen újfajta konfliktusok sora váltotta fel, amelyek magából a modernizmusból fakadtak.

A kritikai és a posztmodernista elmélet úgy tekinti tevékenységét, mint egyfajta választ, amelyet a sajátos társadalmi feltételekre ad. A mai társadalom a tudomány, az iparosodás, a kommunikációs/információs technológiák következtében előnyös képességekre tett szert, de az uralom veszélyes formáit is kialakította. Mind a kritikai elmélet, mind a posztmodernizmus a nyugati fejlődést olyanakk festi le, melyben a haladó és eszközelvű modernizmus fokozatosan felváltotta a tradicionális társadalmat, meglehetősen egyértelműséggel, ámbar igencsak magas költségekkel. Mindkét irányzat egyetért abban, hogy valami alapvetően félresiklott, s hogy a problémák még több technikai, illetve eszközelvű „megoldással” nem orvosolhatók. Míg diagnózisuk hasonló (hogy ezzel a kevésbé megfelelő orvosi metaforával éljünk), addig megállapításaikban és válaszaikban eltérnek. A kritikai elmélet hívei a modernista küldetést betegnek tartják, és a megfelelő részek gyógyításával, a jövőkép megváltoztatásával reményt látnak annak újjáépítésére. A posztmodernisták halottnak nyilvánítják a modernizmust, és a jövő tervezhetetlenségét hirdetik.

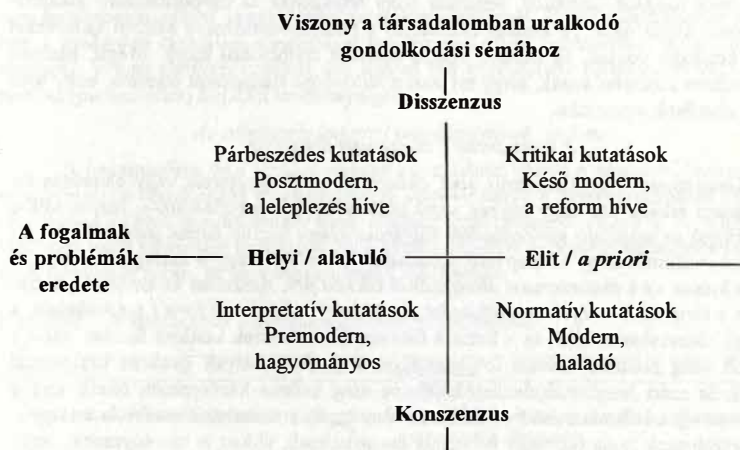
A kritikai elmélet követői, különösen Habermas (1984, 1987), a felvilágosodásban rejlő pozitív lehetőségek kiteljesedtelenségét hangsúlyozzák. Különbőféle erők a gyámság új formáinak erőszakolt kialakítása érdekében visszaéltek hatalmukkal és fölényükkel, mely folyamatot az alávetettek gyakran *jóváhagytak*. ... Központi jelentőségű az uralom, illetve azon módszerek bírálata, melyekkel az alávetettek saját leigázásuk aktív részesei. A kellő gyakorlati érzékkel bíró intellektuelnek aktív szerepet szánunk a felvilágosodott gondolkodásmód kialakításában. Olyan fórumok megteremtésében bíznak, amelyekkel a társadalom különféle szegmensei és a különféle emberi érdekek részt vehetnek a jobb és erkölcsösebb történelmi párbeszédben, amellyel mindnyájan hozzájárulhatnak a mindenkit szolgáló jövő létrehozásával kapcsolatos választásokhoz.

A posztmodernisták szintén a felvilágosodás sötét oldalára összpontosítanak, a környezet és a bennszülöttek elpusztítására, kirekesztésükre; az értelem, illetve a haladás eltitkolt következményeire, ők azonban a program egészét rossznak tartják. A probléma nem az, hogy ki vagy mi vesz részt benne. A program önmagában is megkérdőjelezendő. Megkísérlik a „nem-felvilágosodott” hangok felkutatását, azon emberi képességeket, amelyeket maga a felvilágosodás nyom el. Nézetük a haladásról és emancipációról szóló

történelmi felfogás, illetve az ebből fakadó minduntalan halasztódó társadalmi ígéret kudarcát hirdeti, amely a még több technológiától, a még több tudástól és az erőteljesebb racionalitástól várja az ígéretet valamiféle beteljesülését. ... Az intellektuálnak nincs kiűtött társadalmi helyzete vagy különleges tudása, hanem éppolyan helyi és szituációfüggő cselekvésre van csak módja, mint bárki másnak. Minthogy nem lehetséges a történelemről elméletet alkotni, illetve jósolni a jövőre, reform és forradalom helyett az ellenállás és az alternatív olvasatok válnak a gyakorlati magatartás elsődleges formájává.

Az ellentétek feltárása és átmeneti közös pontok keresése

Ebben a részben bemutatjuk a kritikai elméletet és a posztmodernizmust hasonlóvá tevő gondolati sémát és kutatási álláspontot, szembeállítva a szervezetek más megközelítéseivel, egyben különbözőségüket is feltárva. Ezt Burrell és Morgan (1979) népszerű sémájához hasonló technikával fogjuk megtenni, az eredeti oly módon történő átalakításával, mely a hasonlóságokat és különbözőségeket még inkább kiemeli (lásd Deetz [1994a], [1996]). (1. ábra)

1. ábra A felfogások metaelméletéből következő ellentétes dimenziók

Forrás: Deetz 1994c adaptációja

A konszenzus – disszenzus dimenzió azt mutatja, hogy a kutatási módszerek miként viszonyulnak a társadalomban uralkodó gondolkodásmódhoz. A kutatási nézőpontok ugyanis azon az alapon állíthatók szembe egymással, hogy milyen mértékben mozognak az ismeretstruktúrák, a társadalmi viszonyok és identitások uralkodó halmazán belül (ezt nevezzük konszenzusos gondolkodásnak), illetve hogy milyen mértékben munkálnak eme struktúrák lerombolásán (ezt nevezzük disszenzusos gondolkodásnak). A dimenziót annak szignifikáns kimutatására használjuk, amiről joggal gondolhatjuk, hogy elválasztja a posztmodernizmust és a kritikai elméletet az egyéb elterjedt kutatási programoktól. A második dimenzió a fogalom- és problémameghatározás eredetére összpontosít, mely a kutatást átalakító folyamat része. A kutatási nézőpontok közötti különbségek a „helyi/alakuló” koncepciók „elit/a prioriakkal” történő szembeállításával mutathatók.

tók ki. Ezt a dimenziót arra fogjuk majd használni, hogy egy érdekes megfontolást érkeltessünk a posztmodernizmus és a kritikai álláspont közötti különbséggel kapcsolatban.

A két dimenzió együttese arra próbál rámutatni, hogy az adott kutatási gyakorlatban mi tárgyalható és mi nem, miként épülnek fel a kutatási jelentések és hogy a kutatási tevékenység milyen politikai következménnyel kecsegtet (azaz az általuk megcélzott irányultságnak vajon lesz-e gyakorlati következménye vagy sem). Szemben Burrell és Morgannal, nem kívánjuk azt sugalmazni, hogy a csoportosítás paradigmákat azonosít, javaslatunk szerint ezek inkább sajátos gondolkodási módokra vonatkoznak, melyek változó, de közelebből meghatározható viszonyt alakítanak ki egymással, és elhelyezik az ezekben rejlő sajátos konfliktusokat és ellentmondásokat. E témák mindegyikével alább fogunk röviden foglalkozni. Megjegyezzük, hogy e pozíciók megnevezésével, illetve a tanulmányban történő szemléltetésével bizonyos dolgokat összevontunk, amelyek egyébként – immár rejtett módon – számos dologban eltérnek egymástól, valamint hogy kétpólusú ellentéteket alakítottunk ki, amelyek a folytonos világot nem-folytonossá változtatják. Bízunk benne, hogy az olvasó partner lesz abban, hogy a különféle fogalmi meghatározásokat inkább úgy tekinti, mint érdekes módszereket a hasonlóságok és különbözőségek hangsúlyozásához, semmint hogy felosztásra és csoportosításra alkalmas eszközöknek vélné őket. A kritikai elmélet és a posztmodernizmus közötti eltéréseket gyakran kétségbe vonják, és számos kutató mindkét tradícióból merít. Mégis, hasznos némi figyelmet szentelni annak, hogy mi teszi e *különböző* tradíciókat olyanná, hogy nem könnyen olvadnak egymásba.

A konszenzus – disszenzus dimenzió

Konszenzus vagy disszenzus alatt elsősorban nem egyetértés vagy elutasítás értendő, hanem inkább az, hogy egység vagy különbözőség tapasztalható-e, folytatódik-e az összefüggő és uralkodó gondolkodási folyamat avagy inkább annak megszakítása tapasztalható, valamint hogy az alapvető hozzáállást a bizalom vagy a kétség jellemzi-e. E dimenzió kulcsa az a disszenzusos álláspontból fakadó érv, miszerint az emberek, a szabályok és a tárgyak (*az objektum kifejezést tárgyként fordítjuk – a ford.)* a munkában, a társadalmi kölcsönhatásokban és a kutatás folyamatában ötenek konkrét formát, ezért a megfigyelt világ politikai döntési folyamatokon alapszik, amelyek gyakran uralommal átítatottak és ezért megkérdőjelezhetők (illetve meg kellene kérdőjelezni őket); míg a konszenzusos gondolkodási mód az emberek identitását, a társadalmi rendet és a tárgyakat természetesnek fogja fel, vagy ha mégis konstruálnak, akkor is törvényesnek, mely jelenség kutatási válasza vár. Ha némely konszenzusos kutató pártolja is a konstrukciós nézetet, még akkor is inkább a konstrukciók természetes, szerves és spontán természetének hangsúlyozására hajlik – sokkal inkább, mint ahogy az a disszenzusos kutatók álláspontjában szerepel, akik a konstrukciók önkényes és politikai jellegét hangsúlyozzák. A helymegtakarítás érdekében e dimenzió részletes jellemzését lásd az 1. táblázatban.

A helyi/alakuló – Elit/a priori dimenzió

A helyi/alakuló – elit/a priori dimenziót itt elsősorban arra fogjuk használni, hogy ráirányítsuk a figyelmet a posztmodern és a kritikai álláspontok közötti központi különbségre, azonban ez a normatív (irányadó) és az interpretatív (értelmező) irányzatokat is szembeállítja. Ezen ellentétek természetéről a 2. táblázat nyújt eligazítást. Az elit oldalon a gondolkodási séma kiváltságos éleslátással és jelentősebb súllyal rendelkező kutatót hoz létre – legalábbis amennyiben az megbízható tudás létrehozására képes –, és nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek az emberek elkötelezettek a gyakorlat által felvetett aktuális kérdések kutatása iránt.

A felfogások *a priori* halmaza a társadalom különféle csoportjaival kötött nyílt vagy burkolt szövetségekre utal. Így például, amilyen mértékben igazodnak a normatív (irányadó) kutatók koncepciói a menedzseri felfogáshoz és probléma-meghatározáshoz és kerülnek *a priori* módon felhasználásra a tanulmányokban, annyiban válnak eleve torzulttá az ismeretigények bizonyos érdekek irányában, midőn ezeket egy adott közösségben felhasználják. A torzítottan meghatározott ismeretigények az éppen tanulmányozott folyamat részévé válnak, világnézeteket és személyes identitásokat alkotva újjá, illetve szűk körű érdekeket tolvá előtérbe a szervezetben belül (lásd Knights [1992]). ... Mivel a fenti törekvések egy egyenlőbb társadalom létrehozásán fáradoznak, ezért a kritikai elméletből származó megfontolások pellengérré állítják az elit csoportokat, ugyanakkor azonban hajlanak az elnyomott csoportok, illetve szellemi áramlatok előjogokkal történő felruháására is, így létrehozzák saját – rendszerint átmeneti – elitizmusukat. A helyi/alakuló elgondolások konstrukciókként tekintenek a társadalmat csoportokra osztó folyamatokra, a hatalmat és az uralmat nem-koncentrált, szétszóródott tényezőkként fogják fel, s szerintük a kutatási célkitűzés önmagában dominál. Az olyan szavakra mint „nő”, „dolgozó”, „szegény”, „tulajdonos” stb. nem a „valóság” leképezéseként, hanem mint hatalommal telített megkülönböztetésekre tekintenek. E körben nehezen tartható fenn a gyakorlati cselekvés megszokott fogalmának olyan értelmezése, mely szerint az valamiféle végcél elérésére irányul, lett légyen szó interpretatív (értelmező) vagy posztmodern (párbeszédessé) kutatási tevékenységről.

Az alternatív kutatási megközelítések vázlata

A posztmodern és a kritikai elmélet egymáshoz, illetve a normatív (irányadó) és az interpretatív (értelmező) tevékenységhez való viszonya a szervezettelméleti témákkal kapcsolatos sajátos gondolkodási mód alapján érzékeltethető. (Lásd a 3. táblázatot.) Minthogy ezt a jellemzést használjuk fel a kritikai elméleti és a posztmodernista tanulmányok tárgyalása során, itt nem bocsátkozunk részletekbe.

1. táblázat *A konszenzus – disszenzus dimenzió jellemzése*

Konszenzus	Disszenzus
Bizalom	Gyanakvás
A hegemon berendezkedés természetes állapot	A berendezkedéssel kapcsolatos konfliktusok jelentik a természetes állapotot
A jelenvaló természetesként láttatása	A jelenlegi rend historizált és átpolitizált
Lehetséges az integráció és a harmónia	A rend uralomra és elfojtott konfliktusokra utal
A kutatás az ábrázolásra összpontosít (representation)	A kutatás megkérdőjelezésre és újraértelmezésre összpontosít (re-presentation)
Az uralkodó metafora a tükör	Az uralkodó metafora a lencse
Az érvényesség központi jelentősége	Az éleslátás és a gyakorlat központi jelentősége
Az elmélet absztrakció	Az elmélet rálátás
Egyesült tudomány és háromszögelés	A nézőpont kiegészítése
A tudomány semleges	A tudomány átpolitizált
Az élet felfedezés	Az élet küzdelem és alkotás
A kutató anonim, s téren és időn kívül áll	A kutató meghatározott és pozicionált
Autonóm/szabad cselekvő	Történelmi/társadalmi viszonyokba ágyazott cselekvő

Forrás: Deetz (1996) adaptációja

2. táblázat *A helyi/alakuló – elit/a priori dimenzió jellemzése*

Helyi/alakuló	Elit/a priori
Viszonylagos közösségek	Privilegizált közösség
Többszörös nyelvi játékok	Rögzült nyelvi játék
Partikuláris	Univerzális
A rendszeres filozófia etnocentrikus	Rendszeres filozófia kialakításának reményén alapul
Elmélet nélküli (ateoretikus)	Elmélet-vezérelt
Szituációs vagy strukturális meghatározottság	Metodológiai meghatározottság
Nem alapvető	Alapvető
Helyi értelmezések	Nagy ívű elméletek a haladásról és az emancipációról
Érzékelés és jelentés, mint központi témák	Racionalitás és igazság, mint központi témák
Helyzetfüggő, gyakorlati tudás	Általánosítható, elméleti tudás
Nőies magatartásra hajlik	Férfias magatartásra hajlik
A különöst keresi	Az ismerőst keresi
A másiktól indul ki	Magából indul ki
A „különbözőség” ontológiája a módszer fölött	Ismeretelméleti és eljárási elemek uralkodnak

Forrás: Deetz (1996) adaptációja

3. táblázat *Az egyes gondolkodási típusok alaptulajdonságai*

Téma	Gondolkodási típus			
	Normatív	Interpretatív	Kritikai	Párbeszédés
Alapcél	Törvényszerű kapcsolatok a tárgyak között	Egységes kultúra felmutatása	Az uralom bemutatása	A konfliktus újrafeltárása
Módszer	Törvényekben megtestesülő tudomány	Értelmezés, néprajz	Kulturális bírálat, ideológia kritika	Leleplezés (dekonstrukció), származástan
Remény	Haladás és emancipáció	Az integratív értékek helyreállítása	A társadalmi rend megreformálása	Teret követel az elvesztett nézőpontoknak
Társadalmi viszonyok metaforája	Gazdasági	Társadalmi	Politikai	Tömeg
Szervezeti metafora	Piactér	Közösség	Politikai testület	Sokszínűség
Megcélzott probléma	Szakszerűtlenség, zűrzavar	Jelentésnélküliség, jogtalanság	Uralom, jóváhagyás	Marginalizáció, a konfliktus elnyomása
A kommunikáció iránti érdeklődés tárgya	Hitelesség, tekinthetőség, információ szükségletek	Társadalmi kultúraátvétel, csoportmegegyezés	Félreértés, mód-szeres torzítás	A gondolkodási séma befagyasztása
Elbeszélés stílusa	Tudományos / technikai, stratégiai	Romantikus, átfogó	Terápiászerű, utasításos	Ironikus, kétértelmű
Időbeliség	Modern	Premodern	Késő modern	Posztmodern
Szervezet számára nyújtott előnyök	Befolyásolás, szakértelem	Elkötelezettség, a munkahelyi élet minősége	Részvétel, a tudás bővülése	Sokféleség, kreativitás
Hangulat	Optimista	Baráti	Gyanakvó	Könnyed
Társadalommal kapcsolatos félelem	Zűrzavar	Elszemélytelenedés	Tekintély	Totalizáció, normálisnak láttatás

Forrás: Deetz (1996) adaptációja

Kritikai elmélet és szervezetkutatás

A szervezetelméletek területén a kritikai elmélet központi küldetése uralom nélküli társadalmak és munkahelyek létrehozására irányul, ahol minden résztvevőnek azonos az esélye, hogy hozzájáruljon az emberi igényeket kielégítő és a mindenki folyamatos fejlődését szolgáló rendszerek kialakításához. A kutatások a szervezetek és a szélesebb társadalom kapcsolatát kívülről szemlélik, amennyiben az egyéb intézmények gyarmatosításából és a nyilvánosság uralásából, illetve lerombolásából fakadó lehetséges társadalmi következményeket hangsúlyozzák, illetve belülről vizsgálódnak, amennyiben a munkahelyi uralom olyan formáit tanulmányozzák, mint az eszközelvű (instrumentális) érvelés, a gondolkodási séma befagyasztása és a megegyezéssel járó folyamatok. Amint érzékeltettük, a kritikai kutatók gyakran hajlamosak vizsgálataikat elméleti elkötelezettségek sorára építeni, mely az elemzés során segítséget nyújt számukra az uralmi és torzulások helyzetek feltárásában. A szervezeteket főként politikai színtérnek tekintik, ezért az általános társadalmi elméleteket – különösen a nyilvánosság döntéshozatali elméleteit – tartják alkalmas kiindulópontnak (lásd Deetz [1992], [1995]).

A kritikai elmélet követői olykor világos cselekvési programmal rendelkeznek olyan sajátos és behatárolható csoportérdekekre összpontosítva, mint például a nők, a dolgozók, vagy a színes bőriűek érdekei, de rendszerint a vállalatokon belüli célok, értékek, illetve tudati és kommunikációs torzulások általános kérdéseit célozzák meg. A kritikai tanulmányok számára növekvő fontosságú a tudásbázis gazdagítása, a döntési folyamat javítása és a „tanulás” és alkalmazkodás erőteljesebbé tétele. Az ideológiák iránti érdeklődésük figyelembe veszi a hátrányos helyzetű csoportok nehézségeit saját politikai érdekük felismerésében, de sokkal inkább általánosságban mutatnak rá az emberi korlátokra, megkérdőjelezve a technokráciát, a konsumerizmust, a karrierizmust és a pusztán gazdasági növekedés elérésére törekvést. Munkáik legtöbbje egyfajta ideológiakritikát testesít meg, amely rámutat, hogy bizonyos érdekek miként szorulnak háttérbe, ami részint az emberi önérték-felismerés, illetve az ezek jegyében történő cselekvés elégtelenségéből fakad. A vezetés- és szervezetkutatások esetében hangsúlyozni kell, hogy a kritikai elmélet – a marxizmussal ellentétben – még akkor sem *önmagában* menedzsmentellenes, ha hajlik arra, hogy a vezetéssel intézményesültnak, a vezetési ideológiáknak és gyakorlatot pedig a mai uralmi formák megtestesüléseinek tekintse. ... A szervezetelméletekben a kritikai elmélet két alaptípusa különböztethető meg: az ideológiakritika és a kommunikatív cselekvés.

Ideológiakritika

A munkahelyet Marx bírálta a legkorábban ideológiai szempontból. A munkafolyamatokat illető elemzésében elsősorban a közvetlen erőszakkal, illetve a tőketulajdonosok és a munkások – mint a munkaerő tulajdonosai – közötti olyan gazdasági kizsákmányolásra összpontosított, melyek a munkakapcsolatokban fennálló strukturális különbségeken keresztül valósulnak meg. Csakhogy Marx a kizsákmányoló jellegű viszony elleppezésének mikéntjét is leírja, melynek következtében az törvényesnek látszik. Ez az ideológiakritika eredete. A gazdasági feltételek és az osztálystruktúra mindig is az elemzés középpontjában álltak, amely elemzés azt próbálta kideríteni, hogy az érdekek ilyenén félreismerését vajon az uralkodó osztály nézeteinek dominanciája okozza-e (Marx [1844]), avagy a gazdasági viszonyok gyászos kényszerei (Marx [1867]).

A tulajdonosok, majd később a vezetők általi uralom és kizsákmányolás központi szerepet játszik a huszadik századi marxista színezetű szervezetkutatók munkahelyet illető ideológiakritikájában (például Braverman [1974]; Clegg és Dunkerley [1980]; Edwards [1979]; Salaman [1981]). A baloldali elemzők figyelme az ideológiára irányult,

mivel gyakran úgy tűnt, hogy a munkások a kizsákmányolást, illetve az ipari országokban osztályalapon meglévő forradalmi lehetőségeiket nem ismerik fel. Ezek a kései elemzések idővel egyre kisebb mértékben foglalkoztak az erőszakkal, az osztállyal és a gazdasági magyarázatokkal, midőn figyelmük annak vizsgálatára irányult, hogy miért válik oly ritkán szükségessé erőszak alkalmazása, illetve hogy a folyamatok miként alakítanak ki valós jóváhagyást. Egyre inkább a „dolgozók gyakorlati önismeretével” kapcsolatos témák kerültek előtérbe (például Gramsci [1929–35]; Burawoy [1979]; Willmott [1990]). Az ideológiakritikák immár egyre nagyobb mértékben lépnek túl a kifejezetten osztályjellegű témákon, s tanulmányozzák a kulturális-ideológiai ellenőrzés minden foglalkoztatott (a vezetés szintjeit is beleértve) viszonyában érvényesülő működési mechanizmusát (Hodge és társai [1979]; Czarniawska-Joerges [1988]; Deetz és Mumby [1990]; Kunda [1992]). A munkahelyen kialakított ideológia teljes egészében jelen van a médiában, illetve a fogyasztói kultúra és a jóléti állam erősödésében, ami a dolgozók önértékelési kudarcáért felelős. Szerintük ugyanez az ideológia a felelős azért, hogy a szakértők és a menedzserek – a szükségleteik és követeléseik közötti viszonyt illetően – kudarcot vallanak az autonómiára való törekvés során, illetve hogy teret nyer a konformista nyomás, mely szabványosítja igényeik kielégítésének mikéntjét (hivalkodó fogyasztás, karrierizmus és önmagunk árucikké változtatása: lásd Heckscher [1995]). Véleményük szerint ez az, ami kiegészíti az ideológiakritikai hagyományt.

A kritikai munkák jelentős része a vezetési és szervezetelméletre úgy tekint, mint ami egyformán fejez ki és hoz létre ideológiákat, melyek a társadalomban és a szervezetben sajátos társas viszonyokat, illetve célokat törvényesítenek és erősítenek meg (Burrell és Morgan [1979]; Alvesson [1987]; Alvesson és Willmott [1996]; Steffy és Grimes [1992]). Az egyetemi oktatókat – különösen azokat, akik a menedzsmenttudományok területén tevékenykednek – gyakran ideológusoknak tekintik. Ezek az oktatók az uralkodó csoportokat a business schoolokban zajló szocializációval szolgálják, támogatják a menedzsereket a kulturális-ideológiai ellenőrzéshez munkahelyi szinten szükséges tervekkel és szókészlettel, valamint elősegítik a menedzseri uralom technikáinak bevezetését és használatát a tudományosság aurájának megteremtésével.

Az ideológiakritika szervezetekkel kapcsolatos gazdag és sokszínű irodalmában négy téma ismétlődik: (1) a társadalmi rend természetesnek láttatása, illetve az a mód, ahogy egy társadalmilag/történelmileg konstruált világot szükségszerűnek, természetesenek, racionálisnak és magától értetődőnek festenek le; (2) a vezetői érdekek egyetemessé tétele és az ezekkel konfliktusban álló érdekek elnyomása; (3) az uralom megvalósítása eszközözlő folyamatok által, valamint az ezzel versenyképes, érvelő folyamatok háttérbe szorításával; és (4) a hegemonia, ami zökkenőmentessé teszi a jóváhagyáshoz vezető utat. (...)

Az ideológiakritika bírálata

A különféle ideológiakritikákban felbukkanó eme négy téma mindegyike értékes. Mégis, sokan rámutattak az ideológiakritika korlátaira. Ennek három válfaja látszik a leginkább általánosnak. Először, az ideológiakritika gyakran *ad hoc*-jellegűnek és reakciónak tűnik. A legtöbb tanulmány azt magyarázza, hogy valami miért nem történt meg, ahelyett hogy előrejelző jellegű és tesztelhető megállapításokat fogalmazna meg. Másodszor elitistának mutatkozik. A hamis igények és hamis tudat koncepciói, melyek a korai tanulmányok középpontjában álltak, pont ugyanazon emberekről vélelmezi a bölcs és következtető folyamatok alapvető gyengeségét, akiknek ilyen képességekkel történő felruházását reméli. A nagyobb egyenlőség támogatásának iróniája annak kinyilatkoztatása, hogy másoknak mit kellene akarniuk, vagy hogy miként kellene a „jobb” világot felfogniuk, s így nem tűnnek el sem az uralkodó, sem az uralt csoportok. Harmadszor, a korai

ideológiai kritikai művek számvetései igencsak túlegyszerűsítőeknek tűnnek. Abercrombie és társai (1980) „uralkodó ideológiatézist” illető bírálata értelmében az uralkodó csoport fogalma önálló és szándékolt marad, mintha egy jól azonosítható csoport dolgozta volna ki azt a rendszert, mely uralmat alakíthat ki a gondolatok felügyeletével és biztosíthatja érdekeit.

A posztmodernizmus talajáról érkező még kifinomultabb bírálat kimutatja, hogy a központi szerepet játszó szubjektív cselekvő ideája ugyanúgy nagy szerepet játszik az ideológiakritikában, ahogy azt az uralkodó csoportok és rendszerek is előnyben részesítik. A racionális és megfontolt cselekvő létezésére vonatkozó remény, aki autonóm és koherens cselekvésre képes, maga is értékes célpontja lehetne az ideológiakritikának. A vállalatok legitimációja azon a feltételezésen alapszik, hogy létezik ilyen egyén, illetve hogy elősegíthető egy ilyen jellegű individuális fejlődés. Az ideológiakritika teljes egésze érintetlenül hagyja ezt az egyénről alkotott alapgondolatot, még ha az irányzat képviselői sietnek is rámutatni arra, hogy az emberi mivolt jelenleg nem a fejlődésként értelmezhető irányba formálódik.

Persze, az ideológiakritika ereje fenntartható, anélkül hogy összeomlana e bírálatok súlya alatt, és a kritikai elmélet számos képviselője meg is tette ezt a lépést, amint le választotta az ideológia fogalmát a hagyományos marxizmusról. A bírálatokra (a) a sajátos kommunikatív helyzetekben érvényesülő uralmi gondolatrendszerek empirikus tanulmányozásával (ahelyett hogy a következményeket magyaráznák) (például Alvesson [1996]; Knights és Willmott [1987]; Rosen [1985]); (b) az utasításos jellegű megállapításoktól – melyek arra vonatkoznak, hogy mit kellene tenniük az embereknek (lázas, felszabadítás) – történő tartózkodással, de az uralkodó hitek és értékek kutatandó mivoltának hangsúlyozásával (Deetz [1992]); (c) a pluralista minőségek elismerésével, de a különféle érdekek és nézőpontok közötti erőteljes aszimmetriához való változatlan ragaszkodással; és (d) az ideológiák uralmának olyan elképzelésével válaszoltak, mely nem egyszerű eszközökként vagy egy elit csoport érdekében állóként kezeli az ideológiákat, így mutatva ki, hogy az uralkodó ideák hatásait az elitek is elszenvedhetik (így például környezetszennyezésként, illetve a munkafolyamatokon keresztül: Heckscher [1995]).

Az ideológiakritika nehézségeire adott másféle választ jelent a kommunikációs nézőpont kritikai elméleten belüli kifejlesztése. Ez olyan fejlemény, mely átirányítja a figyelmet a társadalmilag elnyomó ideákról és intézményekről azon kommunikációs folyamatokra, amelyeken keresztül az ideák létrejönnek, újratermelődnek és felülvizsgálatra kerülnek, különösen döntéshozatali összefüggésekben.

A kommunikatív tevékenység

Habermas az 1970-es évek vége óta – a kritikai elmélet korábbi szószólóihoz képest szokatlan módon – leszűkítette a hagyományos ideológiakritika érvényességi körét, és helyett egy olyan rendszeres filozófia felépítésére összpontosított, amelyben kiemelkedő fontosságot tölt be az elmélet és a kommunikatív tevékenység (Habermas [1984], [1987]). Ez a törekvés megőrzi az ideológiakritika számos jellemzőjét – beleértve a kívülről erőltetett társadalmi eszmék megkülönböztetését az értelemben gyökerezőektől –, mégis, inkább folyamatjellegű fogalmakat alkalmaz, mint tartalomorientált kritikát, s így a hagyományos ideológiakritikától meglehetősen elkülönül. Azon a nem utópián, hanem inkább csak reményen alapuló gondolat igénylését is napirendjére tűzi, hogy miként kellene az intézményeket megreformálnunk ideális beszédhelyzeteket közelítő, morálisan vezérelt eszmecserék mentén. Habermas kétféle történelmi tanulási folyamatot, illetve racionalitási formát különböztet meg: a technológiai-tudományos-stratégiát, mely a rendszervilággal társul, s a kommunikációs-politikai-etikait, mely az életvilággal áll kapcsolatban, s a szerző az utóbbi térmayerésének elősegítésére törekszik. A racionalitás fogalmának

olyan irányban történő kibővítésével érvel az életvilág módszeres megjavítása mellett, mely tekintetbe veszi a jelentésminták teremtését és újrateremtését. Az életvilág teljesen racionálisnak – inkább mint instrumentalizáltnak és strategizáltnak – tekinthető annyiban, hogy olyan kölcsönös kapcsolatokat tesz lehetővé, melyek a kommunikáció segítségével kialakított megértés által vezéreltek, nem pedig a rendszervilág – pénzközpontúsággal vagy formális hatalommal átitatott – kényszerei vagy a hagyományos kulturális értékek meggondolatlan átformálása által (Habermas [1984]).

A kommunikatív megértés függ a torzítatlan tájékoztatástól és a jó szándékon, érvelésen és társalgáson nyugvó szabad eszmecserétől. A torzítatlan és racionális vita alapján feltételezi, hogy mind a jelenlegi, mind pedig a kívánatos állapot megítélésével kapcsolatban konszenzusra lehet jutni. Állítja, hogy ezen eszmény elérése érdekében magára a nyelvre, illetve annak használati módjára vonatkozóan bizonyos feltételeknek kell teljesülniük. Ilyen feltétel az a várakozás és vágy, hogy megértsenek minket és mások bizalmukba fogadjanak, valamint annak reménye, hogy mások el fogják fogadni érveinket és egyéb megállapításainkat (lásd Thompson [1984]; Deetz [1992], 6. és 7. fejezetek). Efféle várakozások és ambíciók nélkül nem sok értelme van a megnyilatkozásoknak és vitáknak. A torzítatlan kommunikáció képezi az alapját a racionalitás „legmagasabb” (vagy inkább legszélesebb, legátgondoltabb) szintű megjelenési formájának, mely formát kommunikatív racionalitásnak nevez. Itt nincs hatalom, státusz, presztízs, ideológia, manipuláció, szakértői uralom, félelem, bizonytalanság, félreértés vagy bármiféle egyéb rosszindulat, mely a formálódó eszmék alapját képezi. A döntéshozatal alapjává a nyílt fórumok által kínált helyes és jól megalapozott érvek válnak, s háttérbe szorul a tekintély, a megszokás, az ideológia vagy a résztvevők kizárása. (...)

Ehelyütt nem fogjuk megismételni a Habermas elméletére vonatkozó kritikát (lásd Thompson és Held [1982]; Fraser [1987]; Burrell [1994]), hanem csak megemlítjük, hogy egyformán túlhangsúlyozza a racionalitás lehetőségét és a konszenzusos állapot értékét (Deetz [1992]), valamint túlzott súlyt helyez a nyelvben és az emberek közötti viszonyban lappangó átláthatóságra és racionalításra. Ez bizonyos mértékig az egyén potenciálisan autonóm és megvilágosodott modelljén nyugszik, de a korábbi kritikai elmélethez képest ez a feltételezés itt kevéssé központi jelentőségű, minthogy a hangsúly nem a tudatosságra, hanem a kommunikációs kapcsolatok szerkezetére – mint a racionalitás hordozójára – kerül. De Habermas is bírálható „jóindulatú és jóakarátú emberképe” miatt (Vattimo [1992]), amely a gondolkodás és a cselekvés megváltoztatása érdekében a tudásra és az érvelésre épít. Ez olyan álláspont, amelyben a posztmodernisták felettébb kétkednek.

A kritikai szervezetelmélet hozadéka

A szervezetelmélet kritikai tanulmányai a fent vázolt elképzeléseket hasznosítják, kidolgozzák őket, és bemutatják helytállóságukat a modern szervezetek megértésében és konkrét vállalatokban. Alvesson és Willmott (1996) kiemelt néhány olyan metaforát, amelyekkel a kritikai elmélet a szervezeteket és a vezetést illeti: a szervezet mint technokrácia, misztifikáció, kulturális bódítószert és gyarmatosító hatalom. Ez ráirányítja a figyelmet, hogy a vezetés szakértelme miként vezet az egyéb szervezeti résztvevők passzivitásához, hogy miként álcázzák a kétértelműséget és ellentmondásokat, hogy a munkahelyi valósággal kapcsolatos egyezkedésben az értékek és valóságértelmezések kitervelése miként irányul az alacsony szervezeti szinten lévő és egyéb perifériára szorult csoportok gyengítésére, és hogy a pénzközpontúság és a formális hatalomgyakorlás miként jelent belső hadviselést a munkahelyi tapasztalatok, illetve a világosan megfogalmazott értékek és elsőbbségi jogok fölötti hegemon pozíció megszerzése érdekében. Amint a fentiekben vázoltuk, két fő csapásirányra lehet itt rámutatni: egy tartalomorientáltra,

amely a kényszerek forrásait hangsúlyozza, s egy folyamatorientáltra, amely a szervezetek kommunikatív cselekvésében beálló módosulást emeli ki.

A kritikai elmélet például figyelmet szentel az eszközelvű érvelés és a pénzközpontúság uralmával kapcsolatos szűk látókörű gondolkodásnak. Ha az eszközelvű érvelést bölcsen alkalmazták, úgy az a gondolkodás és cselekvés termékeny formájává válhat. A (politikailag és etikailag megalapozott vélemény kialakítását célzó) gyakorlati érvelés hiányában viszont nagymértékben öntörvényű, eszközzé alacsonyító és átgondolatlan jellege miatt erősen hajlamos az emberek és a természet eldologiasítására (objektivációjára) és ezáltal sokféle módon pusztít. Ennek legkirívóbb következményei: (1) erőszakolt munkafeltételek, ahol a munka belső értékeinek (kreativitás, változatosság, fejlődés, értelemmel telítettség) semmibe vétele vagy az eszközelvű értékeknél alacsonyabb rendűvé tétele jellemző (Alvesson [1987]; Sievers [1986]); (2) szakértők (beleértve a vezetői eliteket) és a nem szakértők közötti aszimmetrikus társadalmi viszonyok kialakítása és megerősítése (Alvesson és Willmott [1996]; Fischer [1990]; Hollway [1984]); (3) az okfejtés módjában, az aszimmetrikus társadalmi viszonyokban és a politikai elsőbbségeket illetően tapasztalható nemek közötti torzulás (Calás és Smircich [1992a], [1992b]; Mumby és Putnam [1992]; Ferguson [1984]; Hearn és Parkin [1987]); (4) a munkavállalók gondolkodási sémáinak átfogó felügyelete és társadalmi helyzetük rögzítése (Deetz és Kersten [1983]; Frost [1987]; Mumby [1987]); (5) a munkavállalók, fogyasztók és az aktuális politikai-etikai kérdések széles körű társadalmi befolyásolása a tömegmédiá, a konsumerizmust előmozdító lobbizás által, valamint az egyéni és kollektív politikai döntéshozatal pénzközpontú megítélésének előnyben részesítése (Alvesson és Willmott [1996]; Deetz [1992]); és (6) a természeti környezet hulladékkal és szennyezéssel történő pusztítása (Shrivastava [1995]; Stead és Stead [1992]).

A technokrácia álcázásában az eszközelvű racionalitás semlegesnek, s az önérdék és politika értektelített birodalmától mentesnek látszik. Dicsőít, és „megbújik” a technikák, illetve az objektivitás és pártatlanság hamis látszata mögött, amelyet a tudás, a bürokrácia és a hivatalos rendelkezések intézményesült szerkezeteivel kapcsolatban tulajdonít magának. Nem meglepő, hogy az összes menedzsment „specializáció” a technokráciának kedvez, midőn bejelenti a szakértelem monopóliumára vonatkozó igényét a saját fennhatósága alá tartozó területeken. Az emberi erőforrás specialistái például a munkavállalók kiválasztására és ösztönzésére vonatkozó „objektív” technikák sorát dolgozzák ki, melyekkel előtérbe tolják és védik pozíciójukat (Hollway [1984]; Steffy és Grimes [1992]). A stratégiai menedzsment a hatalom gyakorlásának sajátos módját intézményesíti azáltal, hogy a szervezet és a környezet közötti érintkezési kulcsponton törvényesíti és kiváltságossá teszi a „menedzsmentet”, ezzel bizonyos szereplőket „stratégiát” helyzetbe hozva, míg másokat segédcsoportokká lefokozva, kiknek feladata önmaguk alárendelésében és a vállalati tervek végrehajtásában merül ki (Shrivastava [1986]; Alvesson és Willmott [1995]). A technokrácia fogalma ráirányítja a figyelmet az úgynevezett „professzionális menedzsment” egynemű sötétebb, és inkább zavaró tulajdonságára. Rámutat a szakértők által meghatározott és jóváhagyott emberi és szervezeti célok szükségességére. A vezetés fogalmát összeházasítja a technokráciával és az érvelés eszközelvűsítésével, ezzel pedig napvilágra kerül és megkérdőjeleződik az értelem e leszűkített felfogása.

A technokrácia eszméjét létrehozó, illetve arra támaszkodó csoport-, eszme- vagy intézményi uralom technokrata tudat kialakulásához vezet (Habermas [1970]; Alvesson [1987]). Itt a különféle eszmék és elvek közötti alapvető összeütközéseket úgy tekintik, mint amelyek feloldódnak az egyre racionálisabb eljárások fejlődésének köszönhetően. A munkaszervezetekben az (elnyomás megszüntetését hangsúlyozó) gyakorlati megfontolások és a (teljesítmény maximalizálására összpontosító) eszközelvű megfontolások közötti

ellentmondásokat olyan optimális vezetési módszerek használatával gondolják megkerülhetőnek, mint például a munkakörök gazdagítása, a QWL (*Quality of Working Life*, azaz *a munkahelyi élet minősége – a ford.*), a TQM (*Total Quality Management*, azaz *teljes körű minőségbiztosítás – a ford.*), a vállalati kultúra és így tovább, melyek – szerintük – egyidejűleg szolgálják az emberek jólétét és fejlődését, valamint a magas minőséget és termelékenységet. Ily módon az alapvető politikai kérdések technikai problémamegoldásá alakulnak át. (...)

Posztmodernizmus és szervezetkutatás

Sok mindent elmondtak már a „posztmodern” kifejezés többféle értelmű használatáról és az irányzat különféle változatairól (Alvesson [1995]; Thompson [1993]). Jelen munkánk nem tagadja e változatok létezését, ám a tanulmányunkéhoz hasonló összefüggésben hasznos lehet, ha bizonyos közös témákra irányítjuk figyelmünket. Ennek során a legfontosabb szerzők mondanivalójának különbségeit némiképp elhanyagoljuk, a közös vonásokat pedig kiemeljük. Ha a posztmodernizmust filozófiai alapokon álló kutatási szemléletként tekintjük – amint ez a legfőbb témája ennek az írásnak –, akkor gyakran a következő néhány, egészében véve egymással is összefüggő gondolatot szokás kiemelni: (a) a gondolkodási mód (diskurzus), illetve szövegfüggőség (textualitás) központi szerepe, amikor is a nyelv teremtő erejét hangsúlyozzák, továbbá a „természetes” dolgokat a gondolkodási mód által teremtettnek tekintik; (b) széttagozott identitások, ahol a szubjektivitás folyamatjellegét hangsúlyozzák, továbbá hirdetik az individuális, autonóm, a dolgok jelentését meghatározni képes alany halálát, azaz az egyéni gondolkodás mikéntje teremt a valóságot, s nem léteznek az emberek hagyományos, „lényeglátó” (essencialisztikus) megértési módszerei; (c) a jelenlét és valóságábrázolás filozófiájának kritikája, amelynek során az a nézet kap elsőbbséget, hogy a nyelvi kifejezések nem lehetnek egyértelműek, vagyis a nyelv nem képes visszatükrözni a valóságot és nem lehet a jelentés hordozója; (d) az alapok és nagy ívű elméletek (grand narratives) térszerkesztése, mely folyamat során előnyben részesül a vélemények sokfélesége és a helyi viszonyokra méretezett cselekvés, szemben az általános elméleti keretek, illetve a nagyszabású cselekvési programok alkalmazásával; (e) a hatalom és a tudás kapcsolata, ahol feltételezik a hatalom elválaszthatatlanságát a tudástól, így a tudás elveszti az ártatlanság és a semlegesség látszatát; (f) hiperrealitás – csalóka látszat – lép a „valós világ” helyébe, ahol a mai társadalmi rendben a szimuláció válik elsőrendűvé; és (g) az ellenállást és a meghatározatlanságot célzó kutatás, aminek során az ironia és a játékoság felülkerekedik a racionalitáson, az előre jelezhetőségen és a renden. Vegyük röviden sorra e témákat!

A gondolkodási mód központi szerepe

A posztmodern a francia strukturalizmusból nőtt ki, annak következtében, hogy nagy súlyt fektetett a filozófiában bekövetkezett nyelvészeti fordulatra. Nyen értelemben a posztmodernisták a francia hagyományok keretében hasonlóan mozdultak el strukturalista alapokon, mint Habermas a német hagyományban az ideológiakritika területén. Ahogy a kritikai elméletben a módszeresen torzított kommunikáció felismerése megszűnteti a tudatosság korábbi hamis érzetét, úgy váltja fel a posztmodern felfogásban a szövegfüggőség és a gondolkodás mikéntje a tudattalan struktúráját. Mindkét irányzatra jellemző, hogy az említett eszközökkel kétfrontos háborút indítottak: egyrészt az objektivistákkal szemben, akik tudományuk segítségével a természet és az emberek viselkedését akarják előrejelezni/befolyásolni, másrészt a humanistákkal szemben, akik az egyén által leírt tapasztalatot és páratlan emberi jogait emelik trónra, s az emberi szabadság naiv változatát dicsőítik. Posztmodernista részről a nyelv középpontba állítása lehetővé tette a konstruáltság hangsúlyozását, amely egyrészt tagadja a bizonyosságról és az

objektív valóságról szóló objektivista álláspontot, másrészt szembehelyezkedik a humanisták azon sarkalatos állításaival, amelyek elfedik szemük elől a tapasztalat társadalmi/nyelvi jellegét. Amint a későbbiekben látni fogjuk, a nyelvi fordulat lehetővé tette a posztmodern számára, hogy – az autonómia és az egységes identitások kritikáján keresztül – elutasítsa a humanizmust, valamint – a jelenlét és valóságábrázolás filozófiájának kritikáján keresztül – elutasítsa az objektivizmust.

Ha tudomásul vesszük a gondolkodási mód elsődlegességét, akkor ezzel azt állítjuk, hogy minden egyén gondolkodási sémák által uralt viszonyok közé születik, mely sémák jelenléte erőteljes és folyamatos. A világról szerzett tapasztalatokat az ember úgy rendezi el magában, ahogy a gondolkodás mikéntje vezeti őt a tájékozódás során, amelynek segítségével a világ jelenségei sajátos egységekbe és osztályokba sorolódnak. Amint az ember egyre jobban elsajátítja a gondolkodási sémán belüli gondolkozás mikéntjét, úgy válik az számára egyre érthetőbbé. Ez annyit jelent, hogy az elérhető gondolkodási rendszerek eleve sajátos módon jelölik ki az ember helyét a világban, még mielőtt az egyénnek bármiféle fogalma is lehetne arról, hogy e rendszerek között választási lehetősége van. A világot strukturáló gondolkodási séma egyúttal a személy szubjektivitását is formálja, sajátos társadalmi identitást és létezési módot kínálva számára. A személy – a humanizmus nézetével *ellentétben* – elsődlegesen mindig társadalmi jellegű, és csak tévedésből állítható, hogy a személyes én a tapasztalat kiindulópontja. (...)

Számos szervezetenkénti termékenyen használta fel ezt a meglátást. ... Knights és Morgan például a gondolkodási sémák működésének Foucault-féle megközelítését arra használta, hogy feltárja, miként szerveződik (konstruálódik) a személy és a világ a vállalat stratégiai gondolkodása által. Állításuk szerint a „*stratégiai gondolkodás az embereket olyan tevékenységek iránt teszi elkötelezetté, amelyek során ráébrednek arra az alapvető igazságra, hogy kik is ők valójában – tudniillik »stratégiai szereplők«.*” (Knights és Morgan [1991], 260. old.). Rámutatnak a vállalatban belüli stratégiai gondolkodás számos hatalmi következményére – így például a vezetők előjogainak fenntartására és kiszélesítésére, a vezetők személyes biztonságérzetének megerősítésére, a férfias jelleg kidomborítására a (férfi) vezetők számára, valamint a hatalomgyakorlás megkönnyítésére, illetve legitimé tételére.

Száttörtedezett identitások

A „személy” posztmodern felfogása szervesen következik a gondolkodási mód szerepéről kialakított álláspontból. A posztmodern elutasítja az autonóm, önmagát meghatározó, biztos és egységes önanonosság-tudattal rendelkező emberről szóló elgondolást, amely az egyént a társas univerzum középpontjának tekinti. Jóllehet, ezt a kritikus álláspontot számos egyéb gondolati irányzat is vallja (például a behaviouristák és a strukturalisták), azonban a posztmodern hívei erőteljes és kifinomult érvek segítségével képviselik ezt a gondolatot.

A biztos és egységes önanonosság-tudat kétféleképp bírálható. Az első változat szerint a Nyugat *ember*felfogása mindig is mítosz volt. E nézet meglehetősen etnocentrikus beállítottságot képvisel. Freud munkásságát – miszerint a szorongás és a konfliktus az emberi lélek központi fontosságú jelenségei – szokás felhasználni annak bemutatására, hogy a nyugati gondolkodás egyre inkább ráébred az ember belső száttörtedezettségére és következtetlenségére, ám a posztmodern képviselői ennél tovább mennek, amennyiben le is rántják a leplet a nyugati típusú énképéről (dekonstrukció). Az egységes én gondolatát pusztán agyszüleménynek tartják, ami azt a célt szolgálja, hogy az ember elnyomja vele az említett konfliktusokat és előnyben részesítse a férfias tulajdonságokat, a racionalitást, az előrelátást és a befolyásolást. Amilyen mértékben beszéltek személyről az uralkodó gondolkodási sémák (és hozták létre a személyt, mint a gondol-

kodás forrását), olyan mértékben ruházták fel biztos önazonosság-tudattal. Csakhogy ezzel egyidejűleg ez a személy az uralom újratermelésében is részt vett, ily módon szorítva perifériára saját énjének egyéb részeit, illetve más csoportokat. Az autonómia érzete ezen elnyomás elleplezését szolgálta, valamint a konfliktus tényéhez negatív képzettársításokat rendelt.

A kritika másik változata szerint az önmagával harmóniában lévő, egységes és (potenciálisan) autonóm egyén képe a jelenlegi történelmi és kulturális helyzetben vált hamissá. Ha az önazonosság a társadalom terméke, akkor ez viszonylag szilárd marad homogén és stabil társadalmakban, ahol az uralkodó gondolkodási rendszerek száma alacsony. A mai heterogén, globális, fizikai távolságokat feloldó (azaz „telekapcsolatokkal” átszőtt) társadalmakban a hozzáférhető gondolkodási sémák száma gyorsan növekszik, s ezek ráadásul gyorsan változnak. Az egyént ma már oly sokféle gondolkodási mód szolítja meg, hogy a széttöredezés tulajdonképpen elkerülhetetlen (Gergen [1991]). Amint a társadalom egyre inkább széttöredezik, és hiperreálisra vagy virtuálisra válik (a virtualitás szerint a gondolkodás mikéntjének nincs semmi kapcsolata a világgal, a képek csupán egyéb képekre vonatkoznak), az önazonosságot stabilizáló erők semmivé foszlanak. Ez az álláspont a gondolkodási folyamatban óriási szabadsággal és lehetőséggel kecsegtet a perifériára szorított csoportok és nézőpontok érvényesítése számára; ám egyúttal el is bizonytalanít, ami olyan normalizációs stratégiákhoz vezet, amelyekkel az emberek „önként” behódotnak a kereskedelmi világ által kínált fogyasztói énképnek, illetve azonosulnak a szervezetek vállalati kultúra által egybeszerkesztett énképével (Deetz [1995]; Willmott [1994]). Az ilyen, fellazult egyéniségű emberek roppant fogékonyak a manipulációra is, és a rendszerben marionett-figuraként irányíthatók. Ez a folyamat magával sodorja az embert, de – Baudrillard (1983, 1988) szimulációról szóló elképzelése szerint – ez az uralom uralkodó csoport nélküli formája. E két kritikus megközelítést – amelyek közül az egyik azt emeli ki, hogy az emberi természetre *eredendően* jellemző a széttöredezettség és a gondolkodási séma általi meghatározottság, a másik pedig ugyanezt állítja, de csupán a jelenkor nyugati felfogásáról – gyakran hangsúlyozzák (lásd Gergen [1991], [1992]). (...)

Az emberi szereplők – és szervezési tevékenységük – destabilizálásából fontos következtetések adódnak a szervezetelemzés számára. Linstead azt állítja, hogy „*akkor a szervezet folyamatosan jön létre, alakul és alakít, a szubjektumok termelik és fogyasztják*”. Szorgalmazza, hogy a vizsgálatok érdeklődése mozduljon el „*az olyan folyamatok irányába, amelyek alakítják a szubjektivitást, és kevésbé foglalkozzanak az egyes szubjektumok szavakat befolyásoló hatásával*” (Linstead [1993], 60. old.). Knights és Willmott (1989) egy ilyen jellegű munkájukban bemutatták, miként vezet a leigázás különféle formáihoz az, amikor valakit egy folyamat alakít, Pringle (1988) pedig kimutatta, hogyan zajlik a „titkár” önazonosságának kialakítása és újratermelése. Deetz (1994c, 1997, 1998) bemutatta, hogy a „tudásintenzív” munka miként vezet sajátos munkahelyi önazonosságtudat kialakulásához. Townley (1993) hasonló módon dolgozott, és az emberi erőforrás menedzsment gondolkodási sémájára a Foucault-féle elemzést alkalmazta. Ebben a munkában Townley amellett érvelt, hogy az emberi erőforrás menedzsmentben az elemzés alapegysége „*az alkalmazotti viszonyban megtestesülő cserefolyamat milyensége*”. Mivel ez a kapcsolat önmagában meghatározatlan, a csereviszonyt úgy szervezik meg, hogy valamiféle rendezettséget kényszerítenek az eredendően bizonytalanra. Az emberi erőforrás menedzsment területén a tudás kialakítása „*osztályozási, sorbarendezési és elosztási szabályok segítségével, tevékenységek definiálásával, mérési skálák rögzítésével, valamint eljárási szabályok meghatározásán keresztül történik, ami az emberi erőforrás menedzsmentre egyértelműen jellemző sajátos gondolkodási séma felbukkanását eredményezi*” (Townley [1993], 541. old.). E tudásbázis önti tárgyi for-

mába (határozza meg) az egyént, ily módon korlátozva és rendelve alá az ember teljesebb társas és személyi jellegét.

A jelenlét filozófiájának kritikája

A normatív (előíró) jellegű társadalomtudomány – akárcsak legtöbbünk a mindennapi életben – problémamentesnek tekinti a tárgyak jelenlétét; a nyelv elsődleges feladatát pedig abban látja, hogy a tárgyakat megnevezze, megjelenítse. Ha megkérdezzük tőlünk valamiről, hogy az micsoda, akkor megpróbáljuk meghatározni az illető dolgot, felsoroljuk lényeges tulajdonságait. A posztmodern képviselői ezt éppolyan illuzórikus álláspontnak tartják, mint az önazonosságról szóló elképzelést. A világ valamely *dolga* csak egy bizonyos létezőhöz fűződő sajátos viszony keretei között válik *tárggyá*, tudniillik ha a szóban forgó dolog képes arra, hogy az illető számára az adott tárgyat jelenítse meg. Ezek szerint a nyelvi és nem nyelvi gyakorlati alkalmazások különféle formái központi szerepet játszanak a tárgyak megteremtésében. Ezt az álláspontot már egy ideje ismerjük, mégpedig egymástól olyannyira különböző szerzők munkáiból, mint például Mead, Wittgenstein vagy Heidegger, ám e nézetet még mindig félreértések övezik. Ezek közül a leggyakoribb a relativizmus vádja. Az igazság azonban az, hogy ez az álláspont nem azonos semmilyen szabadoszágon vagy szubjektívizmuson alapuló relativizmussal. Az ilyen vádat hangoztatók félreértik a tárgyakról szóló koncepciót, illetve a gondolkodási séma szerepét hangsúlyozó elmélet erejét. A legtöbb posztmodern kutatót nem aggasztja, hogy esetleg relativistának bélyegzik, sokkal inkább érdeklődnek viszont a tárgyak látszólagos stabilitása, illetve ama nehézség iránt, ami az egyes tárgyakat teremtő és fenntartó működési erők teljes körű feltárásában rejlik.

Amint a szétföredezett identitásokról szóló részben már említettük, a posztmodern egyes képviselői különböznek egymástól abból a szempontból, hogy milyen mértékben tekintik a gondolkodási módot szövegfüggőként, illetve szélesebb értelemben meghatározottként. Egészében véve azonban Saussure megállapításából szokás kiindulni, miszerint a nézőpont teremti a tárgyat. Saussure ezzel a nyelvi megkülönböztető rendszer értéktelítettségének fontosságára akarta irányítani a figyelmet, ám a nyelvi és nem nyelvi gyakorlati alkalmazások hamar kapcsolatba kerülnek egymással. Lássunk egy rövid példát! A „dolgozó” a világban egy tárgy (persze amellett, hogy alany is), ám sem Isten, sem pedig a természet nem alkotott „dolgozót”. Ahhoz, hogy a „dolgozó”, mint olyan létezhessen, két dologra van szükség: egyrészt egy nyelvre, és olyan gyakorlati alkalmazásokra, amelyek lehetővé teszik az emberek csoportba sorolását és osztályozását, másrészt valamire, amire ezek a csoportok és osztályok vonatkoztathatók. Azok a kérdések, hogy „Mi valójában a dolgozó?”, „Mi a lényege a dolgozónak?”, „Mi tesz valakit dolgozónak?”, megválaszolhatatlanok, ha csupán azt a valamit tekintjük, amit dolgozónaként írhatunk le, ahelyett, hogy ezt a tárggyá tevő nyelvi és nem nyelvi gyakorlati alkalmazások termékeinek tekintenénk. Ebben az értelemben a dolgozó nem elszigetelt létező. Ha dolgozóról beszélünk, az már magában foglalja azt is, hogy létezik munkamegosztás és hogy megjelent a menedzsment (a „nem dolgozók”). A dolgozó „lényege” nem azokat a tulajdonságokat tömöríti, amelyekkel a „tárgy” rendelkezik, hanem bizonyos viszonyrendszereket, beleértve a munkamegosztást is. Hibát akkor követünk el, ha figyelmünket magára a tárgyra, illetve annak tulajdonságaira összpontosítjuk. Figyelmünket a viszonyrendszerekre kellene irányítanunk, amelyek nemcsak egyszerűen léteznek a világban, hanem megfelelnek az emberek világértelmezésének, a gondolkodási sémának, illetve a szövegfüggőségnek. A „dolgozó” jelentése nem magától értetődő, és nem létezik eleve (azaz önmagából fakadóan), hanem az ellentétek és az érintkezési pontok halmazától függ, azoktól a viszonyoktól, amelyek hasonlóvá, illetve eltérővé teszik azt más dolgokhoz képest.

Mivel a világ bármely dolga sokféle tárgyként megalkotható/kifejezhető, és ennek csupán az emberi találekonyosság, illetve a múltban megvalósult értelmezések nyomai szabhatnak határt, ezért a jelentés nem lehet végérvényesen rögzített, hanem mindig befejezetlen és meghatározatlan. A teljesség és a lezártág látszata miatt nem vesszük észre a nyilvánvaló mögött rejtő politikai töltetet, a konstruált jelleget és a különféle értelmezési lehetőségeket. A nyelv tehát olyan értelemben központi jelentőségű a tárgyak megteremtésében, hogy ez nyújtja számunkra a dolgok egyneműségére, illetve különbözőségére vonatkozó társadalmi/történelmi gyökerű megkülönböztetéseket. A nyelv nem tükrözheti vissza a „kívül” létező valóságot vagy az emberek tudati állapotát (Shotter és Gergen [1989], [1994]). A nyelv képekből áll, metaforákat alkalmaz, ellentmondásokkal és következetlenségekkel telített (Brown [1990]; Cooper és Burrell [1988]). A nyelv nem egyetemes érvényű és nem rögzült, hanem esetleges, szétfűzött és helyi jellegű (Linsteed és Grafton-Small [1992]). A szervezetkutatók ezeket az elgondolásokat a szervezeti működés során megjelenő tárgyaknak, köztük magának a leszűkített szervezet-értelmezésnek a leleplezésére (dekonstrukciójára) használták. Talán az efféle kutatások legtermékenyebbjei közé a számviteli gyakorlatot elemző munkák tartoznak. Nettó eredmény, profit és veszteség, költségek és hasonlóak létezhetnek és nem lehetnek valóságos jelenségek sajátos, teremtő hatású gyakorlati alkalmazások nélkül (Hopwood [1987]; Power és Laughlin [1992]; Montagna [1986]). Más kutatók a tudás és az információ témakörét vették közelebből szemügyre (Boland [1987]). Ismét mások a beszámolás gyakorlatát (Sless [1988]), illetve az emberek osztályokba sorolását tanulmányozták (Epstein [1988]). E törekvések mindegyike rámutatott a tárgyak létezéséhez szükséges feltételekre a szervezeti működés során. Ebből következik, hogy minden valóság-ábrázolási kísérlet részrehajló (azaz egyoldalú és előnyben részesíti valamelyik oldalt). A tárgyaknak nyelvhasználat általi megkülönböztetése szükségszerű feltétele a másokkal való együttélésnek, ám ez elkerülhetetlenül korlátozó hatású is annyiban, amennyiben elfed más fontos megkülönböztetési módokat, melyek egyébként lehetségesek lennének (lásd Bourdieu [1984], [1991]).

Az alapok és uralkodó elbeszélések térvessztése

Bármely álláspont ereje annak megalapozottságából származik – állítja a hagyományos felfogás. Ez az alap lehet metafizikai jellegű – mint például a külső világ léte az empiricizmusban, a gondolati struktúrák léte a racionalizmusban, vagy az emberi természet léte a humanizmusban – vagy pedig valamiféle elbeszélés, történelemről alkotott történet, mint például a marxizmus osztályharca, a szociáldarwinizmus gondolata a legrátermettebbek túléléséről, vagy a piacgazdaság láthatatlan kézről szóló elmélete. Ezeknek az alapoknak a segítségével az egyes álláspontokat olyan színben tüntetik fel, mintha azok biztosan és elkerülhetetlenül igazak lennének, nem pedig esetlegesen, illetve érdekből születtek volna. Bizonyos, hogy a szervezetelmélet nagy része ilyen alapokon nyugszik, beleértve a kritikai elmélet morálisan vezérelt kommunikatív folyamatát is.

E kérdésben a posztmodern képviselői – az identitások témaköréhez hasonlóan – két különböző, bár nem összeegyeztethetetlen nézetet képviselnek. Az egyik álláspont kategorikus (azaz történelemtől és társadalmi viszonyoktól függetlenül érvényes), a másik inkább az újabb történelmi fejlemények iránt érdeklődik (ily módon közös pontjai vannak a filozófiai/korszakoló megkülönböztetésekkel). Az első nézet szerint az elvi alapok és legitimitást nyújtó elbeszélések mindig is becsapták az embereket. Ezeket az eszközöket alkalmazóik (rendszerint nem tudatosan) az uralkodó világnézet és a hozzátartozó rend támogatására használták. A feministák például azzal érvelnek, hogy a történelmet mindig is férfiak magyarázták (*history*). Az empiricisták hivatkozása a külső világ természetére elrejtette a szemük előtt saját (illetve a kiváltságos társadalmi csoportoktól átvett)

fogalmaik, alkalmazott módszereik, eszközeik, tevékenységük és beszámolóik világalkotó erejét.

A második nézetet követő posztmodernisták arra hívják fel a figyelmet, hogy a társadalom egyre bizalmatlanabb az elbeszélésekkel és megalapozási törekvésekkel szemben. Lyotard (1984) rámutatott a „szellemről”, illetve az „emancipációról” szóló nagy ívű elbeszélés hanyatlására. A választási lehetőségek bővülése és a társadalom növekvő politikai cinizmusa (vagy éleslátása) oda vezet, hogy az emberek gyanakodva tekintenek a legitimációs törekvésekre. Ez nem áll távol Habermas gondolatától, amely a kései kapitalista társadalom legitimációs válságáról beszél (Habermas [1975]). Lyotard szerint talán nem is maradt más számunkra, csak a helyi jellegű elbeszélések. Mindezek következtében különös figyelmet szentelnek a szervezetekben elhangzó történetek nagy ívű elbeszélésekkel való kapcsolatára, és ha a kettő között eltérést tapasztalnak, akkor rámutatnak a különbségek helytől és helyzettől függő voltára (lásd Martin [1990]; Deetz [1997]). Mások ezzel az új elméleti lehetőséggel mutatták ki a menedzsment domináns elbeszéléseibe vetett hamis bizonyosságot (Jehenson [1984]; Ingersoll és Adams [1986]; Carter és Jackson [1987]; Calás és Smircich [1991]).

Nem minden posztmodern gondolkodó tekint e fejleményeket feltétlenül kedvezőnek. Egyfelől biztos, hogy az alapok és nagy ívű elbeszélések térszerzése elveszi az uralkodó csoportok egyik legfontosabb támaszát, tudniillik hogy biztonságot és bizonyosságot nyújthatnak mások alávetéséért cserébe. Az eddigi alapok helyét azonban nem szükségképpen váltja fel a peremre szorult csoportok megnövekedett szabadsága és politikai cselekvőképessége. Lyotard bemutatta az úgynevezett „teljesítményelvűség” megjelenését, amikor a társadalmi célok eléréséhez szükséges eszközök öncéllá válnak (lásd még Power [1994]). A számítógéphez és az információhoz való hozzáférés lehetősége – ami nem annyira az egyénben megtestesülő tudástól (a „tudós” mivolttól), hanem sokkal inkább a pénzügyi erőforrások meglététől függ – a tudás és a hatalom jelentős forrásává vált. Ezzel együtt pedig létrejönnek a hatalomgyakorlás új formái, amelyeket már nem a társadalmi probléma iránti érzékenység, illetve a társadalom java vezérel, hanem a minél nagyobb termelés és fogyasztás pusztá igézete. (...)

A tudás/hatalom kapcsolat

A szervezetekről szóló tanulmányok többségéhez viszonyítva a posztmodern jellegű írások igen eltérő módon tárgyalják a hatalom kérdését. Foucault jelenti a legjobb példát erre (Foucault [1977], [1980]; lásd Clegg [1994]). Az érdeklődés középpontjában álló hatalom nem az, amelyet valaki birtokol vagy megszerez. A hatalom felbukkanása ennél alapvetőbb hatalmi viszonyoknak köszönhető. A hatalom magában a gondolkodás mikéntjében rejtezik: a nyelvi megkülönböztetések összetételében, az indoklási módokban és a lényeges gyakorlati alkalmazások jellegében. Ezek együttese társadalmi intézményeket szervez és sajátos alanyokat teremt. Amint azt korábban említettük, a nyelv szerepe itt kevésbé hangsúlyos, mint a posztmodern sok egyéb változatában. A korábbi példánál maradva: a „vállalati vezető” létrehozó gondolkodási mód egyszerre hatalmazza fel, illetve fosztja meg bizonyos hatalomtól az érintettek ezen csoportját. A gondolkodás mikéntje egyszerre alakítja összetartást és érdekeket, illetve konfliktusokat, kézzelfogható és jelképes erőforrásokat, önértelmezési módokat teremt, és mindez igaz a többi szereplőre is, például a szakemberekre és a dolgozókra. A hatalom tehát a demarkációs vonalakban és az ezeket fenntartó gondolkodási rendszerekben rejtezik. Olyan fontos gyakorlati alkalmazások játszanak szerepet itt, mint például a munkaerő toborzásának és kiválasztásának eljárásai, az irodák elrendezése, a jutalmazási és ellenőrzési rendszerek, a szereplők bevonása, illetve kirekesztése a fontos megbeszélésekből stb. A fegyelem Foucault-féle (1977) koncepciója jelenti a szervezetkutatásban megjelenő legfontosabb

fogalmak egyikét. A demarkációs vonalak normakövető viselkedést eredményeznek, amelyet támogat a tudás kinyilatkoztatása. A képzés, a bejáratott munkafolyamatok, az önellenőrzés és a szakértők fegyverező erőt testesítenek meg, amennyiben elősegítik a normák kialakulását és betartását. Különösen a normatív (modernista) szakemberek, valamint az általuk létrehozott tudás alkalmas az önkényes és részrehajló gondolkodási sémák valódi természetének elfedésére és a normalizáció elősegítésére (Hollway [1984], [1991]). Townley (1993) korábban már tárgyalt munkája alapos elemzések segítségével mutatta ki, miként használják fel az emberi erőforrásokkal foglalkozó szakember és a kapcsolódó ismeretek fejlesztését az alkalmazottak „meghatározására” és alávetésére. Ezen tudás az alkalmazottak számára is hasznosítható: segítségével önmagukat ellenőrizhetik, s módosíthatják hozzáállásukat és viselkedésüket olyan normák és elvárások betartása érdekében, melyeket mások határoztak meg számukra (Deetz [1995], 10. fejezet és [1998]).

Hiperrealitás

A posztmodern írók különbözőképpen kezelik azt a viszonyt, amely a nyelvi és – az emberekkel és a világgal kapcsolatos – nem nyelvi vonatkozások között fennáll. A szigorú összpontosítás a nyelv szerepére, valamint a jelenlét filozófiájának erőteljes kritikája nem sok teret hagy az olyan álláspontok számára, amelyek – előzetesen kialakult és viszonylag állandó – szövegen kívüli valóságra hivatkoznak. A posztmodern legtöbb képviselője valamiféle többletként vagy „másságként” kezeli a külső tényezők halmazát. Ez a tárgyakat alakító folyamatok számára alapot szolgáltat, továbbá megmenti a nyelvi rendszereket attól, hogy zárttá és pusztán képzeletben létezővé váljanak. Noha a jelzett külső, valóságos létezőnek nincs sajátos karaktere, mégis, mindig többet jelent a rendszer által létrehozott tárgynál, ami minden ábrázolási rendszer korlátozott természetére és alapvető meghatározatlanságára figyelmeztet (Cooper [1989]). A meghatározatlanságban jelenlévő „másság” lehetővé teszi, hogy kimutassuk a valamennyi rendszerben jelenlévő uralmat, hogy megnyissuk e rendszereket, valamint hogy áttörjük bizonyos szövegfüggő rendszerek önhivatkozó ördögi körét.

A posztmodern képviselői számos létező nyelvi, illetve ábrázolási rendszert úgy mutatnak be, mint amelyek önmagukra hivatkoznak. Az ilyen rendszerek nem kötődnek a társas kapcsolatok termékeihez, mint objektív világhoz, s a külső tényezők létéből származó többletre sincsenek tekintettel. A látszólag valósághűen visszatükrözött világot maguk hozzák létre. Például a manapság létező tömegtájékoztatási és információs rendszerek képesek arra, hogy gyors ütemben hozzanak létre olyan képeket, amelyek sokkal inkább helyettesítik, mintsem tükrözik a külvilágot. Az ilyen rendszerek egy sor felidézett, képzeletben létező világ segítségével uralhatják a terepet. A jelzett külső valóság eltűnik, mintha az alig lenne több egy másik jelnél. Ily módon a jelek csupán más jelekre vonatkoznak, a képek már csak képek képei. E rendszerek tisztán önhivatkozókká, vagy – Baudrillard szavaival – *szimulációkká* válhatnak (lásd Deetz [1994b]). Baudrillard elemzése szerint egy ilyen világban a jelek elszakadtak attól a feladattól, hogy kapcsolatot teremtsenek a világgal, és a „modellvilágra” adott „modellválasz” felváltja a valóságos, változó világra vonatkozó válaszadási tevékenységet. A jelek azért, hogy csupán önmagukra hivatkoznak és kevés közülük van bármiféle külső vagy belső világhoz, elérik a megjelenítés lehetőségének strukturális határát. ... (Baudrillard [1975], 127–128. old.)

Az ily módon értelmezett világ nem pusztán vélelem, mivel nem létezik „valódi” külvilág, amelyet a leírás helytelenül tükrözne vissza vagy amelyet a leírás kijavítására használhatnánk. A leírt világ valójában a képzeletben létezik; nincs ellenlábasa, külső viszonyítási pontja. Baudrillard a betegség színlelése, illetve szimulálása közötti különbség segítségével világította meg e posztmodern gondolat természetét: „a színlelés vagy leple-

zés érinthetetlenül hagyja azt az elvet, hogy létezik valóság; a köztük lévő különbség minden esetben világos, csupán arról van szó, hogy a valóságot álcázzák; míg a szimuláció az »igaz« és a »hamis«, a »valódi« és a »képzeletben létező« közötti különbség létét fenyvegeti. Mivel a szimuláló »igaz« tüneteket produkál, a kérdés az, hogy tényleg beteg-e az illető vagy sem. Objektíve nem tekinthetjük sem betegnek, sem pedig nem betegnek.» (Baudrillard [1983], 5. old.) E gondolatok néhány olyan szervezetelméleti kutatást ihlettek, amelyek a modern szervezetek képzeletben létező jellegét hangsúlyozzák (Berg [1989]; Alvesson [1990]; Deetz [1994c], [1995]). Amint a posztmodern gondolatok szervezetelméleti alkalmazásával gyakran megyesik, e kutatások a kiinduló álláspontból fakadó összes (extrém) következményt nem viszik végig a végletekig.

A kutatás mint ellenállás és meghatározatlanság

A posztmodern kutatás szerepe nagyon eltér a társadalomtudományokra ruházott hagyományosabb szerepektől. Elsődleges célja, hogy megkísérelje felnyitni a szemünket arra a meghatározatlanságra, amelyet a modern társadalomtudomány, a nap mint nap alkalmazott elméletek, megszokások és gyakorlatok zártak el előlünk. E törekvés eredménye egyfajta antipozitív tudás (Knights [1992]). Legfontosabb módszerei pedig a leleplezés (dekonstrukció), az ellenálló olvasatok, valamint a származástan (genealógia). E fogalmak sokféle értelemben használatosak, és jelen tanulmány szűkös keretei aligha engednek többet a vázlatos áttekintésnél. A leleplezés elsősorban a jelenlét filozófiája ellen irányul. Felszínre hozza a rendszert támogató rejtett (hallgatólagos) előfeltevéseket, amelyek olyan színben tüntetik fel a pozitívista (tényszerű) kifejezéseket, mintha azok létező tárgyra vonatkoznának. Mihelyst rámutatnak a rejtett előfeltevésre, világossá válik a pozitív kifejezés negatívától való függése, s egy harmadik feltételezést is visszanyerünk, amely egy – az első kettő ellentététől független – világalkotási módot tár a szemünk elé (lásd Cooper [1989]; Martin [1990]; Calás és Smircich [1991]; Mumby és Putnam [1992]). Az ellenálló olvasat kevésbé összpontosít az előfeltevésekre. A módszer egyrészt a konstrukciós tevékenységet mutatja be, másrészt feltárja a külső tényezők többletéből fakadó meghatározatlanságot. A pozitívista és a poláris konstrukció egyaránt uralmat szolgáló cselekedetekként jelennek meg, mely folyamat során a szubjektivitás erőszakot tesz a világon és közben önmagát is korlátozza. E módszer újra felszínre hozza és tárgyalhatóvá teszi azokat a konfliktusokat, melyeket a pozitívista tárgyalásmód elfojtott. ... Az újszerű olvasatok alkotóelemei a metsző ironia és a megfontolt játékoság; továbbá az ilyen tevékenységet gyakran a túlegyszerűsített és túl erőszakossá változtatott világ unalmas kényszereitől megszabadult ember öröme vezérli. Az efféle olvasatot jól példázza Calás és Smircich (1988) beszámolója egy főáramú, pozitívista jellegű folyóirat cikkéről. Először felteszik a kérdést: „Miért kellene hinnünk ennek a szerzőnek?“, majd rámutatnak azokra a szónoki trükkökre, amelyeknek célja az olvasó meggyőzése. ...

A társadalomtudomány feladata nem a helyes megoldások megtalálása, hanem az uralkodó feltételezések, rögzült jelentések és viszonyok megkérdőjelezése, valamint az emberi lények alkotóképességének felszabadítása a másokhoz és a világhoz fűződő viszonyt illetően. E jellemzőket Gergen (1978) és Astley (1985) minden fontos elmélet alapvető tulajdonságainak tekintik. Sangren (1992) bemutatta, hogy a hittételek és a rögzült jelentések megkérdőjelezése, valamint a világkép zártágának feltörése könnyen vezethet új hittételek, újfajta rögzült jelentések születéséhez és újabb bezáródáshoz. A posztmodern gondolkodás sem érezheti biztonságban magát e veszéllyel szemben (Alvesson és Skoldberg [1996]). (...)

A kritikai elmélet és a posztmodern összekapcsolása

Amint az eddigiekből kitűnt, a kritikai elmélet és a posztmodern hasonlítanak is egymáshoz, és különböznek is egymástól. Mindkettő jelentősen hozzájárulhat a szervezeti kutatásokhoz, és nézetünk szerint ezt közösen kell megtenniük. Amennyiben a kritikai elmélet nem veszi figyelembe a posztmodern megfontolásait, könnyen abba a helyzetbe kerülhet, hogy érzéketlenné válik a kulturális eredetű kiváltságok és a hatalom modern feltételei iránt. Ha a posztmodern gondolkodás nem ölel fel bizonyos kritikai elméleti megfontolásokat – vagy valami hasonló dolgot, ami az elméletnek irányt szab és társadalmi szempontból használhatóvá teszi –, akkor a posztmodern irányzat egyszerűen ezoterikussá, a beavatatlankodás számára érthetlenné válik. Mindkét elmélet felhívja a figyelmet arra, hogy a tudás, az emberek és a társadalmi viszonyok – beleértve azt is, ahogyan mindezek a kortárs szervezetekben megjelennek – társadalmi/történelmi/politikai jellegű folyamatok által teremthetők. Abban is megegyeznek, hogy ha e teremtő folyamat fölött átsiklik figyelmünk (ez akkor következik be, ha a létező világot természetesenek, ésszerűnek és szemlegesnek tekintjük), akkor mindez az uralom fennmaradását segíti elő és komoly veszteségeket okoz az emberek és a szervezetek számára. A kritikai elmélet szóhasználatával élve a központi probléma a tárgyiasítás (reifikáció), a posztmodern középpontjában pedig a jelenlét filozófiája áll. A világ természetesként láttatása és az éppen létező társadalmi valóság befagyasztása ahhoz vezet, hogy fontos konfliktusok – amelyek lehetővé tennék a helyzet újragondolását és a kérdésfeltevést – vesznek el számunkra, és az emberek különböző csoportjai, illetve létfontosságú értékek szorulnak perifériára és szenvednek hátrányt. Mindkét elmélet úgy látja, hogy a szervezetek és az azokat támogató társadalomtudományok egyre növekvő mértékben támaszkodnak egyfajta eszközökre érvelésre, amely az eszközöket a célok fölébe helyezi és segít az uralkodó csoportoknak abban, hogy láthatatlan módon érjék el céljaikat. Habermas ezt „széleskörű technikai érvelésként” írja le, Lyotard pedig „teljesítményelvűségnek” nevezi.

A két elmélet között fennálló különbségek is fontosak. A kritikai elmélet a választ a morálisan vezérelt kommunikációs érvelés kiterjesztésében látja, amely egyéni autonómiához, illetve jobb társadalmi döntésekhez vezet. Ha reflektálunk a különféle módokra, ahogyan az ideológia – azaz az eleve adottnak tekintett kulturális eszmék, továbbá a hatalommal rendelkező csoportok által létrehozott üzenetek együttese – belép a személy/világ/tudás teremtésébe, továbbá ha nyitottabb fórumokat hozunk létre a kifejezés számára és ha egymás kölcsönös megértésére irányuló gondolkodási formát alakítunk ki, akkor remélhető, hogy az emberi szükségletek kielégítésére alkalmasabb társadalmi egyetértés és megegyezés jön létre. A kritikai elmélet szerint nem kizárt a felvilágosodás nagy ívű elbeszélésének továbbfejlesztése. A posztmodern viszont elutasítja az efféle reflexiót és összhangot; él a gyanúperrel, hogy ez esetben csupán új illúziók váltanak fel a régiakat, továbbá hogy újfajta kiváltságos csoportok alakulnának ki, illetve a peremre szorítás új formái jönnének létre. A kritikai elmélet válasza erre: reflexió, egyetértés és racionalitás hiányában nem létezhet gyakorlati cselekvés, lehetetlen kidolgozni egy építő jellegű alternatíva programját. A posztmodern erre visszavág: a cselekvés szükségszerűen helyhez kötött és szituációfüggő, a válaszkészség pedig fontosabb, mint a módszeres tervezés. A kritikai elmélet ellenérve: a helyi cselekvés túlságosan gyenge ahhoz, hogy szembeszálljon az egész rendszerben jelenlévő, a nemi, illetve az osztálykülönbségeken alapuló uralommal, továbbá a globális szegénységgel és a környezetvédelmi problémákkal. A posztmodern fenntartja álláspontját: ha szervezéssel akarunk küzdeni az uralom ellen, azzal fenntartjuk, sőt megszilárdítjuk az uralkodó csoportok létezését; e módszer kialakítja saját uralmi formáit. A különbség bizonyos értelemben ugyanaz, mint egy „húzásos” és egy „nyomásos” elmélet között. A kritikai elmélet azt akarja, hogy csele-

kedjünk, és meg is adja az irányt, összehangolja a résztvevőket. A posztmodern szerint ezt a törekvést saját szubjektív uralmunk ereje fogja korlátozni; ez az elmélet arra akar rávenni bennünket, hogy álljunk félre az útból, és hagyjuk, hogy a világ ez idáig ismeretlen érzések és gondolatok birodalmába sodorjon bennünket. A kritikai elmélet viszont nem hisz ebben eléggé abhoz, hogy elinduljon ezen az úton. És így tovább.

Mindazonáltal van rá mód, hogy egyszerre kezeljük a kétféle gondolkodásmódot, még ha nem is ötvözzük őket valamilyen új formában. Mind a konfliktusra, mind az egyetértésre szükségünk van, továbbá fontos az ellenállás és a tervezés is. A feladat nem a kettő közötti választás, hanem egyensúly teremtése közöttük, mégpedig a kedvező pontok megragadásával (Deetz [1992]). Ha kijelentjük, hogy az egyetértés egyben valamiféle uralmat is jelent, akkor nem azt állítjuk, hogy nem kellene közösen meghoznunk a tőlünk telhető legjobb döntéseket. A kijelentés elhelyett arra figyelmeztet, hogy továbbra is keresnünk kell az uralom jelenlétét, és készen kell állnunk a továbblépésre. Ha kimondjuk, hogy a pusztá ellenállásból hiányzik a világos cselekvési irány, azzal nem azt állítjuk, hogy az ellenállás nem fontos, hiszen gyakran ez lehet az egyetlen módja annak, hogy átlássunk azokon az uralmi formákon, melyekben magunkra ismerünk, vagy melyekből hasznot húzunk és egyben korlátoznak is bennünket. (...)

A kritikai elmélettel – és még inkább a posztmodernnel – szemben talán azok a legerőteljesebb bírálatok, amelyek a világos tapasztalati kutatások hiányát róják fel. A bírálatok egy része a „tapasztalati” (empirikus) kifejezés szűk értelmezéséből fakad, ám még ezt leszámítva is vádolhatóak a kutatók azzal, hogy sok elméleti fejtegetést írnak le kiterjedt tereptanulmányok végrehajtása és ismertetése nélkül. A kritikai elmélet és a posztmodern erőteljesen bírálják az empiricizmust, továbbá hangsúlyozzák, hogy az adatok olyan konstrukciók, amelyek rengetegféleképpen értelmezhetők. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem érdemes valóság visszatükrözésére irányuló tapasztalati munkát végezni. Számos munka kevésbé érzékeny a szervezeti összefüggések és a hús-vér emberek élete iránt. Sokat nyerhetünk azzal, ha hagyjuk, hogy a szervezeti szereplők is „szóljanak valamit”, s ezt nem szorítjuk rögtön elméleteink keretei közé, melyek az anyagot egy nagyon is megjósolható, a „bürokrácia”, „patriarchátus”, „kapitalizmus”, „menedzserizmus” fogalmaival dolgozó pejoratív gondolkodási sémában helyezik el. A szervezeti szereplők megnyilatkozásait szintén nem célszerű egy mindent átfogó foucault-i hatalomelméletbe, illetve az alanyok békítéséről (pacification) és széttöredezéséről szóló elméletbe helyezni, ahol az alanyok mintha a gondolkodási mód pusztá függelékei volnának. Egy empirikus fordulat enyhíthet azon a negatív beállítottságon is, amely a kritikai elmélet nagy részében és – bizonyos mértékig – a posztmodernben is megtalálható. Mindezek után, persze, azt is el kell ismernünk, hogy az utóbbi időben a korábbiakhoz képest több empirikus jellegű munka született, melyek főként a kritikai elmélethez állnak közel (például Rosen [1985], [1988]; Knights és Wilmott [1987], [1992]; Alvesson [1996]), de felhasználtak posztmodern témákat is (Martin [1990], [1995]; Deetz [1997], [1998]). Különösen hiányoznak azonban azok a komoly erőfeszítések, melyek a helyi szintű ellenállás gondolatait konkrét gyakorlati összefüggések segítségével alapoznák meg. A posztmodernnel foglalkozók körében nagyon sok szó esik az ellenállásról, de mindez roppant elméleti jellegű és az általános fejtegetések szintjén mozog, s meglehetősen érthetetlen marad a beavatatlanok számára. Túl kell lépünk a programszerű jelszavak hangztatásán, és használnunk, illetve finomítanunk kell az ellenállás eszméjét, szoros kapcsolatban maradv a szervezetek keretei között élőkkél.

Terjedelmi okok miatt nem merülünk bele a hagyományos kutatási módszerek talajáról érkező bírálatokra adott válaszok további taglalásába. Ilyen válaszokat főként posztmodern szerzőknél találunk, bár sok esetben olyan szerzők is megfogalmazták őket, akik nem lengetik a posztmodern zászlaját. Elég ha annyit mondunk, hogy különféle közepu-

tat kereső ösvények léteznek a hagyományosabb ismeretelméletek realista és hermeneutikus válfajai (amelyekben helye van a szervezeti jelenségek tapasztalati kutatásának) és a posztmodern filozófia között, amely utóbbi azzal fenyeget, hogy az összes társadalomtudományt meglehetősen ezoterikus irodalomkrikkává változtatja.

Kocsis Tamás és Baranyi Árpád fordítása

HIVATKOZÁSOK

Abercrombie, N. – Hill, S. – Turner, B. S. [1980]: *The Dominant Ideology Thesis*; London: Allen and Unwin

Alvesson, M. [1987]: *Organization Theory and Technocratic consciousness: Rationality, Ideology, and Quality of Work*; Berlin, New York: de Gruyter

Alvesson, M. [1990]: *Organization: from substance to image?*; *Organization Studies*, 11: 373–394. old.

Alvesson, M. [1995]: *The meaning and meaninglessness of postmodernism: some ironic remarks*; *Organization Studies*, 15.

Alvesson, M. [1996]: *Communication, Power and Organization*; Berlin/New York: de Gruyter

Alvesson, M. – Sköldbberg, K. [1996]: *Towards a Reflexive Methodology*; London: Sage

Alvesson, M. – Willmott, H. [1995]: *Strategic management as domination and emancipation: from planning and process to communication and praxis*; in C. Stubbart – P. Shrivastava (szerk.): *Advances in Strategic Management*; vol. 11. Greenwich, CT: JAI Press

Alvesson, M. – Willmott, H. [1996]: *Making Sense of Management: a Critical Analysis*; London: Sage

Astley, G. [1985]: *Administrative science as socially constructed truth*; *Administrative Science Quarterly*, 30: 497–513. old.

Baudrillard, J. [1975]: *The Mirror of Production*; angolra fordította M. Poster, St Louis: Telos Press

Baudrillard, J. [1983]: *Simulations*; New York: Semiotext(e)

Baudrillard, J. [1988]: *Simulacra and simulations*; in M. Poster (szerk.): *Jean Baudrillard: Selected Writings*; Stanford: Stanford University Press, 166–184. old.

Berg, P. O. [1989]: *Postmodern management? From facts to fiction in theory and practice*; *Scandinavian Journal of Management*, 5: 201–217. old.

Boland, R. [1987]: *The in-formation of information systems*; in R. Boland – R. Hirschheim (szerk.): *Critical Issues in Information Systems Research*; New York: Wiley, 363–379. old.

Bourdieu, P. [1984]: *Distinctions: a Social Critique of the Judgement of Taste*; Cambridge: Cambridge University Press

- Bourdieu, P. [1991]: *Language and Symbolic Power*; Cambridge, MA: Harvard University Press
- Braverman, H. [1974]: *Labor and Monopoly Capital*; New York: Monthly Review Press
- Brown, R. H. [1990]: *Rhetoric, textuality, and the postmodern turn in sociological theory*; *Sociological Theory*, 8: 188–197. old.
- Burawoy, M. [1979]: *Manufacturing consent*; Chicago: University of Chicago Press
- Burrell, G. [1994]: *Modernism, postmodernism and organizational analysis 4: the contribution of Jürgen Habermas*; *Organization Studies*, 15: 1–19. old.
- Burrell, G. – Morgan, G. [1979]: *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*; Aldershot: Gower
- Calás, M. – Smircich, L. [1988]: *Reading leadership as a form of cultural analysis*; in J. G. Hunt et al. (szerk.): *Emerging Leadership Vistas*; Lexington, MA: Lexington Books
- Calás, M. – Smircich, L. [1991]: *Voicing seduction to silence leadership*; *Organization Studies*, 12: 567–602. old.
- Calás, M. – Smircich, L. [1992a]: *Feminist theories and the social consequences of organizational research*; in A. Mills – P. Tancred (szerk.): *Gendering Organizational Analysis*; London: Sage
- Calás, M. – Smircich, L. [1992b]: *Rewriting gender into organizational theorizing: directions from feminist perspectives*; in M. Reed – M. Hughes (szerk.): *Rethinking Organization: New Directions in Organizational Theory and Analysis*; London: Sage
- Carter, P. – Jackson, N. [1987]: *Management, myth, and metatheory – from scarcity to postscarcity*; *International Studies of Management and Organization*, 17(3): 64–89. old.
- Clegg, S. [1994]: *Weber and Foucault: social theory for the study of organizations*; *Organization*, 1: 149–178. old.
- Clegg, S. – Dunkerley, D. [1980]: *Organization, Class and Control*; London: Routledge & Kegan Paul
- Cooper, R. [1989]: *Modernism, postmodernism and organizational analysis 3: the contribution of Jacques Derrida*; *Organization Studies*, 10: 479–502. old.
- Cooper, R. – Burrell, G. [1988]: *Modernism, postmodernism and organizational analysis: an introduction*; *Organization Studies*, 9: 91–112. old.
- Czarniawska-Joerges, B. [1988]: *Ideological Control in Nonideological Organizations*; New York: Praeger
- Deetz, S. [1992]: *Democracy in the Age of Corporate Colonization: Developments in Communication and the Politics of Everyday Life*; Albany, NY: State University of New York Press
- Deetz, S. [1994a]: *The future of the discipline: the challenges, the research, and the social contribution*; in S. Deetz (szerk.): *Communication Yearbook 17*; Newbury Park, CA: Sage. 565–600. old.
- Deetz, S. [1994b]: *Representative practices and the political analysis of corporations*; in B. Kovacic (szerk.): *Organizational Communication: New Perspectives*; Albany, NY: State University of New York Press, 209–242. old.

- Deetz, S. [1994c]: *The micro-politics of identity formation in the workplace: the case of a knowledge intensive firm*; Human Studies, 17: 23–44. old.
- Deetz, S. [1995]: *Transforming communication, Transforming Business: Building Responsible and Responsive Workplaces*; Cresskill, NJ: Hampton Press
- Deetz, S. [1996]: *Describing differences in approaches to organizational science: Rethinking Burrell and Morgan and their legacy*; Organization Science, 7: 191–207. old.
- Deetz, S. [1997]: *The business concept, discursive power, and managerial control in a knowledge-intensive company: a case study*; In B. Sypher (szerk.): *Case studies in organizational communication*; 2. kiadás, New York: Guilford Press, 173–202. old.
- Deetz, S. [1998]: *Discursive formations, strategized subordination, and self-surveillance: an empirical case*; In A. McKinlay – K. Starkey (szerk.): *Foucault, management and organizational theory*; London: Sage, 151–172. old.
- Deetz, S. – Kersten, A. [1983]: *Critical models of interpretative research*; in L. Putnam – M. Pacanowsky (szerk.): *Communication and Organizations*; Beverly Hills, CA: Sage
- Deetz, S. – Mumby, D. [1990]: *Power, discourse, and the workplace: reclaiming the critical tradition in communication studies in organizations*; in J. Anderson (szerk.): *Communication Yearbook 13*; Newbury Park, CA: Sage, 18–47. old.
- Edwards, R. [1979]: *Contested Terrain: the Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*; New York: Basis Books
- Epstein, C. [1988]: *Deceptive Distinctions*; New Haven: Yale University Press
- Featherstone, M. (szerk.) [1988]: *Postmodernism*; Newbury Park, CA: Sage
- Ferguson, K. [1984]: *The Feminist Case against Bureaucracy*; Philadelphia: Temple University Press
- Fischer, F. [1990]: *Technocracy and the Politics of Expertise*; Newbury Park, CA: Sage
- Fischer, F. – Sirianni, C. (szerk.) [1984]: *Critical Studies in Organization and Bureaucracy*; Philadelphia: Temple University Press
- Foucault, M. [1977]: *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*; angolra fordította A. S. Smith, New York: Random House; magyarul: *Felügyelet és büntetés*; Gondolat, Budapest, 1990
- Foucault, M. [1980]: *Power/Knowledge*; New York: Pantheon
- Foucault, M. [1988]: *Technologies of the self*; in L. Martin – H. Gutman – P. Hutton (szerk.): *Technologies of the Self*; Amherst, MA: University of Massachusetts Press, 16–49. old.
- Fraser, N. [1987]: *What's critical about critical theory? The case of Habermas and gender*; in S. Benhabib – D. Cornell (szerk.): *Feminism as Critique*; Cambridge: Polity Press
- Frost, P. J. [1987]: *Power, politics, and influence*; in F. Jablin – L. Putnam – K. Roberts – L. Porter (szerk.): *Handbook of Organizational Communication*; Newbury Park, CA: Sage
- Gergen, K. [1978]: *Toward generative theory*; Journal of Personality and Social Psychology, 31: 1344–1360. old.

- Gergen, K. [1991]: *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*; New York: Basic Books
- Gergen, K. [1992]: *Organization theory in the postmodern era*; in M. Reed – M. Hughes (szerk.): *Rethinking Organizations*; London: Sage
- Gramsci, A. [1929–35]: *Selections from the Prison Notebooks*; angolra fordította Q. Hoare and G. N. Smith, New York: International, 1971; magyarul: *Levelek a börtönből*; Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974
- Habermas, J. [1970]: *Toward a Rational Society*; London: Heinemann
- Habermas, J. [1975]: *Legitimation Crisis*; angolra fordította T. McCarthy, Boston: Beacon Press
- Habermas, J. [1984]: *The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*; angolra fordította T. McCarthy, Boston: Beacon
- Habermas, J. [1987]: *The Theory of Communicative Action. Vol. 2: Lifeworld and System*; angolra fordította T. McCarthy, Boston: Beacon Press
- Hassard, J. – Parker, M. (szerk.) [1993]: *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Hearn, J. – Parkin, W. [1987]: *'Sex' at 'Work': the Power and Paradox of Organisation Sexuality*; Brighton: Wheatsheaf
- Heckscher, C. [1995]: *White-collar Blues: Management Loyalties in an Age of Corporate Restructuring*; New York: Basic Books
- Hodge, H. – Kress, G. – Jones, G. [1979]: *The ideology of middle management*; in R. Fowler – H. Hedge – G. Kress – T. Trew (szerk.): *Language and Control*; London: Routledge & Kegan Paul
- Hollway, W. [1984]: *Fitting work: psychological assessment in organizations*; in J. Henriques – W. Hollway – C. Urwin – C. Venn – V. Walkerdine (szerk.): *Changing the Subject*; New York: Methuen, 26–59. old.
- Hollway, W. [1991]: *Work Psychology and Organizational Behavior*; London: Sage
- Hopwood, A. [1987]: *The archaeology of accounting systems*; *Accounting, Organizations and Society*, 12: 207–234. old.
- Horkheimer, M. – Adorno, T. [1979]: *The Dialectics of Enlightenment (1947)*; London: Verso; magyarul: *A felvilágosodás dialektikája*; Gondolat – Atlantisz, Budapest, 1990
- Ingersoll, V. – Adams, G. [1986]: *Beyond organizational boundaries: exploring the managerial myth*; *Administration and Society*, 18. 360–381. old.
- Jehenson, R. [1984]: *Effectiveness, expertise and excellence as ideological fictions: a contribution to a critical phenomenology of the formal organization*; *Human Studies*, 7: 3–21. old.
- Kellner, D. [1988]: *Postmodernism as social theory: some challenges and problems*; *Theory, Culture and Society*, 5(2–3): 239–269. old.
- Knights, D. [1992]: *Changing spaces: the disruptive impact of a new epistemological location for the study of management*; *Academy of Management Review*, 17: 514–536. old.

- Knights, D. – Morgan, G. [1991]: *Corporate strategy, organizations, and subjectivity: a critique*; Organization Studies, 12: 251–273. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1987]: *Organizational culture as management strategy*; International Studies of Management and Organization, 17(3): 40–63. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1989]: *Power and subjectivity at work: from degradation to subjugation in social relations*; Sociology, 23: 535–558. old.
- Knights, D. – Willmott, H. [1992]: *Conceptualizing leadership processes: a study of senior managers in a financial services company*; Journal of Management Studies, 29: 761–782. old.
- Kunda, G. [1992]: *Engineering Culture: Control and Commitment in a High-Tech Corporation*; Philadelphia: Temple University Press
- Linstead, S. [1993]: *Deconstruction in the study of organizations*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Linstead, S. – Grafton-Small, R. [1992]: *On reading organizational culture*; Organization Studies, 13: 331–355. old.
- Lyotard, J.-F. [1984]: *The Postmodern Condition: a Report on Knowledge*; angolra fordította G. Bennington and B. Massumi, Minneapolis: University of Minnesota Press; magyarul: *A posztmodern állapot*; in: J. Habermas–J.-F. Lyotard–R. Rorty: *A posztmodern állapot*; Századvég Kiadó, Budapest, 1993, 7–145. old.
- Martin, J. [1990]: *Deconstructing organizational taboos: the suppression of gender conflict in organizations*; Organization Science, 11: 339–359. old.
- Martin, J. [1995]: *The organization of exclusion: the institutionalisation of sex inequality, gendered faculty jobs, and gendered knowledge in organizational theory and research*; Organization, 1: 401–431. old.
- Marx, K. [1844]: *Economic and Political Manuscripts of 1844*; angolra fordította M. Miligan, New York: International, 1964; magyarul: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*; második kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970
- Marx, K. [1867]: *Das Kapital*; Bd 1. Berlin: Dietz, 1967; magyarul: *A Tőke*; Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1949
- Montagna, P. [1986]: *Accounting rationality and financial legitimation*; Theory and Society, 15: 103–138. old.
- Mumby, D. K. [1987]: *The political function of narrative in organizations*; Communication Monographs, 54: 113–127. old.
- Mumby, D. K. – Putnam, L. [1992]: *The politics of emotion: a feminist reading of bounded rationality*; Academy of Management Review, 17: 465–486. old.
- Parker, I. [1992]: *Discourse Dynamics*; London: Routledge
- Power, M. [1994]: *The audit society*; in A. Hopwood – P. Miller (szerk.): *Accounting as Social and Institutional Practice*; Cambridge: Cambridge University Press, 299–316. old.
- Power, M. – Laughlin, R. [1992]: *Critical theory and accounting*; in M. Alvesson – H. Willmott (szerk.): *Critical Management Studies*; London: Sage, 113–135. old.
- Pringle, R. [1988]: *Secretaries Talk: Sexuality, Power and Work*; London: Verso

- Rose, D. [1990]: *Living the Ethnographic Life*; Newbury Park, CA: Sage
- Rosen, M. [1985]: *Breakfirst at Spiro's: dramaturgy and dominance*; Journal of Management, 11(2): 31–48. old.
- Rosen, M. [1988]: *You asked for it: Christmas at the Bosses' expense*; Journal of Management Studies, 25(5): 463–480. old.
- Salaman, G. [1981]: *Class and the Corporation*; Glasgow: Fontana
- Sangren, S. [1992]: *Rhetoric and the authority of ethnography*; Current Anthropology, 33(Supplement): 277–296. old.
- Shotter, J. – Gergen, K. (szerk.) [1989]: *Texts of Identity*; London: Sage
- Shotter, J. – Gergen, K. [1994]: *Social construction: knowledge, self, others, and continuing the conversation*; in S. Deetz (szerk.): *Communication Yearbook 17*; Newbury Park, CA: Sage
- Shrivastava, P. [1986]: *Is strategic management ideological?*; Journal of Management, 12.
- Shrivastava, P. [1995]: *Ecocentric management for a risk society*; Academy of Management Review, 20: 118–137. old.
- Sievers, B. [1986]: *Beyond the surrogate of motivation*; Organization Studies, 7: 335–352. old.
- Sless, D. [1988]: *Forms of control*; Australian Journal of Communication, 14: 57–69. old.
- Stead, W. E. – Stead, J. G. [1992]: *Management of a Small Planet*; Newbury Park, CA: Sage
- Steffy, B. – Grimes, A. [1992]: *Personnel/organizational psychology: a critique of the discipline*; in M. Alvesson – H. Willmott (szerk.): *Critical Management Studies*; London: Sage
- Thompson, J. [1984]: *Studies in the Theory of Ideology*; Berkeley, CA: University of California Press
- Thompson, J. B. – Held, D. (szerk.) [1982]: *Habermas: Critical Debates*; London: Macmillan
- Thompson, P. [1993]: *Post-modernism: fatal distraction*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Postmodernism and Organizations*; London: Sage
- Townley, B. [1993]: *Foucault, power/knowledge, and its relevance for human resource management*; Academy of Management Review, 18: 518–545. old.
- Vattimo, G. [1992]: *The Transparent Society*; Baltimore: John Hopkins University Press
- Willmott, H. [1990]: *Subjectivity and the dialectic of praxis: opening up the core of labour process analysis*; in D. Knights – H. Willmott (szerk.): *Labour Process Theory*; London: Macmillan
- Willmott, H. [1994]: *Bringing agency (back) into organizational analysis: responding to the crises of (post)modernity*; in J. Hassard – M. Parker (szerk.): *Towards a New Theory of Organizations*; London: Routledge

Dabóczi Kálmán

A mérhető balgaság

avagy miért nincs olaj a közgazdaságtan lámpásában?*

„Az istenek fiai mégis
A legvakabbak. Ismeri jól itt az ember
A házat, s az állat is érzi
Hol rajkon fészket, de jaj, amazoknak
Lelkében nem vetteett el az ősi tudás
S nem tudja egy se, hová?”¹

Hölderlin

Választási kampányokban a pártok különös versengésbe kezdenek. Hirdetik a gazdaság felvirágoztatását, s egymást túllicitálva ígérek egyre nagyobb és nagyobb gazdasági növekedést. Ez a bruttó hazai termék (Gross Domestic Product, a továbbiakban GDP) növekedésével egyenértékű, ugyanis a gazdaságpolitikusok ebben a mutatóban vélik a gazdasági haladást megtestesülni. Az 1998-as parlamenti választások alkalmával a *Fidesz – Magyar Polgári Párt* merete megtenni a legnagyobb ilyen jellegű „tétet”, ugyanis – más pártok által arccátlanul magasnak és irreálisnak tartott – évi 7%-os gazdasági növekedést ígért. A politikai élet többi szereplője szolidabb volt, s 4-5%-kal is beérték. A megcélzott folyamat logikája elvileg egyszerű: ha a GDP nő, akkor egészséges a gazdaság, bővül a piaci forgalom, miáltal a jövedelmek is emelkednek. A jövedelem növekedése pedig a jólét emelkedésével egyenértékű. Az ígéretesen hangzó gondolatmenet egyetlen szépséghibája azonban az, hogy hamis!

Vajon mit jelent ez a lícitációs játék, s mit tud ez a gazdasági csodamutató, aminek növekedésétől – az ígérek szerint – a társadalom minden tagjának sokkal jobb lesz? A válasz keresése során a matematikai modellekhez szokott közgazdászok számára alighanem idegenül hat majd a tanulmány által alkalmazott okfejtési módszer (anekdoták, analógiák, hasonlatok), mellyel a fenti logikai lánc hibáit boncolgatom. Azonban tudatosan választottam ezt a stratégiát. Hiszem, hogy ha a közgazdászok méltók szeretnének lenni a nevükre és valóban a „köz” érdekében kívánnak gazdálkodni, akkor az alkalmazott modelleket és elméleteket olyan nyelven kell közvetíteniük, melyet az őket gazdálkodásra felhatalmazó „köz”, azaz a társadalom is megért. Elvégre a sorsáról van szó! Hiszem továbbá, hogy a társadalmat szolgálni hivatott gazdasági rendszer nem működőképes erkölcsi keretszabályok nélkül. A tanulmányban bemutatott jelenségeket az Európában évezredes – s az *Altern-csoport* által is vallott – morális hagyományok tükrében vizsgálom. A morális szempontok közül különösen fontosak azok, melyek a jelenlegi világgazdasági rendszer „játékszabályai” által eleve vesztesre ítélték szempontjait helyezik előtérbe. Kötelesek vagyunk egy igazságosabb világ építésén fáradozni, mely törekvés a leg-

¹ Jelen tanulmány a *Kovács* előző két számában már elővezetett témát, a gazdasági növekedésnek a jelek szerint szent tehéni státust szerzett mutatóját, a GDP-t járja körül és világítja meg újabb vetületekből. A gyermekes együgyűség, vagyis a balgaság, melyet csak szatirikusan lehet dicsérni – miként tette ezt Erasmus *A Balgaság Dicséretében* –, valóban mérhető a GDP-ben. Az alcím a Máté szerinti evangélium közismert példázatára utal a tiz szűzről (Mt 25,1–13), akik közül öt balga volt, mert nem gondoskodtak lámpásaik olajáról, s ezért nem juthattak be a menyegzői lakomára. E példabeszéd tanulsága az éberségre vonatkozik, s valóban, éppen az előrelátó s körültekintő éberség hiányzik a legfőbb jónak tartott gazdasági növekedés balgasági mutatójából, a GDP-ből. Kialvó lámpású elszánt hívei „lelkében nem vetteett el az ősi tudás s nem tudja egy se, hová?”

* Köszönettel tartozom prof. Kindler Józsefnek, Baranyi Árpádnak és Kocsis Tamásnak a tanulmány végső formába öntése során tett kritikai észrevételeikért.

több keresztény egyház társadalmi tanításával is egybecseng. Sajnos, hazánkban – még a szakemberek között is – kevesen vannak azok, akik számára mindez trivialis. Azonban elsőként tisztázzuk a GDP (és a hasonló jellegű GNP) mibenlétét!

A GNP/GDP mibenléte és a GNP-ről GDP-re történő átállás következményei

A GNP/GDP számszerű meghatározása alapvetően kétféleképpen lehetséges. Egyrészt kiindulhatunk a *termékáramlások* oldaláról. Ekkor az adott évben a gazdaság által fogyasztott végső javak értékét összegezzük, melyhez szükség van a piaci ár felhasználására is, minthogy az érték² a mennyiség és az ár szorzatával egyezik meg. Ide tartozik az időszak lakossági fogyasztása, a bruttó hazai beruházás (azaz itt az értékcsökkenést figyelmen kívül hagyjuk), a javakra/szolgáltatásokra fordított kormányzati kiadások és a nettó export (ez utóbbi negatív is lehet). Másrészt a számítás során felhasználhatjuk a *jövedelem- vagy költségoldal* adatait. Ekkor az adott időszak kibocsátásának az összköltségét próbáljuk meghatározni, ám a kettős számbavétel elkerülése érdekében ki kell szűrünk a közbenső, azaz nem végső fogyasztásra kerülő javakra fordított vállalati kiadásokat. Ez úgy lehetséges, hogy az összegzés során a termelési folyamatban csak a hozzáadott értékeket vesszük figyelembe. Ez a második, jövedelemoldaltól történő közelítés magában foglalja a béréket, a kamatból és egyéb tulajdonból származó jövedelmeket, a közvetett adókat, az értékcsökkenést és a profitot. Bármelyik módszert használjuk is a GNP/GDP meghatározására, a kapott végeredményeknek – a számbavétel elvének természetéből fakadóan – meg kell egyezniük egymással (lásd Samuelson–Nordhaus [1990], 167–178. old.).³

A számszerűsítési lehetőségek áttekintése után most vizsgáljuk meg a GNP/GDP mutatók közötti különbséget! Az összesítés a GDP esetében területi alapon történik, így a külföldi érdekeltségű vállalatok által az ország területén megtermelt javak piaci értéke a mutató részét képezi, míg a hazai érdekeltségű gazdálkodó szervezetek külföldön megtermelt javaira ez értelemszerűen nem áll. A mutató így nem utal másra, mint az adott ország területén legalísan kimutatható és pénzben kifejezett gazdasági aktivitásra (Deller–Spangenberg–Spitzner [1997]). Ezzel szemben a GNP (Gross National Product, azaz bruttó nemzeti termék) a számbavétel alapelveiben különbözik a GDP-től, ugyanis a GNP az előállító/értékesítő vállalat nemzeti hovatartozását veszi alapul.⁴ A nemzetközi gyakorlatban az 1991-es az első év, amikor a GDP használata felváltotta a GNP-t, s vált a nemzetközi statisztikák legidézettebb mutatójává.

A váltás az alábbi – egymásból is logikusan következő – következményekkel jár, figyelembe véve a gazdaság globalizálódását is. (1) A multinacionális cégek jövedelme/nyeresége nem a származás szerinti anyaország kimutatásában jelenik meg, hanem a működési terület országának megfelelő helyen. Ha a helybeli gazdasági jogrendszer lehetővé teszi az adózási szabályok kijátszását, akkor ez a jövedelem/nyereség esetleg harmadik ország mutatóiban is megjelenhet. (2) A cégek befektetési célpontját képező (többnyire fejlődő) országokban – ahol alacsonyak a bérék és az adók, illetve kevésbé szigorúak az egészségügyi, környezetvédelmi előírások – nő a GDP, ám a nyereség

² Az érték fogalmát itt matematikai-statisztikai értelemben használom, azaz a kifejezésnek semmiféle erkölcsi jellegű tartalma nincs.

³ Vessd össze a Központi Statisztikai Hivatal által kiadott információkkal is, <http://www.ksh.hu>

⁴ Amíg nincs jelentős külföldi érdekeltsége, befektetése az országnak és/vagy az ország területén nem jelentős a külföldi befektetések aránya, addig a két mutató szinte azonos. Ha a fenti két tényező bármelyike jelentősen megváltozik, a mutatók búcsút intenek egymásnak. A továbbiakban a két mutató – kritikám szempontjából – hasonló jellege miatt szinonimaként kezelem őket, ahol azonban jelentősége van a kettő közötti különbségnek, ott külön utalok rá.

többnyire nem az illető országnak hoz hasznot, hiszen az újonnan betelepült vállalat bár-hová áttalathatja azt, ugyanis általában nincs újrabefektetési kényszere. (3) A multinacionális vállalat anyaországában a gazdaság növekedési üteme – minthogy azt most már a GDP-vel mérjük – csökken a GNP-hez viszonyítva. Ezt a folyamatot erősíti, hogy a magas költségek elől menekülő nagyvállalatok már „globális szabadúszók”, s termelésüket szűk pénzügyi érdekeik alapján mozgatják.⁵ Ezzel a vállalat jog szerinti anyaországában a közjavak (oktatás, egészségügy, társadalombiztosítás) finanszírozása – a szűkösebbé váló bevételek és a munkanélküliség növekedése miatt – könnyen válságterületté válhat (lásd Ayres [1998], 50–51. old.).

Ezzel a „kreatív könyvvitel” – azaz a számbavétel nemzeti alapról területi alapra helyezésével – végeredményben számos fejlődő ország látszólagos „virágzásnak” in-dult, mintha sikerült volna az eltérő fejlettségű országok között tátongó szakadéknak ha nem is betömése, de legalábbis látványos áthidalása. A nyilvántartás változtatásának és a tőkeáramlás teljes felszabadtatásának egyértelműen a multinacionális vállalatok a legfőbb haszonélvezői, miközben a lakosság sok helyütt növekvő közterhekkel és a gyarmatosítást idéző munkakörülményekkel kénytelen szembenézni. Erről a folyamatról részletesen számol be David C. Korten *Tökés társaságok világuralma* című könyve, illetve Hans-Peter Martin és Harald Schumann *A globalizáció csapdája* című műve. Mindezen jelen-ségek ismerete ellenére a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap továbbra is a GDP mentén alakítja fejlesztési politikáját, mert számukra az jelenti a sikeres gazdasági fejlesz-tést, ha kielégítő az egy főre jutó GDP nagysága (Daly-Cobb [1994], 63. old.). A továb-biakban azt a történelmi folyamatot vizsgáljuk, melynek következtében egy közönséges pénzforgalmi mutató vált az országokat fejlett és fejlődő kasztokba soroló kritériummá.

A GDP története

A nemzetgazdaságok termelési kapacitásának mérése már az ókorban is foglal-koztatta az állam vezetőit – leginkább az adóztatás és a háborúk finanszírozása miatt –, azonban a „nemzeti jövedelem” és a „nemzeti vagyon” fogalma már az újkor találmánya, s körülbelül a kapitalizmussal egyidős. Az angol Petty 1665-ös munkájában pontos defi-níciót alkotott a nemzeti jövedelemről, melynek célja az ország adózási kapacitásának kimutatása volt. Ennek első empirikus összeállítását honfitársa, Gregory King készítette el az 1688-as évről (Árva [1992], 1127. old.). A szigetország nagy riválisa, Franciaor-szág, szintén a terület úttörői közé tartozik. Boisguillebert és Vauban munkássága figye-lemre méltó, bár a francia szemlélet a mezőgazdaság számbavételére helyezte a hang-súlyt, összhangban a fiziokrata gazdasági elmélettel. Adam Smith személye jelentette a következő mérföldkövet, aki a – mára egyre terjedelmesebbé váló – szolgáltató szektort (beleértve az államigazgatást is!) kizárta a számbavételből. Alfred Marshall hatása is meghatározó, mert ő fogalmazta meg azt a tételt, miszerint „a hasznosság és nem pedig a fizikai megtestesülés a termelés és a gazdaság igazi normája” (Cobb-Halstead-Rowe [1997], 32. old.). Amennyiben ezt egy ártatlanunk tűnő segédétellel egészítjük ki, mi-szerint a hasznosságot a pénzben kifejezett piaci ár tükrözi, úgy a jólét mérése érdekében történő nemzetgazdasági aggregálás elől minden akadály elhárul. Mindenki fellelégezhet, hiszen a továbbiakban nincs más feladatunk, mint összegezni a számbavehető tevékeny-ségek piaci/hatósági árai alapján képzett értékeket.

Komoly változást jelentett a nagy gazdasági válság a huszadik század második év-zedének végén. Az amerikai kormányzat megrémült, mert olyan gazdasági válságje-

⁵ A multi- és transznacionális vállalatok államok között megkötendő nemzetközi szerződések segítségével is szentesíteni kívánják egyre korlátlanabbá váló cselekvési szabadságukat. A legújabb ilyen kísérlet-ről lásd Baranyi (1998).

lenségekkel kellett szembesülnie, melyeket a kapitalista gazdasági szakértők, közgazdászok nem jeleztek előre. „1931-ben a kormányzati és magánszakértők egy csoportját hívták meg kongresszusi meghallgatásra, hogy választ adjanak a gazdasággal kapcsolatos alapvető kérdésekre. Kiderült, hogy nem tudtak: a legfrissebb adatok csak 1929-re vonatkoztak, és azok is hiányosak voltak. 1932-ben, a Hoover-adminisztráció utolsó évében, a szenátus a Kereskedelmi Minisztériumot kérte fel, hogy készítsen átfogó becslést a nemzeti jövedelemlről. Nem sokkal ezután a Minisztérium egy Simon Kuznetz nevű fiatal közgazdászt bízott meg, hogy fejlessze ki a nemzeti elszámolások egységes rendszerét. Ez lett a prototípusa annak, amit ma GDP-nek nevezünk.” (Cobb-Halstead-Rowe [1997], 33. old.)

A második világháború alatt a háttérgazdaság kapacitásának kihasználtsága, a hadiipar kibocsátó-képessége döntő fontosságú lett. A háború bizonyos értelemben nem a fronton dőlt el, hanem a hadiipari üzemekben, ahol bruttóregisztertonnák és vagonnyi löszerek versenyeztek egymással. A közönséges mennyiségi verseny a háborút közvetlenül befolyásolta, mert egyik fél sem volt abszolút minőségi/technológiai fölényben, azaz nem rendelkezett „csodafegyverrel”. Ebben az időszakban nagyon hasznosnak bizonyult a GNP/GDP alapú elszámolási rendszer. Az amerikaiak a háború után örömmámorban úsztak, mert úgy vélték, sikerült úrrá lenniük a gazdaság ciklikusságán, hiszen kezükben van a „gazdasági csodafegyver”, a GDP. A mutató mennyibemenetele innen eredeztethető. Ettől fogva sikerre volt ítélve, s minden hitelesnek látszani akaró gazdaság- és foglalkoztatáspolitikai alapvető céljai között szerepelt a GDP növelése, mert a remények szerint ez húzza ki az országot az esetleges gazdasági válságból. Ez a pillanat jelentette azt a fordulópontot, ahonnan kezdve már nem hallatszott a „mit termelünk?” kérdése, mert ezt mészse túlharagta a termelési szenvedély „minél többet!” jelszava. A GDP világkarrierje 1953-ban indult, ekkor vált az SNA (System of National Accounts: Nemzeti Elszámolások Rendszere) alapjává (Henderson [1996], 51. old.).

A történet azért szomorú, mert „a termelési szenvedély, amely kihúzta az országot a Nagy Válságból és átsegítette a háborút, most a béke modelljévé is vált” (Cobb-Halstead-Rowe [1997], 34. old.). A glóbusz túloldalán, az orosz történelemben ugyanez egyszer már lejátszódott. Az első világháború és a Nagy Forradalom éveit alatt berendezkedett orosz hadigazdaság békeidőben (a két világháború között) változatlan iparpolitikát, gazdaságszervezési és -vezetési stílust követett. Egy-két éven belül látványosan meg is bukott, jött az új gazdasági terv, ám a rendszer alaplogikája ugyanaz maradt. Csak háborúban – amikor tonnáknak és a legyártott harcokcsik számában kell versenyezni – működik „normálisan” ez a rendszer.

A GDP amerikai mennyibemenetele után a nemzetgazdasági számbavételi rendszer fent bemutatott formája globális szinten is rögzült. Az elmúlt negyven évben gyakorlatilag semmit sem változott, miközben az emberiség és a Föld arculata korábban nem tapasztalt mértékben alakult át. A környezet leigázása és kimerítése, a gazdaság alrendszerei mivoltának tagadása, valamint más társadalmi tényezők (család, politika, államigazgatás) gazdaság általi bekebelezése, az óriási népességrobbanás és a hihetetlen nagyságú vagyoni differenciálódás csak egy részét képezik a bekövetkezett dinamikus változásoknak.⁶ Kérdés, hogy a nemzetgazdasági elszámolások rendszere mennyiben felelős a Föld jelenlegi állapotáért. Az elszámolás hibáinak bemutatása és az e mögött meghúzódó előfeltevések elemzése erre kíván választ adni.

⁶ A Föld romló állapotát érzékeltető fent említett aggasztó jelekről könyvtárnyi irodalom áll rendelkezésre, melyek közül kiemelkednek az ENSZ Fejlesztési Program keretében évenként kiadott *Human Development Report* (Jelentés az Emberi Fejlődésről) című kiadványok és a Római Klub elmúlt negyedszázadban kiadott tanulmányai.

A gázpedállal „irányított” autó

Az alábbi anekdota jól érzékelteti a mennyiség büvöletében élő kvantomániás közgazdasági módszertan minőségi megkülönböztetésre képtelen voltát.

Egy ember a réten sétálva találkozik egy pásztorral, aki hatalmas nyáját terel maga előtt. Odaszól a pásztornak:

– Fogadjunk, hogy pontosan megmondom, hány birka van a nyájban! Ha vesztet, 100 dollárt kap, ha nyerek, kapok egy birkát.

A pásztor rááll az alkura, mert hatalmas a nyáj.

Az idegen egy-két pillanaton belül magabiztosan közli az eredményt: 973. A pásztor megdöbben, mert a szám igaz.

– Hát, rendben van – mondja –, állom a szavam, vigye a birkát!

Az idegen fel is kap egyet és indulna, de a pásztor utána kiált.

– Várjon! Adjon egy esélyt, hogy visszanyerhessem az állatomat! Játsszunk dupla vagy semmit, vajon kitalálok-e a pontos foglalkozását!

Nevetve fogadja el az ajánlatot az idegen, mire a pásztor szintén magabiztosan mondja:

– Maga a kormányzat közgazdasági tanácsadója.

– Bámulusos – szól az idegen –, tökéletesen igaza van. Árulja el, honnan jött rá?

– Hát – válaszol a pásztor – megmondom, de előbb tegye le a kutyámat!

Amennyiben nem vagyunk hajlandók őszintén szembesülni a közgazdaságtan, illetve módszertana korlátaival és jelenlegi hibáival, akkor a valós világ megragadása és leírása helyett csak neveltségessé válunk. Erre kívánok rávilágítani azzal, hogy a „mire használható a GDP?” kérdést egy analógia segítségével tüzetesen megvizsgálom, bemutattva a GDP-re, mint sikermutatóra alapozott gazdaságpolitikák szűklátókörűségét és veszélyességét.

Ha valaki autóval akar utazni, akkor a vezetőülés előtt és mellett számos érdekes berendezést talál: kormányt, váltót, pedálokat (gáz, kuplung, fék), kilométer-számlálót, kilométerórát, fordulatszámérőt, üzemanyag-szintjelzőt stb. Mindezek azt szolgálják, hogy a vezető rendelkezhesen a legfontosabb információkkal, és lehetősége legyen az autót az úti célnak megfelelően irányítani. Egy merész mozdulattal dobjuk ki az összes berendezést és műszert – kormányt, váltót, mindent –, kivéve a fordulatszámérőt és a gázpedált. Ráadásul az ablakokat fedjük be sötét fóliával, hogy ne legyen külső viszonyítási pontunk. Vállalkozna-e valaki arra, hogy ezt az „autót” vezesse? Valószínűleg – és remélhetőleg – nem, mert mindenki tudja, hogy csak fordulatszámérővel és gázpedállal nem lehet autót vezetni, és biztos, hogy nem lehet célba érní.

A huszadik század végén a tudományosságnak már gyakran a látszata is nagyban hozzájárulhat egy elmélet vagy elképzelés hihetőségéhez, sőt, e látszat hiánya adott esetben bármely elképzelést szalonképtelenné tehet. Ezért fogalmazzuk meg „tudományos” nyelven is az előbbi elbeszélés tartalmát!

Tételek: (1) A fordulatszámérő a motor (főtengely) percenként megtett fordulatnak számát mutatja. (2) A gázpedállal azt tudjuk befolyásolni, hogy a fordulatszám növekedjen-e, vagy sem.

Ellentételek: A fordulatszámérő nem mutatja, (1) hogy haladunk-e, és ha igen, akkor milyen sebességgel (lehet, hogy üresben pörgetjük a motort, esetleg hátramenetben); (2) hogy milyen irányban haladunk, ha egyáltalán haladunk; (3) hogy mindenki a kocsi-ban van-e, nem felejtettünk-e valakit otthon; (4) hogy van-e elég üzemanyag a tartályban, amely a kívánt távolságra elegendő, s nem tudjuk azt sem, mennyibe kerül egy liter üzemanyag.

Kiegészítő tételek, következmények: (1) Külső viszonyítási pontra van szükség (rendszeren kívüli fix pont!), hogy érzékelni lehessen az elmozdulást. (2) Az utasol~~nak~~ kell meghatározniuk a célt, hogy hová kívánnak eljutni. Ezt semmilyen műszer nem jelölheti ki helyettük. (3) Iránytűre, térképre vagy útjelző táblára van szükség, amelyek segítenek elérni a célt.

A jelképek és szimbólumok dekódolására képtelen politikusok és közgazdászok számára a fenti modell és tételek a következőképpen fordíthatók le. Az autó a társadalom szimbóluma, a gazdaság a motor az autóban. A GDP jelenti a fordulatszám~~mérőt~~, ami a gazdaság aktivitását mutatja, s az utasok az emberek. A „vezető” a kormányzat. Az üzemanyag a rendelkezésünkre álló természeti erőforrások összessége. A gázadás a gazdasági növekedést jelképezi. Az autóval történő elmozdulás a társadalmi változást szimbolizálja, ami, ha a cél irányába mutat, akkor fejlődésként értelmezhető. A sebesség a társadalmi változások dinamikáját érzékelteti.

Ezek után újrafogalmazhatók a tételek: (1) A GDP azt mutatja, hogy a legális gazdaságban mennyire intenzív élet zajlik, azaz mennyi pénz cserél időegység alatt gáz~~dát~~. (2) A gázadással a gazdaság növekedését segítjük elő, azaz hogy nagyobb legyen az adott időszak kimutatott pénzforgalma.

Ellentételek: A GDP nem mutatja, (1) hogy a társadalom elmozdult-e, s ha igen, akkor milyen mértékű változások mentek végbe; (2) hogy vajon a kitűzött célok irányában halad-e (fejlődik) a társadalom, ha egyáltalán halad; (3) hogy az esetleges fejlődésből nem zártunk-e ki valakit; (4) hogy elég-e a rendelkezésünkre álló természeti erőforrás, illetve a valóságban mennyibe kerülnek ezek számunkra.

Kiegészítő tételek, következmények: (1) Külső viszonyítási pontra van szükség (rendszeren kívüli fix pont!), hogy érzékelni és értékelni lehessen az elmozdulást. Társadalmi változások esetében ez az értékrendszer szükségességét jelenti. (2) Nekünk kell meghatározni a célt, hogy hová akarunk eljutni. Ezt semmilyen gazdasági mutató nem jelölheti ki helyettünk. Sem a GDP, sem pedig maga a gazdaság. A mutatók csak abban segíthetnek – ha jól használjuk fel őket –, hogy elérhessük a célt. (3) Iránytűre, térképre vagy útjelző táblára van szükség, amelyek segítenek elérni a célt. A társadalom irányítúje a múlt tapasztalataira is támaszkodó erkölcs, amely időtől, származástól, képzettségtől függetlenül minden körülmények között segít megállapítani, hogy merre van a cél, bár ez a tudás önmagában nem juttat oda minket. A szükséges lépéseket már nekünk, magunknak kell megtennünk.

A jelenlegi GDP-orientált gazdaságpolitika korlátozott és veszélyes mivoltát szemléltető példázat szerint tehát hamis és részleges képet kapunk, ha csak fordulatszám~~mérő~~-vel (GDP-vel) és gázpedáltaposással (gazdasági növekedéssel) akarunk egy társadalmat kezelni. Különösen veszélyes vállalkozás ez, ha az utasokat ily módon kívánjuk teregetni, miközben azt sem tudjuk, hogy hová akarunk jutni! A balgaság netovábbja, hogy a jelenlegi gazdaságpolitikák nemcsak azt állítják, hogy nagy fordulatszám~~on~~ pörögjön a motor, s növekedjék a kimutatott pénzforgalom, hanem hogy e növekedés exponenciális ütemben (például évi 5%-kal) történjék.⁷ Optimális fordulatszám nincs, felső határ nincs – állítják. Úgy tűnik, a balgaság is határtalan.

A GDP alapvető hiányosságai

A fenti példabeszéd már önmagában is elegendő lehet annak belátásához, hogy a GDP kormányzati, illetve gazdasági tanácsadói részről történő istenítését fel kell adni. A teljesség s a példabeszéd megértésére képtelenek kedvéért a GDP gyakorlatiasabb kritiká-

⁷ Az exponenciális növekedés jellegzetességeiről és veszélyeiről lásd Meadows-Meadows-Randers (1992).

ját is bemutatom, mely a számbavétel fura logikájától kezdve az előrejelzések megbízhatóságáig számos témát felölel.

Képzeliük el, hogy nem tudunk elmenni kedvenc csapatunk egy fontos mérkőzésére, s egy barátunktól érdeklődünk az eredmény iránt! Válaszként ezt kapjuk: „Nagyon jó volt, a csapatok összesen 4 gólt rúgtak.” Alighanem furcsán néznénk barátunkra, mert azonkívül, hogy értesültünk a játék „eseményekben gazdag” mivoltáról, semmivel sem lettünk okosabbak. Épp a lényegét – hogy nyert-e a csapatunk – nem sikerült megtudni. Látható, hogy meccset gólok összegével mérni nem vall nagy bölcsességre. Pedig a GDP ugyanezt teszi a gazdaságban! Nem ad információt arra vonatkozóan, hogy a kimutatott pénzforgalom mögött mire ügyletek (tranzakciók) állnak, illetve hogy ezek az ügyletek hasznosak-e, azaz növekedett-e a jólét, jobb lett-e a társadalomnak? A következő – közgazdász körökben ismert – történet ennek a pénzforgalmi logikának a visszásságát érzékelteti.

A tapasztalt és az újdondász közgazdász sétálgatnak. Egyszer csak találnek egy rohadt almát. A tapasztalt közgazdász így szól:

– Ha megeszed a rohadt almát, kapsz húszezer dollárt.

Az újdondász közgazdász gyorsan lefuttatja magában egyéni haszonmaximalizálási programját, s rájön, hogy az ügylet igen jelentős profittal kecsegtet. Meg is eszi a rohadt almát, s elteszi a pénzt. Amint továbbhaladnak, hamarosan újabb rohadt almára bukkannak. Az újdondász közgazdász odaszól a társához:

– No, ha most te eszed meg a rohadt almát, akkor én fizetek neked húszezer dollárt!

A tapasztalt közgazdász gondosan mérlegeli az ajánlatot, s végül elfogadja azt; megeszi az almát, megkapja a pénzt, s tovább sétálnak.

Kis idő múlva az újdondász közgazdász gondolkodni kezd, s így szól:

– Nézd, most ugyanannyi pénzünk van, mint amikor elindultunk, ám mindketőnknek meg kellett ennie egy gusztustalan, rohadt almát. Nem érzem, hogy sokat nyertünk volna a dolgon.

Mire a tapasztalt közgazdász:

– Hát, ebben van valami, azonban kihagytad a számításból, hogy közben negyvenezer dolláros forgalmat bonyolítottunk le!

Ez a fura számbavételi logika indított arra, hogy a „fordulatszámmerővel” alaposabban is foglalkozzam, s eközben további hiányosságok is napvilágra kerültek. A hibákat már többen is részletezték (lásd például Mishan [1993]; Henderson [1996]; Cobb-Halstead-Rowe [1997]), tanulmányomban ezeket a megszokott tárgyalásmódnál érzékletesebben, azaz szimbolikusan és a maguk gazdasági realitásában kívánom bemutatni, rávilágítva a hibák közös gyökerére.

A GDP Tízparancsolata

A GDP bálványá előtt leboruló közgazdászok és politikusok számára nagy segítséget nyújthat a következő „Tízparancsolat”, amely tömören összefoglalja, hogy mit szabad és mit nem annak, aki a GDP szolgálatába kíván szegődni. Ezt a „Tízparancsolatot” a Mammon sugallta az aranyborjú főpapjainak, ezért csak formailag hasonlít a mózesi kőtablák parancsaihoz.

1. *A Piacot imádd és csak neki szolgálj!*
2. *A szürke- vagy a feketegazdaságot a szádra ne vedd!*
3. *A pénzforgalmat szenteld meg!*
4. *A természettől csak elvegyél!*
5. *A költségeket meg ne lásd!*
6. *A közjavak hasznát meg ne lesd!*
7. *Felebarátod elfeledd!*
8. *Külföldi felebarátod tőkéjét megkivánd!*
9. *A családot ne kivánd!*
10. *Minőségi vagy tartalmi mutatót ne kívánj!*

Az alábbiakban részletesebben is kifejtem a fenti parancsolatok tartalmát és következményeit.

(1) *A GDP-nek csak a piacon realizálódó ügyletek számítanak*, ugyanis csak ezek megragadására képes a mutató. Amit képtelen adóztatás vagy statisztikai beszámoltatás alá vonni, az egyszerűen nem létezik a GDP számára. A világ csak piacból áll, vagy talán másból is, de az nem járul hozzá a gazdasági növekedéshez, így jóléthez sem – állítják a mutató egyeduralmát támogatók. Ha valaki saját kezüleg festi ki lakását, s nem mesterrel végezteti azt, akkor a végtermék – a kifestett lakás – csak a felhasznált anyag értékével járul hozzá a GDP-hez, míg ha vállalkozó végzi a munkát, úgy annak munkája is növeli a mutatót, feltéve, ha számlát ad róla és bevallja jövedelemként az adóhatóságoknak. A GDP lényegénél fogva piacorientált, így növeléséhez a piaci forgalom növelése szükséges. Ez két úton érhető el: vagy a már meglévő, eddig ki nem mutatott teljesítményeket kell a piacra terelni, vagy mesterségesen kell újabb piaci igényeket támasztani. Az első módszer a szürkegazdaság és a család szerepének elemzését igényli (lásd a másodikat és a kilencedik parancsolatot), míg a második lehetőség kiaknázását a „marketingtudomány” teljes pszichológiai fegyvertára szolgálja, melynek alkalmazói többnyire nincsenek tekintettel az ily módon generált „igények” társadalmi következményeire.

(2) *A GDP-nek csak a legális és könyvelt szféra piaci forgalma számít*, hiszen csak az ilyen ügyletek figyelembevételére képes. A GDP a piacok között is erősen váltogat. Minden „szürke” vagy „fekete” gazdasági jelenségen átnéz, mintha ilyen nem is létezne, a szervezett alvilágról pedig hallani sem akar. Pedig ezek legalább annyira piacok, ráadásul jórészt pénzforgalommal jellemezhető piacok, ahol adott esetben még könnyörtelenebb is a verseny, mint legális és könyvelt társán. Nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a szürkegazdaság kialakulásának alapvető oka az, hogy az igazságtalanul elosztott közterhek és az egyre növekvő mértékű adóztatás miatt az emberek – gyakran a létfenntartás érdekében – menekülnek a nyilvántartás elől, illetve egész egyszerűen a legkézenfekvőbb, legkevésbé körülményes szervezési módot választják szükségleteik kielégítésére, s nem látják értelmét az ügyletek dokumentálásának. A fejlődőnek nevezett országokban a piacosítás még nem áll olyan fokon, mint a nyugati országokban, így a szürkegazdaság aránya is sokkal nagyobb. Ha sikerül ezt a területet statisztikailag „szalonképessé” tenni, akkor átmenetileg megvalósulhat a változatlan – esetleg csökkenő – reálkibocsátás melletti GDP-növekedés.

(3) *A GDP-ben elsősorban csak azt lehet kimutatni, ami pénzmozgással jár*. A válogatás újabb állomása – az előző pont további szűkítéseként –, hogy amely gazdasági tevékenység nem jár pénzmozgással, az érdemtelen a számbavételre – vagy legjobb esetben is csak bizonytalan becsléssel lehet figyelembe venni. Így a közvetlen csere formái – például a háztartások között kölcsönösségi elven nyújtott szolgáltatás és ajándék, illetve a kiskertek részleges önellátása – többnyire kiesnek a nyilvántartásból. A lakás takarítása, a

családi ebéd elkészítése, az udvar rendben tartása nem növeli a GDP-t, ha saját kezűleg végezzük e tevékenységeket, s nem veszünk igénybe legális pénzmozgással járó szolgáltatást. Ezért mondhatjuk, hogy a tradicionális család ingyenes és kölcsönös „szolgáltatásai” a GDP-növekedés ellenében hatnak. Az ilyen tevékenységek végzését a kilencedik parancsolat külön is tiltja.

(4) A GDP-ben a természeti erőforrásokat nem tekintjük tőkének, így azok amortizációját nem kell kimutatni. Ennek veszélyeire már Ernst F. Schumacher is figyelmeztetett *A kicsi szép* című könyvében (Schumacher [1991], 12. old.). Sőt, minél gyorsabban meríti ki valamely ország a természeti erőforrásait, annál nagyobb lehet a GDP-je. Mivel a természeti erőforrásokat nem tőkeként könyvelik, hanem egyszerűen bevételként, a GDP értéke a természet kimerítését fogja mutatni. Ha a természeti erőforrásokat olyan alapokként kezelnek, melyből kölcsönt lehet felvenni, és nem úgy, mint kimeríthetetlen hitelkártyát vagy „végtelenített” telefonkártyát, akkor nyilvánvalóbbá válna, hogy a jelenlegi, intenzív vegyszeres kezeléssel alapuló mezőgazdasági termelés nem tartható fenn hosszú távon, s hogy globális szinten a fogyasztói társadalmak nyersanyag-felhasználása lényegesen költségesebb a jelenleg kimutatott mértéknél.

(5) A GDP-ben minden ügyletet (tranzakciót) pozitív előjellel kell elkönyvelni. A gazdaságnak a GDP logikája szerint nincsenek működési költségei, karbantartási, javítási kiadásai.⁸ A GDP-számítás talán legnagyobb abszurditása, hogy még a katasztrófák is látványosan emelik a mutatót.⁹ Sok esetben számos társadalmi jellegű költséget, áldozatot is bevételként könyvel el a csodamutató. A bűnözés (a biztonsági-, és riasztórendszerekre kiadott összegek révén), a válások (az ingatlanpiacra gyakorolt pozitív hatás által) szintén gazdasági – és így társadalmi – hasznot jelentenek, legalábbis a GDP logikája szerint. Ha a családfőnek másodállást is vállalnia kell, mert egyébként nem tudja eltartani a családot, akkor nő a GDP, bár a családnak aligha lesz jobb az élete, mert a családfő alig van otthon, a gyerekeket a TV és a képmagnó neveli. Ráadásul a gazdasági tevékenységekől fakadó várható károk megelőzésekor, illetve elhárításakor felmerülő, úgynevezett defenzív kiadások is növelik a mutató értékét.¹⁰ A GDP-t istenítő közgazdászok ezzel feltalálták az egyoldalú érmét: a piaci tevékenységnek nincs árnyoldala, költségvonzata, minden piaci művelet – definíció szerint – emeli a jöletet. Mindez egy ügyes számológépre emlékeztet, mely csak összeadni tud, kivonni nem (Green party [1997]). Így a berendezés a következő egyszerű matematikai műveletet alábbi módon hajtja végre: $2 - 1 = 3$. Ha egy vállalat könyvelője összekeverné a bevételeket a kiadásokkal vagy kizárólag pénzforgalmi kimutatást vezetne, akkor aligha ettől a vállalkozástól menne nyugdíjba.

⁸ A nettó hazai termék (NDP) számításánál megpróbálják levonni a termelt (tehát nem a természeti!) tőke értékcsökkenését. Ez valamivel pontosabb képet ad a valós gazdasági folyamatokról, ám egy megnevezésen bizonytalan becslésre van szűkös. Ezért inkább a bruttó hazai termék (GDP) használatát szokás körben (Samuelson–Nordhaus [1990], 175. old.)

⁹ A kobei földrengés Japánban – a 110 milliárd dollárra becsült kár és az 5500 halott ellenére – a helyreállítási munkák révén pozitívan járult hozzá a folyó évi GDP-hez (WWFN [1996]). Az 1996-os tajvani tájfun utáni újjáépítés szintén valóságos kincsesbányának bizonyult, mert előmozdította az ország gazdasági növekedését.

¹⁰ Németország példája alapján képet kaphatunk arról, hogy miként alakul a defenzív kiadások GDP-n belüli aránya (Leipert [1997]). 1970 és 1991 között ezen kiadások a GDP-hez viszonyítva 5,6%-ról 12,8%-ra emelkedtek, mely növekedési ütem jóval meghaladja a GDP ugyanezen időszakban tapasztalt növekedési ütemét. Ha ez a tendencia folytatódik, akkor 2030-ra a GDP 53,6%-át fogják kitenni ezek a helyreállítási és kényszerkiadások. Mindez oda vezethet, hogy új értékek teremtménye helyett a javítás és a helyreállítás kerül előtérbe, s egyre kisebb lesz a növekedés valódi „profitja”. Mindeközben, persze, a GDP az ekeket ostromolja. Ezt a társadalmi formációt nevezte Hazel Henderson Entropia-államnak, ahol a növekvő kriminalitás, a természet kifosztása és az emberek nagyobb részének normális társadalmi vérkeringésből történő kizárása mellett a gigantikus vállalatok egyre nagyobb profitot képesek elkönyvelni (Henderson [1985], 63. old.).

(6) *A GDP-t támogató elszámolási rendszer logikája szerint az állam által biztosított közjavak és szolgáltatások hasznát nem hozzák és csak költségeket jelentenek a társadalom számára.* Az állam által nyújtott teljesítmények hozzáadott értékét nem tünteti fel a számlarendszer. Egy tanár „gazdasági haszna” a GDP szerint attól függően változhat, hogy milyen jogállású iskolában tanít. Ha ugyanazt az osztályt állami iskolában oktatja, akkor kevesebbel növeli a GDP-t, mint magán vagy alapítványi intézményben.¹¹ Ezt a fura számbavételi módot René L. Frey is a GDP hibái között említi (Frey [1992], 160. old.). Ha az állam által előállított javak és szolgáltatások számbavételi elvét követnék a privát szféra értékelésénél, akkor a vállalati kibocsátást a termékek bekerülési értékén szabadna csak figyelembe venni a GDP számítása során. A vállalatok beépíthetnek profitot a termékek árába, az állami szektor teljesítményének hozzáadott értékét azonban már nem ismeri el a jelenlegi számbavételi mód. A nyilvánvaló diszkrimináció az állami szektor teljesítményének tendenciaszerű alábecslésén túl komolyabb következménnyel is jár. Általánosan az oktatást és a megelőzésre irányuló programokat költségvetésszerűként kezeli és nem befektetésként (Henderson [1996], 53. old.), az említett területek állandó nyomás alatt állnak; a kormányzati költségvetés egyensúlyának javítása érdekében ahol lehet, ott vannak el tőlük forrásokat. Az elvonást megtakarításként mutatják ki, de az elmaradt hasznát már nem állítják szembe vele. A rövidtávú költségvetési megtakarítás következtében felmerülő későbbi – akár állami, akár privát – kényszerkiadásokat ismét bevételként tüntetik fel (lásd az ötödik parancsolatot). A nyilvántartási logika ilyen formájával a GDP támogatói teljesen elszakadnak a valóságtól.

(7) *A GDP-ben az elosztási egyenlőtlenségekkel nem érdemes törődni, tekintettel az állítólagos leszivárgási hatásra.*¹² Az elosztási egyenlőtlenségek, a jövedelmi viszonyok régiók, illetve társadalmi rétegek közötti polarizálódása számos forradalom, felkelés kirobbanásához vezettek a történelem során. A politikuskoknak a társadalmi béke elérésének és megőrzésének érdekében fokozott figyelemmel kellene lenniük erre a területre, de ebben a GDP nem szolgál veszélyjelzőként számukra, hiszen az a jövedelem eloszlásról semmiféle információt nem szolgáltat.¹³

(8) *A GDP-nek mindegy, hogy eladósodik-e az ország, a kimutatott gazdasági aktivitás finanszírozási forrása lényegtelen.* A politikuskok szeme előtt – úgy tűnik – csak a kitűzött GDP növekedési százalék lebeg, mint mindenható sikermutató, s másodlagos, hogy az ország – külföldi hitelek segítségével – esetleg lehetőségeim felüli mértékben költsézik. Típusosan az állam a legnagyobb túlköltsékező, s a kiadásainak fedezésére két lehetősége adódik: vagy államkötvények révén a belső államadósságot növeli, vagy külföldi hitelfelvételhez folyamodik. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az államkötvény

¹¹ Konkrét példát olvashatunk erre az alábbi Internet címen elérhető makroökonomia tankönyvben: <http://153.18.71.55/Martin/Fall97/Macro/02web/02GDP.htm>

¹² A leszivárgási hatás – miszerint a gazdagok további gazdagodása végső soron a szegények sorsát is javítja – az 1970-es évek közepétől kezdve statisztikailag bizonyíthatóan kudarcot vallott.

¹³ A világgazdaság vezető hatalmának kikiáltott Egyesült Államokban 1979 és 1995 között a családok 60%-ának romlott az anyagi helyzete, további 20%-nak 5%-kal javult, míg a leggazdagabb egy százalék jövedelme 80%-kal növekedett. Az Egyesült Államok lakosságának alsó 90%-a az összvagyon 51%-val rendelkezett 1976-ban. Ez az arány 1995-re 29%-ra csökkent. A leggazdagabb egy százalék ugyanebben az időszakban 19%-ról 40%-ra növelte részesedését. A jelenség oka, hogy a társadalmi jólét (social welfare) és a vállalati jólét (corporate welfare) már régén különvált egymástól. Egyre kevésbé igaz az, hogy ami jó a vállalatnak, az a társadalomnak is az, illetve fordítva. Ez a közteherviselésre vonatkozó hajlandóságban is megmutatkozik. A korlátlan lehetőségek hazájában a második világháború óta a vállalati szféra szövetségi adókhöz való hozzájárulása 33%-ról 10%-ra csökkent, míg a magánszemélyek a korábbi 43% helyett jelenleg az adók 76%-át kénytelenek viselni (forrás: <http://www.stw.org/sharethewealth/dangerous.html>).

vények jelentős része is külföldi, többnyire intézményi befektetők kezében van, s így a külföldi tőkére való utaltság nem írható le pusztán a külső államadósság elemzésével.¹⁴

(9) *A GDP-nek a család igazi veszteség.* Egy GDP-t támogató politikus fiatal közgazdásznak szóló tanácsa így hangozhat: „A családot piacosítsd vagy felejtsd el!” A család nemkívánatos a GDP számára, mert az olyan tevékenységeket végez, amelyeket gazdasági mutatónk nem képes megragadni. A családok „bűne” kettős: ingyenes szolgáltatásokat nyújtanak, és a piacon kívül tevékenykednek. Ha az édesanya a csecsemőt saját anyatejével táplálja, és nem tápszerrel eteti, akkor semmivel sem járul hozzá a GDP-hez.¹⁵ Ha a nagyobbik testvér vigyáz a kisebbekre otthon, azzal indirekt gazdasági kárt okoz, mert a baby-sitter iparágától veszi el a megrendelést. Így minden, ami az emberi történelem során a családot Családdá tette, az a GDP és a profit növekedésének gátjává vált. Nem a vállalatok és a közgazdaságtan szolgálják a családok jólétét, hanem a családokat próbálják egy mutató érdekeinek megfelelően alakítani. A cél és az eszköz felcserélése itt mutatkozik meg legnyilvánvalóbban. A gazdaság egésze ma már nem az emberek, a családok életét és érdekeit szolgálja, hanem önmagából kifordulva a családokat akarja igényei szerint formálni.

(10) *A GDP-ről szólva alapokat és tartalmat érintő kérdéseket ne tégy fel, ha a szakmában akarsz maradni!* Mily egyszerű életet ígér a GDP a közgazdászok és a politikusok számára! Elég egyetlen mutatót figyelni, hogy vajon annak növekedése 3,5%-os, vagy esetleg a bővös 4%-ot is eléri. Ha növekedés van, akkor mindenki hátradőlhet a bársonyszékben: az országban minden rendben, az esetleges lelkiismereti aggályok végleg elhessegethetők. Csupán néha akad egy-egy akadékoskodónak, konzervatívnak, modernizációellenesnek tekintett ember, aki rendületlenül szereti és keresi az igazságot, s a gazdasági csodamutató alapjainak és tartalmának megértésére törekszik. Ezek a legveszedelmesebbek a GDP számára. Mindig kérdeznak, szeretnék átlátni a teljes rendszert, s értelmezni a rész szerepét az egészben. Kutakodásuk közben kiderül, hogy a GDP nem tudja megjeleníteni a pénzben ~~mi~~ nem fejezhető áldozatokkal (szabadidő elvesztése, csökkenő családdal töltött idő, természeti környezet pusztulása, erőforrások kimerítése). Kiderül, hogy fontos gazdasági jelenségekről (eladósodás, foglalkoztatás) sem informál. A demográfiai változások (előregedés, kivándorlás), az alapvető emberi jogok érvényesítése (szólásszabadság, szavazati jog, vallásszabadság, faji egyenjogúság) szintén figyelmen kívül marad. És végül kiderül, hogy a jólétet, társadalmi közérzetet befolyásoló minőségi tényezőkről sem mond semmit (öngyilkosságok, válások, abortuszok száma és aránya, a bűnözés alakulása, korrupció elterjedtsége stb.). Mindezekről nem is tájékoztathat, hiszen a termékek/szolgáltatások minőségét sem lehet mérleggel és számológéppel mérni. Az életminőség pedig még ennél is nehezebben megragadható, mert annak nem csak mate-

¹⁴ A világ gazdaság hét vezető államának aggregált GDP-je 1980-tól napjainkig a számítások szerint 10 000 milliárd amerikai dollárról körülbelül 15 000 milliárdra emelkedett, miközben ezen országok összesített államadóssága 4 000 milliárd amerikai dollárról körülbelül 10 000 milliárdra duzzadt (Stiftung Entwicklung und Frieden [1998], 17. old.). A jelenség a fejlődő országokban is ismert. Thaiföld GDP növekedése 1970 és 1993 között – három éves időszakokra vetítve – 4,6% és 11,7% között mozgott (IFM [1996], 9. old.), ám ezalatt a külső államadósság – a mindenkori GDP-hez viszonyítva – 15,7%-ról 40,5%-ra nőtt (Stiftung Entwicklung und Frieden [1998], 451. old.). Paul Hellyer hamarosan magyarul is megjelenő könyvében egyébként kitűnően elemzi a monetarista közgazdasági felfogás minden országot adósságtengerbe fullasztó mechanizmusát (Hellyer [1996]).

¹⁵ Erre egy nagy élelmiszeripari cég is rájött, ezért a kismamáknak a szülés után pár hétig ingyenesen adta az instant tejsort. Ez az anyák számára is kényelmes volt. Ám ha egy ideig nem szoptat a kismama, akkor elapad a teje, így később kénytelen lesz megvenni az akkor már nem ingyenes tejsort, s ezáltal végre növeli a GDP-t, a vállalati profitot nem is említve. Látható, hogy napjainkra ily mélyen behatolt a közgazdaságtan a társadalmi kapcsolatokba, s jelenleg szinte minden eszköz megengedett a vállalatok számára, hogy a profit és a gazdasági növekedés érdekében még a család természetes tevékenységeit is piacra terejék.

riális – és pénzben kifejezhető – dimenziói vannak. Ezt viszont a GDP – amely ab ovo képtelen a piaci pénzforgalom összeadásán kívül másra – nem képes kezelni, ezért nem tekinthető jóléti mutatónak.

A trükköknek még nincs vége...

A felsorolt hiányosságok, korlátok láttán azt hihetnénk: ennél több hibát akarva sem követhetnénk el azzal, hogy egy ilyen mutató alakulásából kívánunk következtetéseket levonni a társadalmi jólét változását illetően. Az élet azonban mindig találékonyabb, s a GDP – azaz a közgazdászok – trükkjei szinte kimeríthetetlenek. Ezek közül mutatok be négyet.

Csődalatos pénzforgalom-szaporítás

Közgazdasági nonszensz, hogy a vállalatok a legális versenyszférán belül egyszerű „racionalizálás”, „karcsúsítás” révén – azaz azzal, hogy a vállalat bizonyos tevékenységeit (például reklám, alkatrészek előállítása stb.) külső szereplővel végezteti – az eddigi költségként kimutatott és vállalati nyereséget csökkentő tételekből GDP-t növelő tényezőket teremtenek. Önmagában azzal, hogy adott tevékenységet külső szereplő végez, a művelet már a GDP mindent összeadó számbavételi rendszerébe kerül.

Ugyanez a jelenség a nem monetizált (pénzmozgással nem járó), illetve a monetizált, de nem számlázott szféránál is megfigyelhető. Ha a háztartás egy korábban saját maga által ellátott feladatot piaci igénybevétellel old meg, akkor a GDP növekszik. A hagyományos háztartás sok tevékenysége nem járul hozzá a kimutatott gazdasági növekedéshez, ezért minden sikeresen piacositott tevékenység gazdasági növekedésként jelenik meg, miközben az előállított termék/szolgáltatás ugyanaz marad (Nelder [1996]). Az illegális szférára is igaz ez. Ha legalizáljuk a „kábitószertipart” – erre többfelé parlamenti próbálkozások vannak –, akkor az kedvez a GDP növekedésének, csak éppen a társadalomnak nem.

A GDP erőszakos növelése a társadalmat összetartó erők szétforgácsolódását eredményezi (Montague [1981]; Ayres [1998], 38. old.). A GDP kritikátlan hajszolása olyan gazdaság- és társadalompolitika kialakításához vezet, ahol a társadalom érdekeit, a jólét biztosítását és az emberhez méltó élet lehetőségét feláldozzák egy primitív gazdasági mutató növelése érdekében. Az ilyen magatartás a GDP-t hajszoló politikusok főparancsát (Piacot imádd és csak neki szolgálj!) tökéletesen betölti. Ezzel olyan szemmel tekintenek a piacra, mint az összes gazdasági és társadalmi érintkezés lebonyolítására leginkább alkalmas intézményre, így a piacteremtés, piacra terelés elsődleges politikai célkitűzéssé válik.

Ha kevesebb az eszkimó, nagyobbnek látszik a foka

A GDP kimutatásoknál arra is ügyelni kell, hogy sok esetben nem az abszolút számmal találkozunk, hanem ennek egy főre vetített mennyiségével. Már általános iskolában tanítják, hogy egy tört kétféleképpen növelhető: vagy a számlálót növelem, vagy a nevezőt csökkentem. E szabály alól a GDP/fő sem kivétel. Ha az ország lakosságának 10%-a folyó év december 30-án disszidálna, légitámadás vagy természeti katasztrófa következtében meghalna, akkor az egy főre jutó GDP 11,1%-kal emelkedne (feltéve, hogy a GDP abszolút nagysága az előző évi szinten marad). A kormányzat boldog lehet: olyan egy főre jutó GDP-növekedés kimutatására képes, amit a szomszédos országok aligha tudnak felülmúlni!

A GDP abszolút értéke 3–5% között növekszik a világon, a szegényebb, fejlődőnek nevezett országokban valamivel gyorsabban, mert alacsonyabb termelési szintről indulnak, s a társadalmi tevékenységek piacositása is nagyobb tartalékokat hordoz még

magában. A „fejlett” és „fejlődő” országok halálozási rátái egyre inkább közelítenek egymáshoz, ám a születési ráta a harmadik világban közel kétszerese az úgynevezett fejlett országokénak. Nincs még egy társadalmi mutató, mely ennyire markánsan különböztetné meg a gazdag és szegény országok világát (Daly [1991]). Ennek következtében a szakadék az egy főre jutó GDP tekintetében fokozatosan növekszik a két világrész között, bár a GDP-re történő áttérés (a tört számlálójának emelkedése) bizonyos mértékig ellensúlyozza a népesség növekedéséből (a tört nevezőjének emelkedése) eredő változásokat.

Hogyan lesz a GDP-ből angyal?

Számos vallás fogadja el az angyalok létét, akik abban is különböznek az emberektől, hogy tisztán szellemi lények, nincsen fizikai értelemben vett materiális testük. A főáramú (mainstream) közgazdászok gyakran hangoztatott érve, hogy a szolgáltatási szektor növelésével a GDP-ben a fajlagos anyagfelhasználás aránya csökken. Ha ez maradéktalanul igaz, akkor a GDP korlátok nélkül nőhet, hiszen egyre kevésbé függ a természeti erőforrásoktól, s idővel lehetséges lesz az anyagmentes – angyalosított – gazdasági rendszer kialakítása. A gondolatmenet érvényességét már többen cáfolták (Hirst [1974]; Daly [1977]). Tény azonban, hogy bizonyos tevékenységek kevésbé erőforrásigényesek, mint mások, s hogy a termelőszférában a biotechnika, elektronika révén komoly előrehaladást sikerült elérni a fajlagos anyagfelhasználás csökkentésében (Ayres [1998], 39. old.). Hirst 1974-es művében azonban bemutatja, hogy az élelmiszeripari szolgáltatások (például gyorsbűfék) közel azonos mennyiségű energiát használnak fel, mint a természettel közvetlen kapcsolatban álló mezőgazdaság és az élelmiszerfeldolgozás. Ezt a szerző úgy bizonyítja, hogy a szolgáltatások közvetlen energiaigénye mellett a közvetett felhasználást is figyelembe veszi. Így például a gyorsbűfében használt eldobható csomagolóanyagok előállításának energiaigénye, az alapanyag szállítása során fellépő üzemanyag-felhasználás mind kimutatásra kerül a szektor energiafelhasználásánál.¹⁶ A környezetszennyezés tekintetében sem mutatható ki szignifikáns különbség a klasszikus termelő és szolgáltató szektor között (Hirst [1974]; Flieger [1994]).

A dematerializáció másik buktatója, hogy a GDP-n belüli anyagarányra hivatkozik, miközben figyelmen kívül hagyja a bruttó összfelhasználást, azaz megfigyeli a fajlagos és az abszolút számok közti különbségekről. Az Egyesült Államokban a század eleje óta az egy dollárnyi GDP-re eső anyagfelhasználás a felére csökkent (konstans dollárban kifejezve), azonban az anyagi fogyasztás ugyanezen időszak alatt 400%-kal növekedett. Hiba lenne azt gondolni, hogy a fogyasztás további 400%-kal történő emelésével a maradék 50%-nyi anyagtartalmat is el lehet tüntetni. Herman *Daly* írja, hogy ez az egyszerű ember esetéhez hasonlatos, aki új tűzhelyet vett, amellyel fűtési költségeit 50%-kal tudta csökkenteni. Ezen felbuzdulva azt gondolta, hogy ha még egy hasonló tűzhelyet vásárol, akkor a maradék 50%-ot is sikerül megtakarítania (Daly [1977], 119. old.).

Páras kristálygömbből nem illik jóslni

Magyarországon 1992-ben jelentős változások következtek be a statisztikai adatgyűjtés terén. Az új számviteli törvény következtében a nemzeti jövedelem és a GDP számításához szükséges információk közül lényegesen kevesebb áramlik a Központi Statisztikai Hivatal felé. Így nincs más megoldás, mint a hiányzó adatok „szakértői becsléssel” történő helyettesítése. A nemzeti jövedelem számításában a becslések megnövekedett

¹⁶ A termékek életciklus-elemzése (life-cycle analysis [LCA], illetve Ökobilanz) segít annak kimutatásában, hogy adott termék nyersanyagának kitermelése, gyártása, használata, újrahasznosítása során milyen környezeti hatások jelentkeznek.

szerepére Árvay János is figyelmeztet (Árvay [1992], 1139. old.). Személyes információim alapján a GDP bemenő adatai – bizonyos területeken – 30%-ban becslésen alapulnak.

Sebestyén Tibor szerint a „GDP egyes összetevői annyira sokféle és szabálytalan lefutású függvénygörbéknek adnak meg, hogy azok a szokásosan alkalmazott regressziós függvényekkel nem közelíthetők és prognosztizálhatók jól. Magasabb rendű polinomok ugyan szinte tetszőleges pontossággal illeszthetők a bázisidőszaki értékekhez, de minél magasabb rendű polinomot használunk, annál nagyobb a hajlam a függvény »megvadulására« az előrejelzési tartományban, ezért az így megnövelt illesztési pontosság nagyon lecsökkenti a formalizált matematikai előrejelzések megbízhatóságát.” (Sebestyén [1991], 13. old.) Ennek ellenére a pártok kormányzati és iparfejlesztési programjai gyakran meglehetősen magabiztosságról tesznek tanúbizonyságot, s hosszú időszakra előre meg merik jósolni a GDP várható növekedési ütemét.

Mit tudunk számbavenni?

Az eddigiek során sokszor találkoztunk a számbavétel korlátaival. Ezért külön is érdemes megvizsgálni: mi az, amihez a piac árat képes rendelni, hogy aztán a GDP figyelembe vehesse az ennek segítségével képzett aggregátumot? Schumacher érvelése szerint a piac nem tud mindent „beárzni”, mert számos dolognak nincs klasszikus értelemben vett piaca (Schumacher [1991], 49. old.). Ilyenek például a természeti erőforrások – megújíthatóságuktól függetlenül –, mert nincs mechanizmus, mely a tevékenység során felmerülő teljes költség – az erőforrás jövőbeni kifogyása miatti nyereségkiesés, valamint az externális költségek¹⁷ – figyelembevételére kényszerítené a vállalatokat. További problémát jelent az időpontra vonatkozó (stock), illetve a két időpont közötti változásokat jellemző (flow) indikátorok eltérő jellege, amely esetünkben a tőkeállomány és a pénzforgalom különbségét jelenti. A GDP – mivel definíciója szerint pénzforgalmi jellegű (flow) mutató – a pénzforgalom alapját képező környezeti tényezők állapotáról (stock) nem tud informálni. Ép elmével azonban senki sem állíthatja, hogy az emberek egészségében vagy a Föld környezeti állapotában beállott változások lényegtelenek volnának a jólét szempontjából. A mutató flow jellege az oka annak is, hogy érzéketlen az ország fokozatos (külső és/vagy belső) eladósodása iránt, mely stock jellegű jelenség (lásd a nyolcadik parancsolatot).

A GDP jóléti mutatókénti használatában rejlő hibák taglalását a társadalmi tevékenységek osztályozásával folytatom. Az osztályozás célja, hogy felhívjam a figyelmet a GDP által számbavett tevékenységek behatárolt voltára és az ezek differenciálatlan megragadásában rejlő buktatókra.

A túloldali táblázat a társadalmi tevékenységeket önkényesen csoportosítja, ám törekszik a valós események teljes halmazának lefedésére. Az első bontás arra a kérdésre ad választ, hogy a vizsgált ügylet (tranzakció), illetve tevékenység pénzmozgással jár-e vagy sem. Ennek alapján beszélhetünk monetizált (pénzmozgással járó) és nem monetizált (pénzmozgással nem járó) tevékenységekről. A „pénzes” tevékenység egyrészt lehet legális és megfelelően könyvelt (számlázott). E terület két nagy résztvevője az állam (a nem magán közszolgáltatókkal egyetemben) és a magánszféra, azaz a klasszikus piac. A legális és könyvelt terület komplementerét jelenti a teljesen illegális tevékenységet végző feketegazdaság (például kábítószer-forgalmazás, prostitúció), valamint a „féllegális” – azaz alaptevékenységében legális, csak az ezzel járó pénzmozgást (gyakran

¹⁷ Az externália valamely harmadik személy(ek)nek befolyásolja – többnyire negatívan – a jólétét, amelyért ő(ke)t nem kompenzálják, és amely hatás ismert és nem szándékolt (lásd például Kerekes-Szlávik [1996], 71. old.).

törvénytelen módon) nem rögzítő – szürkegazdaság aktivitása¹⁸, mely utóbbiba a társadalmi (civil) tevékenységek jelentős része is beletartozik. Itt jelennek meg a háztartások olyan pénzmozgással is járó funkciói, melyeknek nyomon követésére az állam – nyilván tartás hiányában – nem képes.

A társadalmi tevékenységek osztályozása

T E V É K E N Y S É G E K	M O N E T I Z Á L T	Legális és könyvelt szféra	Állami szféra	Pozitívumok Negatívumok Költségek
			Magán szféra	Pozitívumok Negatívumok Költségek
		Nem legális, illetve legális, de nem könyvelt szféra	Szürke- gazdaság	Pozitívumok Negatívumok Költségek
			Fekete- gazdaság	Negatívumok
			Háztartás	Pozitívumok Negatívumok Költségek
	M O N E T Á R I S	Piaci	Közvetlen csere	Pozitívumok Negatívumok Költségek
		Nem piaci	Fekete- gazdaság	Negatívumok
			Háztartás	Pozitívumok Negatívumok Költségek

A nem pénzmozgással járó tevékenységeket nincs értelme részletesen kibontani, hiszen ezeket a GDP teljes mértékben kénytelen figyelmen kívül hagyni. A részleteket csak a terület tartalmának és összetevőinek, illetve ezek értékelésének érzékeltetése végett mutatom be. A közvetlen csere – mint nem monetáris, de piaci tevékenység – által-

¹⁸ A szürke- és feketegazdaságot a szakirodalom nem mindig különíti el, s gyakran egységesen „földalatti gazdaságról” beszél (vö. Samuelson–Nordhaus [1990], 184–185. old.).

ban megfoghatatlan mindenféle gazdasági számbavétel számára.¹⁹ A kereskedelem e formája a fejlődőnek nevezett, erőteljes iparosodás előtt álló országokra inkább jellemző, ahol a gazdálkodás jórészt ilyen keretek között zajlik. Az alvilág nem piaci tevékenysége, amely a megfélemlítéstől az emberrabláson át a politikai rendszerbe való beépülésig igen széles tevékenységi területet felölel, nem jelenik meg a GDP-ben. A háztartás klasszikus tevékenységeinek, és – többnyire részleges – önfenntartásának szintén nem leljük nyomát a mutatóban (ezzel kapcsolatban lásd a kilencedik parancsot is).

A táblázat utolsó oszlopának bontása arra a kérdésre keresi a választ, hogy az adott szektor által előállított jószág előnyös (pozitívum), vagy hátrányos (negatívum) a társadalom számára, vagy egyszerűen a jelenlegi gazdasági rendszer működési költsége. A negatívumok közé sorolandók a testi/lelki egészségre káros javak (például a dohánytermékek és a pornófilmek), bizonyos javak egészséges mértékben felül fogyasztott része (túlzott TV nézés és alkoholfogyasztás), valamint az eredetileg jó célra szánt, de helytelenül felhasznált elemek (katasztrófaturizmus, a valóságot szándékosan torzítva bemutató médiák, „agymosó” reklám stb.). E kérdéskör értékteleken nyugszik, s ez a viszonyítás alapját képező értékrendszer meglétét, a jó és a rossz közötti megkülönböztetés képességét előfeltételezi.²⁰

A társadalmi tevékenységek osztályozását bemutató táblázatban a GDP csupán a szürkére sátozott rész, azaz a monetizált szférán belül a legális és könyvelt tevékenységek megragadására képes. Amint már a korábbi „Tízparancsot” alapján láthattuk, ezeket sem minden hiba nélkül kezeli. Megfelelnek a költség és a haszon elválasztásáról, a hasznos és a káros/felesleges javak megkülönböztetéséről, a társadalmi hasznosságról, az alapvető erkölcsi értékelésről. Ezáltal a gazdasági mutatót éltető politikuskok, közgazdászok nemcsak saját maguk, hanem az egész társadalom számára is valótlán képet festenek a gazdaságban/társadalomban végbemenő eseményekről, miközben azt hiszik, hogy számbavétel és tervezés révén uralhatják a világban zajló folyamatokat.²¹

¹⁹ A fejlett országok barterkereskedelmét a számvitel – annak ellenére, hogy nincs pénzmozgás – mégis képes könyvelni (ha a tételt számlázzák), mert az ügyletben résztvevő áruk/szolgáltatások többnyire a piacon is részt vesznek, ezért a tétel számításához szükséges piaci ár meghatározható.

²⁰ Ezek tehát nyíltan megjelenő, az emberi magatartás helyességét illetően előíró jellegű (azaz normatív) meghatározások. Ugyanez az előíró jelleg akkor is tetten érhető, ha a jólétet a GDP alakulásához kötjük, csak sokkal burkoltabban. A kérdésre – a pozitív és a normatív fogalmának megkülönböztetésekor – később még visszatérek.

²¹ A XX. század végén Steven Spielberg *Jurassic Park* című dinoszauruszokkal riogató filmjét a média klasszikusnak kiáltotta ki. Ám a film alapjául szolgáló könyv messze felülmúlja a mozivásznak megjelenő történet tartalmi mondanivalóját. A film – azonkívül, hogy két órán át szorongattatja a nézővel a szék karfáját – a játékiparnak tett, nem is titkoltan, nagy szolgálatot. Az egész történet – a könyvben – a magabiztos, tudományos és technikai fölényére építő, s korlátaival szembesülni nem akaró ember törvénytörő kudarcáról szól. A történet egy részében a komplex rendszerek ellenőrizhetőségének illúzióját, a rendszereket „uraló” ember tévedhetőségét érzékelteti a szerző. A mesterséges dinoszaurusz-parkban tudósok által életre keltett és táplált őslények vannak elkülönítve. A „szuperszámitógép” révén szinte minden időpillanatban nyomon követhető, hogy megvan-e minden állat, illetve hogy azok hol tartózkodnak. A könyv főszereplője, egy káoszelmélettel foglalkozó matematikus, a rendszert látva aggodni kezd. Természetesen senki sem hallgat rá, hiszen a tervezők hibátlan rendszert építettek ki, állat nem tűnhet el a szigetről. Egyyszer a matematikusnak sikerül rávennie a rendszerfelügyelőket, hogy jelenlétében ellenőrizzék, megvan-e minden állat. Beütik az állomány létszámát (vagy 300 állat), a gép gyorsan azonosít, s az eredmény: mindegyik megvan. A matematikus kérésére egy kicsit magasabb számot adnak meg. Az eredmény meglepő: a gép azt jelzi, hogy most is megvan minden állat. Tévedés kizárva. A rejtély magyarázata az, hogy az állatok odakint szaporodóképessé váltak (néhányikuk nemet váltott, ami hullóknál megfigyelt jelenség), és egyre többen lettek. Mivel a rendszer alapkérdése az volt, hogy megvan-e a kitépelt létszámú állomány, s nem az, hogy mennyi állat van a parkban, ezért a nyomon követés lehetetlenné vált. Ugyanígy a GDP is csak a pénzforgalmú, legális és könyvelt gazdasági ügyleteket számolja, s nem veszi észre, hogy a valós világ sokkal változatosabb!

A problémák gyökerei

A jóléti mutatóvá előléptetett GDP kóros tüneteivel szembesülve most már a problémák okaira is rávilágíthatunk. Ezek többnyire a módszer hibás előfeltevéseiből fakadnak, azonban szerephez jut a kényelmesség törvénye, valamint a materialista világszemlélet is.

Sorrendben haladva tehát, először tekintsük a GDP és a jólét összekapcsolása mögött meghúzódó *hallgatólagos előfeltevéseket*, melyek egyike sem állja ki a valóság próbáját! (1) A társadalomban végbemenő összes esemény gazdasági ügyletként is leírható. (2) A piac a gazdaságban végbemenő események teljes halmazát lefedi. (3) A piaci árrendszer mindent be tud árazni, így minden mindennel összemérhető. (4) A piaci árrendszer egyben erkölcsi rendszer is. Ha valami megfordul a piacon, akkor az erkölcsi értelemben is jó, különben nem lehetne értékesíteni. (5) A piaci árak helyesek, hiszen az eladó semmit sem ad olcsóbban, a vevő semmit sem vásárol drágábban, mint amit a portéka ér. Eszerint nincs externália és piaci erőfölény, s az ár egyben értéket is megtestesít. (6) Minél nagyobb a személyes anyagi fogyasztás, annál nagyobb a jólét. Eszerint a boldogság kizárólag az anyagi fogyasztás függvénye (nincsenek lelki, szellemi, társas örömek), s a gazdasági szervezetek forgalomnövekedése a társadalmi jólét emelkedésével egyenértékű.

A fenti előfeltevések mindegyike rejtett, a GDP-t bemutató és támogató tankönyvek többsége nem is említi őket. Mégis léteznek, és lassan, csendesen hatnak környezetre. Ennek oka, hogy az egyeduralmon lévő elméletek idővel elméleti alapjaikat is „elhitetik” környezetükkel, így nem igazságtartalmuk, hanem pusztán létük által nyernek létjogosultságot. A gazdasági/társadalmi mítoszok mindig a természeti törvények és a társadalmi törvényszerűségek közötti különbségekben, valamint a pozitív visszacsatolású (öngerjesztő, illetve önbeteljesítő próféciaaként működő) folyamatok összjátékában gyökereznek. Ugyanis amíg a természet működéséről alkotott emberi törvények nem változtatják meg a vizsgált jelenséget, addig a társadalom és a gazdaság működését illető feltételezések visszahat(hat)nak a vizsgált közegre, megváltoztatva ezzel a társadalom viselkedését, mert az nem egyszerűen atomok halmazából áll, hanem – többnyire – gondolkodó, érző és szabad akarattal rendelkező emberekből.²² A marketingben jártas szakemberek számára nem ismeretlen a pszichológia által részletesen leírt jelenség, miszerint az emberek bizonyos információk gyakori közlése vagy sugalmazása által reflexszerű cselekvésekre készíthetők, miáltal megváltozik magatartásuk. Ezen alapszik a marketinges „reklámtudomány” egésze. Itt lép a folyamatba a pozitív visszacsatolás, mert minél inkább hirdetik egy gazdasági mérési módszer jóléti jellegét, annál többen hisznek is annak helyességében. Ezáltal az további támogatásra számíthat, s egy idő után leválthatatlanná válik. „Racionalitásunk” azt súghatja: a módszer nem lehet hibás, ha ily sokáig ily nagy támogatottságnak örvendett. A GDP tehát hosszú karrierre számíthat, ha csak nem vezetnek katasztrófához az általa megtestesített rendszerhibák.

Jogosan merülhet fel a kérdés: egy ennyire beszűkült látókörű, s ily súlyos előfeltevésekkel dolgozó mutatót miért használnak még mindig (vagy egyáltalán) gazdaság-, és társadalompolitikai vezércsillagként? Az eddigieken túl kiemelkedő szerepe lehet a „kényelmesség törvényének” is. E tanulmány már bőséges adalékkal szolgált ahhoz, hogy belássuk: a jólétnek igen kevés köze van a GDP-növekedéshez. Mégis, ehhez a mutatóhoz ragaszkodnak, *mert ezt tudják mérni és ez nagyon kényelmes!* Miért kényel-

²² Ha a gravitáció törvényét rosszul fogalmazzuk meg, attól a polcra leesett könyv nem fog visszaugrani a helyére. Ezzel szemben, ha az embereknek naponta tizszer elmondják, hogy aki „átgázol” a másikon az jobban érvényesül, akkor idővel valószínű, hogy megnő a „könyvölők” száma. Ezzel a „törvény” önmagát igazolja.

mes a GDP-vel mérni? Mert egydimenziós mutató, mindent pénzben mutat ki, nemzetközi és időbeli összehasonlításra is alkalmassá tehető, s mert megkerüli az erkölcsi állásfoglalás kínos kérdését. A kényelem ára viszont, hogy a kitűzött gazdasági alapcél elérése, azaz a társadalmi jólét emelése válik lehetetlenné, ami a sötét helyen elvesztett kulcsát egy jóval távolabbi lámpa alatt kereső ember kudarcára emlékeztet. A világitás önmagában nem biztosíték a sikerre, ám ez a furcsa észjárás tökéletesen megfelel a GDP, mint gazdaságpolitikai vezércsillag logikájának: „mért a legegyszerűbben mérhető!” Amely ország/gazdaság célja – számbavételi rendszerén keresztül –, hogy természeti erőforrásait a lehető leggyorsabban élje fel, a család minden tevékenységét piacosítsa, s az élet minőségét az elfogyasztott (részben káros) javak mennyiségével tegye egyenlővé, az előbbutóbb szétforgácsolódik, saját magát téve tönkre ezzel. S az a legszomorúbb, hogy még ezt is úgy állítják be, mintha jól járnánk vele. A helyzet szinte tragikomikus. Gondoljunk csak a két közgazdász esetére a rohadt almákkal!

A GDP vak követése, gyakran már-már vallásos tisztelete, mégis oly mértékben ivódott a közgazdászok és a politikusok gondolkodásába, hogy valószínűleg csak generációváltás esetén lehet esély a változásra. A pozitív változáshoz azonban ennél az „aranybörjúnál” is nagyobb bálványt kellene ledönteni, a *materializmus*t. Ez mindenütt ott kísért, ahol gazdasági számbavételről, jólétről, társadalomról és célkitűzésekről esik szó. A jelenség alaposabb megvilágítása, következményeinek átlátása a közgazdász társadalom számára komoly kihívást jelent, ám e nélkül reménytelennek tűnik feladatunk, az egészségesebb, emberhez méltóbb társadalom kialakítása.

Merre tovább?

A felmerült problémák legkézenfekvőbb megoldásaként elsőként a GDP „javíthatása” merül fel. A GDP hibáinak egy része elvileg – a számszerűsítés technikai részleteit tekintve – kiküszöbölhető, ám az ilyen próbálkozások jelentős részben becsléseken alapulnak, így elveszik a mutató egyébként is nehezen védhető objektivitása. A korrekció lehetséges területeit *Henderson* – többek között – az alábbiakban jelöli meg:

- Makrogazdasági események rögzítésekor azonos hangsúlyt kell helyezni az állományi adatok (tőke oldal) elemzésére is.
- Az egy főre jutó jövedelem vizsgálatát – a realisabb nemzetközi összehasonlíthatóság érdekében – vásárlóerő paritáson kell végezni.
- A természeti erőforrások értékelése során az „újrabeszerezési ár” legyen irányadó.²³
- A pénzmozgással nem járó tevékenységeket (háztartás, önkéntes munka stb.) becsléssel vegyük figyelembe. (*Henderson* [1996], 55. old.)

Annak a kérdésnek az eldöntése azonban, hogy lehetséges-e a további gondolkodás a GDP keretein belül, avagy teljesen új mutató, illetve mutatócsoportok kidolgozásán kell fáradozni, attól függ, hogy *mit kívánunk mérni*. Eszerint megpróbálhatjuk megra-

²³ Kimerülő természeti erőforrások esetében sajátos kihívást jelent az újrabeszerezési ár értelmezése. A természeti erőforrások értékelésében „a legközelebbi helyettesítő árával való kalkulálás” *Herman Daly*-nél is felbukkan. Érdekes képet kapnánk a kölajszármazékok árának alakulását illetően, ha árukat – a fűtőérték-egyenértékességet figyelembe véve – a fa vagy az alkohol árához közelítenénk (*Daly* [1977], 109. old.). Ebben az esetben az üzemanyag árának a többszörösére kellene emelkednie, ami a gazdálkodás logisztikai költségeinek emelkedésén keresztül azonnali globális gazdasági változásokra kényszerítené az emberiséget. Németországban a Zöld Párt próbálkozott az üzemanyag árának körülbelül háromszorosára emelésével. Ez az ár jobban megfelelne a teljes költség elméletének, illetve a legközelebbi helyettesítő elvének, mégis, tartva a Németországban igen befolyásos autópári lobbytól, e közgazdasági-lag realisabb elképzelést a vice szintjén kezelték a hatalmon levők. A nyomás hatására végül maga a Zöld Párt is kiiktatta ezt választási programjából. Látható, hogy a piaci árrendszer mindenhatósága illúzió, az árak alakulása nagymértékben politikai döntés kérdése is, ami nem lehet értékeslemeg.

gadni a (1) piacgazdaságban zajló tranzakciók (ügyletek) pénzforgalmát, (2) a piacgazdaságban zajló tranzakciók értékét, (3) a társadalomban zajló tranzakciók értékét, (4) a gazdaság „egészségét”, „jölétét”, vagy (5) a társadalom jólétét.

Amennyiben a piacgazdaságban zajló tranzakciók pénzforgalmára (gólok/öngólok számára) összpontosítunk, akkor a GDP kielégítő, de feladatunk kiegészül a szürke- és a feketegazdaság számbavételének nehézségeivel. Itt már lehetetlen primer statisztika előállítása, a becslések szerepe jelentősen megnő, így a hibakorlát is. Jogosan felmerülhet, hogy az ilyen mutatónak – a pénzügyi infrastruktúra áteresztőképességének meghatározásán kívül – hol vehetjük még egyáltalán gyakorlati hasznát.

A második esetben a fenténél is komolyabb kihívás előtt állunk. Egy olyan pénzforgalmi mutatón belül kell szétválasztani a „búzá és a konkolyt” egymástól, ami semmit sem mond a forgalom mögött meghúzódó tartalomról, azaz hogy jó vagy rossz termékkel, szolgáltatással, tranzakcióval, illetve bevételként könyvelt költséggel állunk-e szemben. A természeti erőforrások eddig figyelmen kívül hagyott amortizációját is tisztázni kell. Mindez azért szükséges, hogy meg lehessen vonni a gazdasági tevékenységek jó és rossz oldalából származó egyenleget.

A harmadik eset, a második bővítéseként, az egész társadalomban – beleértve a háztartásokat is – végbemenő gazdasági ügyletek értékét kívánja megragadni. Ekkor tovább növekszik a becslések szerepe, s egy komoly számbavételi akadályba is beleütközünk, minthogy nem-piaci termékek/szolgáltatások árát és értékét kellene meghatározni. A piac nem képes meghatározni a gyerek mellett töltött órák díját vagy a TV nézés helyetti családi közös beszélgetés értékét. Márpedig ha nem küzdjük le ezt az akadályt, akkor a GDP hívei által is hangoztatott végállomást, a jólét mérését – pontosabban szólva annak megragadását, érzékeltetését – sosem fogjuk elérni.

A negyedik esetben a gazdaság „egészsége”, „jöléte” az értékesített javak összetételének alakulásával nyilvánvalóan nem megragadható, mert ez a szám nem ad információt a gazdaság strukturális szerkezetéről, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásról, a foglalkoztatottság és képzettség alakulásáról, az üzleti morálról, a fizetési fegyelem, a korrupció és a gazdasági bűncselekmények alakulásáról, a tisztességes verseny és a szabadalmi jogok tiszteletéről, s nem utolsósorban a munkavállalók és a munkaadók közötti kapcsolat milyenségéről, az őket megillető jogok és kötelezettségek viszonyáról. A teljesség igénye nélkül felsorolt tényezők mind hatással vannak a gazdaság „egészségi” állapotára, s ha ennek megragadását tekintjük feladatunknak, akkor ezekről nem feledkezhetünk meg.

A „mit kívánunk mérni?” kérdésre adható maximalista válasz a társadalmi jólét megjelenítése lehet. Ez a gazdasági „jólét” mérésén is túllép, s látható, hogy a feladat mily távol van a GDP nyújtotta tényleges lehetőségektől, melyhez még ma is jólétiség valamiféle sajátos (és téves) képzeete tapad. Nem bízhatjuk magunkat a közgazdaságtan hagyományos eszközeire e nagyigényű célkitűzés megvalósítása során, mert itt már olyan negatív tényezők hatásainak számszerűsítése/megragadása is szükséges volna, mint a tömegkommunikációs eszközök (főként a televízió) által a családokban okozott károk, az értékrendszer rombolása a társadalmi kohéziót gyengítő életformák és viselkedési normák terjedésével/terjesztésével, erőszakos problémamegoldási elvek súlykolása (például a lakosság biztonságtechnikai felfegyverzése) és a kulturális értékek eltűnése. A különféle társadalmi/gazdasági rendszerek közötti különbségeket is figyelembe kellene venni. Ezekre a kérdésekre nem adható helyes válasz megfelelő értékrendszer (erkölcsi rendszer) felhasználása nélkül.

A GDP-t a gazdasági tevékenységek kiterjedtségének, a gazdaság kibocsátásának mérésére találták ki, de a jólét és a gazdasági növekedés összekapcsolása miatt jóléti mutatóvá lépett elő. Azonban a jólétet – a *jelenlegi* mérési mód mellett – nem lehet a

gazdasági növekedéssel függvényeszerű, de még csak sztochasztikus kapcsolatba sem hozni, mert ahogy manapság mérnek, az még a gazdasági növekedésre sem utal helyesen. Most már látható, hogy a GDP – a lexikonokban található meghatározások ellenére – nem a gazdasági növekedést, hanem csupán a legális és könyvelt piaci ügyletek pénzforgalmát méri. A kettőt veszélyes és lehetetlen egynek tekinteni. „A trükköknek még nincs vége...” című fejezet alapján látható, hogy a GDP a gazdaság tényleges kibocsátó-képességétől függetlenül is képes növekedni. Komolyan el kell gondolkodni azon, hogy a gazdasági növekedés viszonyítási alapját ezek után mi képezzék: az aktív munkavállalók száma, a gazdálkodó szervezetek száma, összforgalma, esetleg profitja, avagy a társadalmilag hasznosnak ítélt javak és szolgáltatások összforgalma?

Ahhoz, hogy jólét és gazdasági növekedés bárki által is kapcsolatba hozható legyen, első lépésként arra volna szükség, hogy mindkét dimenziót egyaránt megfelelően megragadó mutatót állítson elő. Ez tudomásom szerint eddig egyiknek sem sikerült, ám ez csak a probléma technikai oldala. Ezután azt a tételt kellene még bebizonyítani, hogy a gazdasági növekedés által egyre nagyobb mennyiségben rendelkezésre álló javak és szolgáltatások korlátlan fogyasztása minden körülmények között jólétnövelő hatású. S ha a számítások még ezt az akadályt is leküzdénék, akkor is csapdaként várna a következő kérdés: vajon a kimutatott előnyökből mindenki igazságosan részesedik-e, hozzájárthat-e a megtermelt javakhoz? Mindezekkel a közgazdász társadalom előbb-utóbb szembesülni fog, és a válaszadás nem lehet értéksemleges.

Alternatív mutatók

Aki csak a közgazdászképzés számára készült makroökonómia tankönyveket tanulmányozza, könnyen azt gondolhatja, hogy a GDP-vel történő mérés szinte természeti törvény, s a közgazdászok közötti metodikai nézeteltérések ellenére az alapokat illetően minden rendben van. Aki azonban kézbe veszi az ENSZ 1993-as Nemzeti Elsámolások Kézikönyve című kiadványt, az megdöbbenve tapasztalhatja, hogy a GDP leváltására mutatók, mutatócsoportok egész serege áll bevetésre készen. Ezek egy része – a növekedési paradigmán is túllépve – arra keresi a választ, hogy mely gazdasági folyamatok fenntarthatók, milyen konkrét célokat kell/érdemes kitűzni a társadalom és a gazdaság elé, ha nem csupán néhány évre, hanem legalább generációs léptékben gondolkodunk előre.²⁴

Már a hetvenes évek közepétől kezdve történtek próbálkozások a gazdasági növekedés, fejlődés, haladás mérésének megreformálása érdekében. A reformerek közé tartozik William D. Nordhaus és James Tobin, akik kidolgozták a Gazdasági Jólét Mutatóját (MEW: Measurement of Economic Welfare), és ennek továbbfejlesztett változatát, a Nettó Társadalmi Jólétet (NEW: Net Economic Welfare) (Henderson [1985], 249. old.; Samuelson–Nordhaus [1990], 31–32. és 183–186. old.). Azonban egyik sem vált be. Nem is válhatott, mert bármilyen ügyesen vonogatjuk is le költségeket a GDP (GNP) értékéből, jelenítjük meg a természeti erőforrások amortizációját, a számba vett tevékenységek körének tagítása és ezek erkölcsi megítélése nélkül még nagyon messze járunk mind a gazdasági növekedés, mind a társadalmi jólét megragadásától.²⁵

²⁴ Ennek a gondolkodásmódnak a gyakorlati megvalósítására számtalan próbálkozás, kezdeményezés történt és történik. Aki mélyebben el kíván merülni a fenntarthatóság gyakorlati kérdéseiben, annak kiindulópontként feltétlenül ajánlható a következő Internet cím: <http://www.sustainable.doe.gov> A fenntartható fejlődés mutatóinak problémáit, nehézségeit Gordon Mitchell is kiválóan érzékelteti (Mitchell [1997]).

²⁵ A szakirodalomban például találkozhatunk a GDP „környezetbarát” változatával, az EDP-vel (Environmentally adjusted net Domestic Product). Az elmélet azon feltevésén alapszik, hogy a természeti erőforrások kiaknázásából származó jövedelmet visszaforgatják a rendelkezésre álló természeti tőke megőrzése érdekében, valamint hogy a múltbeli felhasználások, kiaknázások technikailag ellensúlyoz-

Remélhető, hogy az egymutatós gazdaságpolitikák nem tarthatók sokáig. A GDP/GNP-t leginkább felváltani képes HDI²⁶, GPI²⁷ vagy ISEW²⁸ is csak a „kézzelfoghatóság”, a közérthetőség – azaz a politika és társadalom közötti párbeszéd fenntartása – miatt szükséges. Valójában indikátor-csoportok összeállítása és párhuzamos értékelése jelenthet reális és értelmes kiutat a jelenlegi zsákutcából. Hogy hány mutatóra van szükség? Az ENSZ Fenntartható Fejlődés Bizottsága (Commission for Sustainable Development) egy százharminc mutatóból álló katalógust állított össze, melynek segítségével megjeleníthető a globális gazdaság és a nemzeti gazdaságok fenntarthatósága.²⁹ Valószínű, hogy ennyi mutató kezelhetetlen egyszerre, s az előállításukhoz szükséges alapinformációk beszerzése is komoly nehézségekbe ütközik. A jövő útja a kulcsmutatók megtalálása, illetve a nagyon hasonló mutatók aggregálása lehet. Ami addig is Magyarországnak számára cselekvési lehetőségként marad, az a gazdaság számbavételi rendszerével kapcsolatban az európai normák feltétlen átvétele, az Eurostat statisztikai rendszerhez való teljes alkalmazkodás. Itthon csak akkor várható változás a GDP-hez fiződő viszonyban, ha az Európai Unió tagállamaiban akkora lesz az elégedetlenség, és annyi a felszínre került rendszerhiba, hogy kénytelenek lesznek új mutató(k) után nézni, mely folyamathoz értelemszerűen nekünk is csatlakoznunk kell majd.

Mindazonáltal hangsúlyozandó, hogy a társadalom célját, a jó és a rossz mibenlétét és az emberiség továbbhaladását firtató kérdésekre még az esetleges új mutatók sem fognak tudni válaszolni. Legfeljebb a keretek és mozgásterünk tudatosításában segíthetnek, s realisabb képet festhetnek az emberi tevékenységekről, természetbe avatkozásunk mértékéről és következményeiről.

A jó és a rossz örök kérdése

„*Nem várhatjuk el a közgazdászoktól, hogy a filozófia királyai legyenek*” – idézi dr. Carol Carsont, az Amerikai Kereskedelmi Minisztérium GNP Hivatalának igazgatóját Hazel Henderson (Henderson [1996], 56. old.). S csakugyan, komoly kérdés, hogy megkívánható-e a közgazdászoktól a pusztán technikai elemző, tervező, kalkuláló munkán túlmi gondolkodás. Meg kell-e válaszolniuk azt a kérdést, hogy tevékenységüknek mi az értelme, következménye s haszna a társadalom számára? Még ha nem is lenne a jelenlegihez hasonló mértékű befolyásuk és felelősségük a társadalmi, környezeti folyamatok alakulását illetően, akkor is elvárható, hogy az élet alapkérdéseiről legalább iskolai végzettségüknek megfelelő szinten foglalkozzanak. Egy segédmunkástól nem kívánhatjuk meg a történelemfilozófiai könyveken való elmélkedést; s hogy esténként fél órát olvasson Spenglertől *A Nyugat alkonyából*. Az viszont elvárható, hogy átlassa munkája értel-

hatók, új források feltárásával vagy a felhasználási/fogyasztási szokások megváltoztatásával (Bartelmus [1992], 71. old.). Ezzel a „zöldre festett” GDP-vel a mutató alapvető számbavételi hibáit (költség és bevétel keverése, piacon kívüli ügyletek stb.) nem sikerül kiküszöbölni, de legalább megjelenik a természet tőkeként való kezelésének szükségessége. A probléma egészére azonban mindez nem jelent megoldást.

²⁶ Az ENSZ által használt HDI (Human Development Index: az Emberi Fejlődés Indexe) bár az egy főre jutó GNP-ből indul ki, figyelembe veszi a várható élettartamot, az iskolázottsági szintet és az anyagi javak bőségét. Hiányossága, hogy a jövedelmi, elosztási egyenlőtlenségeket nem tudja kezelni.

²⁷ GPI: Genuine Progress Indicator (Valódi Fejlődés Mutatója). Részletesen lásd a Redefining Progress (1995) kiadványban. Magyarul lásd Görbe (1997) és Görbe-Nemcsicsné (1998).

²⁸ Az ISEW (Index of Sustainable Economic Welfare: Fenntartható Gazdasági Jólét Mutatója) a jelenleg ismert legátfogóbb mutató, melynek módszertani háttere a GDP-vel is felveszi a versenyt. Az átlagos fogyasztást, elosztási egyenlőtlenségeket, a természetben okozott károkat is megjeleníti. Hosszú távú szemléletet tükröz, ám gondot jelent, hogy az országok statisztikai rendszere – a GDP egyeduralmának köszönhetően – nehezen biztosítja a számításához szükséges információkat.

²⁹ Az indikátorcsoportok kérdésével kapcsolatban alapvető fontosságú az úgynevezett Caracas Jelentés (The Caracas Report on Alternative Development Indicators [1989]).

mét és célját, azt, hogy miként járul hozzá a társadalom jólétéhez. Az egyetemet végzett, döntései által akár országok sorsát befolyásoló szakemberek magasabb fokon kell tisztában lennie az alapvető erkölcsi kérdésekkel, tevékenységének esetleges következményeivel, hatásaival. Ha ez alól a felelősség alól mentesíteni akarunk valakit, akkor teljes emberségének kibontakozását gátoljuk, és ezzel a társadalom egészének is kárt okozunk.

A gazdasági és társadalmi aktivitás, valamint a jólét mérésének reformja a közgazdászok szempontjából komoly veszéllyel fenyeget, mert ha bekövetkezne a GDP trónfosztása, akkor a teljes nyugati világ gazdasági berendezkedésének alapjai válnának instabillá és a gazdaságpolitikusok igen kényelmetlen helyzetbe kerülnének. Nagyon rossz bizonyítványt kellene „kimagyarázniuk”, mert a társadalmat – irányító hiányában – rossz irányba vezették. Ehhez képest apróság, hogy a középiskolai, egyetemi tankönyveket újra kellene írni.

Nem lehet eltekinteni attól a tényről, hogy a GDP-számítás szelektál a gazdaságban és a társadalomban végbemenő jelenségek számbavételekor, s ezzel értéktelítetet testesít meg. Jelzi, hogy mit tekint fontosnak és mi számít az „elhanyagolható” kategóriába. „*A jó hír a mutatókról szóló vitában, hogy nyilvánvalóvá vált: a közgazdaságtan a velejéig normatív*” – mondta Hazel Henderson (Henderson [1996], 53. old.).³⁰ Mindenképp kíváncsok lenné tehát a közgazdaságtan privilégiumának megszüntetése annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy mi szolgálja a társadalom javát. A közgazdaságtan jelenlegi formájában alkalmatlan ennek eldöntésére, mégis e szakterület elvei – és ki nem mondott erkölcsi normái – alapján hoznak politikusok és gazdasági szakemberek döntéseket. „*A közgazdászokat sosem választották meg arra a feladatra, hogy tudományosságuk égisze alatt az egész lakosságot érintő súlyos társadalmi értéktelíteteket hozzanak.*” (Henderson [1996], 56. old.)

Pozitívista – azaz értéksemleges – jellegét már akkor elvesztette a gazdaság mérésének jelenlegi módszere, amikor minden piaci pénzügyi ügyletet kedvezőnek nyilvánított. Ám a megtermelt és piacon értékesített javak összforgalma önmagában semmit sem mond arról, hogy az adott jözság csakugyan értékes pozitívum-e (jözság), s nem valamilyenféle káros negatívum (rosszság). Ez a felosztás a XIX. századi angol író és társadalomkritikus Ruskin nevéhez fűződik, de sok más szerzőnél is találkozhatunk vele (Henderson [1985]; Mishan [1993]; Cobb-Halstead-Rowe [1997]). E pont örök bonyodalmak forrása lesz, mert itt – akarva-akaratlan – erkölcsi állásfoglalásra kényszerül mindenki, aki a témához hozzá kíván szólni. Nincs kibúvó, meg kell válaszolni az alapkérdést: mit tartunk jónak, mitől lesz jó a jólét? E ponton csupán metodikai kérdést jelent az, hogy miként szerezjük meg a számszerűsítéshez szükséges információkat.

GDP = balgák materialista társasjátéka

Amikor valakinek a találmányát rossz célra használják, akkor igen nagy gondban van. Így járt Simon Kuznets is, aki a GDP/GNP szülőatyjának számít. Hiába magyarázta,

³⁰ A közgazdaságtan pozitív, illetve normatív jellegét így érzékelteti Paul A. Samuelson és William D. Nordhaus hazánkban is népszerű tankönyve: „A pozitív közgazdaságtan a gazdasági tények, körülmények, viszonyok leírásával foglalkozik. Mekkora ma a munkanélküliségi ráta? Hogyan hat a magasabb szintű munkanélküliség az inflációra? Hogyan befolyásolja majd a benzinadó kivetése a benzinfelhasználást? (...) A normatív közgazdaságtanban szerepe van az etikának és az értéktelíteteknek is. Mekkora az az infláció, amelyet még el kell viselnünk? Helyes-e, ha az adóztatás megkopasztja a gazdagokat, hogy segíthesse a szegényeket? Helyes-e ha a védelmi kiadások évi 3 vagy 5, vagy 10 százalékkal nőnek? Olyan kérdések ezek, amelyek mélyen gyökerező értékeket vagy erkölcsi ítéleteket tartalmaznak.” (Samuelson-Nordhaus [1990], 35. old.) Vegyük észre, hogy a társadalom egészét érintő – és gyakran pozitívnak beállított – kérdések önmagukban is értéktelítetet hordoznak annyiban, amennyiben a válaszadás során alkalmazott mérési módszerek rejtek magukban ezeket (lásd a tanulmányban vizsgált GDP mérésének módszertanát)!

hogy a mutató alkalmatlan egy ország jólétének mérésére, a találmány már a saját útját járta, s látnivalóan rossz kezekbe került (Henderson [1985], 249. old.). 1934-es legelső jelentésében hiába figyelmeztette Kuznets a kongresszust, hogy „*egy nemzet jólétére nemigen következtethetünk a nemzeti jövedelem fentiekben meghatározott mércéjéből*” (Cobb-Halstead-Rowe [1997], 37. old.). Robert Ericksomál pedig ezt olvashatjuk: „*az ötvenes évekre világossá vált, hogy az egy főre jutó GDP nem megfelelő mércéje a polgárok jólétének. Ezért, 1954-ben, egy ENSZ-en belüli szakértői csoport azt javasolta, hogy a mérés ne kizárólag pénzügyi mutatón alapuljon, hanem a jólétet befolyásoló számos tényező együttesén.*” (Erickson [1993])

Az EU, az OECD, az ENSZ, a Világbank és az IMF közös kiadványa az alábbiakat írja: „*A GDP a termelés mutatója. A termelés szintje fontos, mert ez az egyik legfőbb meghatározója annak, hogy az ország mennyit tud fogyasztani és hatással van a foglalkoztatásra is. Termékek és szolgáltatások fogyasztása, akár egyénileg, akár közösségleg, az egyik legfontosabb tényező, amely a közösség jólétét befolyásolja, de csak egy a számos tényező között. Más tényezők, mint például a járványok, természeti katasztrófák vagy háborúk komoly negatív hatással lehetnek a jólétre, míg a tudományos felfedezések, találmányok vagy egyszerűen a jó időjárás kedvező irányban jelenthet jelentős elmozdulást. Ezek a tényezők viszont nem szerepelnek a GDP-ben, ami csupán a termékek és szolgáltatások egy időszakon belüli áramlását mutatja ki. Így a GDP önmagában nem lehet a jólét megfelelő mutatója, hacsak minden egyéb tényező a vizsgált időszak alatt nem marad változatlan, ami a történelem folyamán sosem valósult meg.*” (System of National Accounts [1993], Introduction)

Íme a probléma, melyet az elmélet és a gyakorlat közötti eltérés okoz! A GDP esetleg utalhata a jólétre is, ha minden egyéb tényező változatlan (ceteris paribus) lenne. Azonban ha a GDP és a jólét összekapcsolásában rejtl ezen feltevés igaz volna, azaz hogy minden egyéb tényező változatlansága mellett az elfogyasztott javak mennyiségével lineárisan nő a jólétünk, akkor az azt jelentené, hogy nem igaz a csökkenő hozadék elve a fogyasztásra és mindegy, hogy mit fogyasztunk (például a *Mein Kampf*ot vagy *Az ember tragédiáját* olvassuk, cigarettázunk vagy gyümölcsöt eszünk stb.). Am az élet sokkal dinamikusabb a közgazdasági modelleknél, s a „ceteris paribus” feltételt sosem teljesül. Pusztá logikai érvelés alapján is belátható tehát, hogy a GDP nem lehet jóléti mutató.

Ma gazdaság-, és szociálpolitikai döntések egész sorát hozzák meg a GDP-hez kötött automatizmusok alapján, nem is beszélve a Magyarország számára olyannyira fontos Európai Unióhoz történő csatlakozás feltételeiről, melyeknek egy része szintén a GDP alakulásához kötődik. Az Európai Unióban a GDP számítások alapján évente közel húszmilliárd dollár fejlesztési segítyt osztanak szét a különböző európai régiók között (WWFN [1996]). A GDP-vel mért növekedés és a munkahelyek számának alakulása végképp elszakadt egymástól, mégis, a GDP által vezérelt növekedési ideológia megkérdőjelezése még a Római Klub első figyelmeztetése után 25 évvel is eretnkségnek számít (Deller-Spangenberg-Spitzner [1997]).

A jelenlegi gazdaságpolitikák oly mértékben elkötelezetté váltak a GDP alapú sikermérés iránt, hogy minden GDP-t ért kritika egyben legitimációjukat is porlasztja. Ezért fog sokáig tartani, míg elérjük, hogy értelmesebb módon mérjék a gazdasági haladást és a társadalmi jólétet. Hiábavaló abban reménykedni, hogy – a dinoszauruszokhoz hasonlóan – majd szép lassan lehalknak a növekedés-centrikus GDP-hívők. Hiábavaló, mert az oktatási rendszer mindent megtesz, hogy az újabb nemzedékeket is időben kondicionálja a „növekedés = alternatíva nélküli cél” kritikátlan követésére. Aki pedig az „értelmes eszközökkel emberhez méltó célokat” elvét kívánja követni, azt kiveti magából a magát tudományosnak kikiáltó felsőoktatási és gazdaságpolitikai rendszer.

A GDP alapjaiban hibás mutatója a jólétnek és/vagy a gazdaság fejlettségének, így minden erre épülő döntés is alapjaiban rossz, mert a bemenő adatok használhatatlanok a kívánt célra. A számítástechnikában elterjedt angol kifejezés figyelmeztet egy rendszerbe vitt hibás adat következményeire: garbage in, garbage out (GIGO). *Ha szemét megy be, a végeredmény is az lesz.* Ha mindezt azzal tetézzük, hogy kiinduló kérdésfeltevésünk is téves – azaz „miként érhető el a GDP minél nagyobb mértékű növelése, mely automatikusan emeli a jólétet is?” –, akkor a válasszal nem sokra megyünk. A GDP-nek önmagában semmi köze sincs a jóléthez, így újabb népi bölcsességekhez jutunk: *Ostoba kérdésre, ostoba válasz.*

A fenti fogyatékoságok láttán jogosan merülhet fel a kérdés, hogy mi értelme van a nemzeteket GDP alapján rangsorolni. Miről tájékoztat és miben segít az efféle ranglista? Kik számíthatnak előkelő helyre ezen a listán? Legyünk őszinték! Azoknak az országoknak kedvez mindez, amelyek természeti erőforrásaik gyors és kíméletlen kihasználására szánják el magukat, amelyek a társadalmi károkat figyelmen kívül hagyva mindent megtesznek a család klasszikus funkcióinak piacra tereléséért, s amelyek eladósodni sem restek az „előbbre” jutás érdekében. Ha pedig kiírjuk az országra, hogy „véghiárúsítás”, s minden ideiglenesen betelepülő vállalatnak adókedvezményt adunk, sőt, mi építjük ki közpénzekből számukra az infrastruktúrát (mindeközben környezetvédelmi előírásokkal sem zaklatva őket), akkor könnyen az élboly közelébe kerülhetünk – ha a GDP abszolút értékét tekintve nem is, de annak növekedési ütemében bizonyosan. Az elvakult közgazdászok, politikusok balgasága ezzel válik saját találmányuk által mérhetővé.

A GDP lényegét jelentő „mutass ki nagyobb pénzforgalmat” játék az egész Föld legnagyobb társasjátéka lett, s ez olyannyira csillogó, ám eddig el nem nyert jutalmakkal kecsegtet, hogy senki sem mer kimaradni belőle. Mit is tudna egy ország egyedül játszani? Mindeközben nem vesszük észre, hogy ezt a játékot – igaz, vörös táblán – már játszottuk egyszer a század második felében. A szocializmus építésén fáradozó egykori világrész kereskedelmi gyakorlatának szégyenfoltja volt, hogy a keleti Nagy Szomszéd nem átalította a finommechanikai gépeket kilóra átvenni, függetlenül azok teljesítményétől és minőségétől. Most itt állunk, s egymással versengve önként propagáljuk ugyanezt a „mérhető anyaghoz tapadt” gyakorlatot, éppen csak nem mérleggel, hanem infravörös leolvasóval – és üres lámpással – a kezünkben, s mérgeledünk, ha valamin nem találunk árcédulát. A történelem áll, csak a díszleteket tologatják.

HIVATKOZÁSOK

- Árvay J. [1992]: *A nemzetijövedelem-számítás története Magyarországon Kautz Gyulától napjainkig*; Közgazdasági Szemle, 12. szám. 1126–1143. old.
- Ayres, R. U. [1998]: *A növekedésparadigma határai*; Kovász, Tavasz, 37–60. old.
- Baranyi Á. [1998]: *Multilaterális Befektetési Megállapodás: alkotmány a globális gazdasági rendszer számára?*; Kovász, Tavasz, 76–83. old.
- Bartelmus, P. [1994]: *Environment, growth and development: the concepts and strategies of sustainability*; New York
- The Caracas Report on Alternative Development Indicators [1989]: *Redefining Wealth and Progress, New Ways to Measure Economic, Social and Environmental Change*; The Bootstrap Press, New York
- Cobb, C. – Halstead, T. – Rowe, J. [1997]: *Ha a GDP felmegy, miért megy Amerika lefelé?*; Kovász, Tél, 30–47. old.
- Daly, H. [1977]: *Steady-State Economics*; W. H. Freeman and Company, San Francisco
- Daly, H. [1991]: *Toward a Stationary-State Economy*; in: J. Harte and R. Socolow (szerk.): *Patient Earth*; Holt, Rinehart and Winston, New York, <http://www.geocities.com/~combusem/DALY2.HTM>
- Daly, H. – Cobb, J. B. [1994]: *For the Common Good*; Beacon Press; Boston
- Deller, K. – Spanberger, J. – Spitzner, M. [1997]: *Wie Zukunftsfähig ist Deutschland?*; Forum Umwelt und Entwicklung, <http://www.oneworldweb.de/forum/rio+5/indikator.html>
- Erickson, R. [1993]: *The Quality of Life*; in: P. C. Nussbaum – A. Sen (szerk.): *The Quality of Life*; Clarendon Press, Oxford, <http://cs.muohio.edu/Archives/eh.disc/oct-95/0049.html>
- EU (Eurostat) – IMF – OECD – UN – World Bank [1993]: *System of National Accounts*; Brussels/Luxemburg, New York, Washington D.C.
- Görbe A. [1997]: *A valódi fejlődés mutatója – egy alternatív jóléti mérőszám*; szakdolgozat, ELTE TTK
- Görbe A. – Nemcsicsné Zsóka Á. [1998]: *A jólét mérése, avagy merre halad Magyarország*; Kovász, Tavasz, 61–75. old.
- Green party [1997]: *Progress*; British Columbia, <http://www.greenparty.bc.ca/issues/progress.htm>
- Flieger, W. [1994]: *Umweltschutz und Wirtschaftswachstum*; Universität Kaiserslautern, Diskussionsbeitrag Nr. 05-94.
- Frey, R. [1992]: *Wirtschaft, Staat und Wohlfahrt: Einführung in die Nationalökonomie*; Verlag Helbing & Lichtenhahn, Basel und Frankfurt am Main
- Hellyer, P. [1996]: *Surviving the Global Financial Crisis: The Economics of Hope for Generation X*; Chimo Media, Toronto
- Henderson, H. [1985]: *Das Ende der Ökonomie: Die ersten Tage des postindustriellen Zeitalters*; München

Henderson, H. [1996]: *What is Next in the Great Debate About Measuring Wealth and Progress?*; Challenge, November–December

Hirst, E. [1974]: *Food-Related Energy Requirements*; Science, április 12.

IFM [1996]: *Thailand The Road to Sustained Growth*; Washington DC

Kerekes S. – Szlávik J. [1996]: *A környezeti menedzsment közgazdasági eszközei*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Korten, D. C. [1996]: *Tőkés társaságok világalma*; KAPU Kiadó, 1996

Leipert, C. [1997]: *Steigendes Sozialprodukt – sinkende Lebensqualität*;
http://www.learn-line.nrw.de/Themen/EcoEco/dok/leip_mod.htm

Martin, H.-P. – Schumann, H. [1998]: *A globalizáció csapdája – Támadás a demokrácia és a jólét ellen*; Perfekt Kiadó, Budapest

Meadows, D. – Meadows, D. – Randers, J. [1992]: *Die neuen Grenzen des Wachstums*; Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart

Mishan, E. J. [1993]: *The Cost of Economic Growth*; Wiedenfeld and Nicolson, London

Mitchell, G. [1997]: *Problems and fundamentals of sustainable development indicators*; in: Sustainable Development Vol. 3.3 or 4.1,
<http://www.lec.leeds.ac.uk/research/sustain/keysdi.html>

Montague, P. [1981]: *Measuring Progress*; Environment and Health Weekly #516,
<http://www.sdearthtimes.com/et1296/et1296s1.html>

Nelder, C. [1996]: *Measuring Genuine Progress*; Betterworld, 10. szám,
<http://www.betterworld.com/BWZ/9610/learn.htm>

Redefining Progress [1995]: *The Genuine Progress Indicator: Summary of Data and Methodology*; Redefining Progress, San Francisco, CA

Samuelson, P. A. – Nordhaus, W. D. [1990]: *Közgazdaságtan*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Schumacher, E. F. [1991]: *A kicsi szép – Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*; Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Sebestyén T. [1991]: *Az amortizációs költségek adóztatása*; a Privatizációs Kutatóintézet megbízásából készült tanulmány

Sebestyén T. [1993]: *A GDP alakulása a vagyonesztő magyar gazdaságban*; Közgazdasági Szemle 2. szám, 149–167. old.

Stiftung Entwicklung und Frieden [1997]: *Globale Trends 1998, Fakten Analysen, Prognosen*; Fischer, Frankfurt am Main

World Wide Found for Nature [1996]: *The GDP Effect*; Gland, Switzerland,
<http://www.panda.org/resources/publications/sustainability/gdp/intro.htm>

Kocsis Tamás

A Földi Paradicsom prófétái

avagy mérlegen bizniskereszténység ideológiája

Francis Fukuyama – a történelem végét a liberális demokráciák kiteljesedésével meghirdető egyesült államokbeli filozófus – nagy ívű tanulmányában a világ kultúráit gazdasági teljesítményük alapján hasonlította össze. Szerinte az emberek virágzó gazdaság megteremtésére irányuló vágya tértől és időtől független, s az ebben elért siker vagy kudarc a nép boldogságára is jelentős mértékben kihat (Fukuyama [1997], 493. old.). Ebben az összefüggésben a „protestantizmus” és a szektásság kereszténységen belüli térnyerése igen kedvező színben tűnik fel, s számos új fejlemény Max Weber XX. század eleji híres hipotézisét látszik igazolni, miszerint a puritán (protestáns) munkaerkölcs reformáció utáni terjedése – a tőkefelhalmozáson keresztül – kedvezően hat(ott) a kapitalizmus fejlődésére.

A XX. század végén Latin-Amerika még hagyományosan katolikus régió, de az utóbbi hatvan-nyolcvan évben gyorsan terjedt az Észak-Amerikából származó „pünkösdistá protestantizmus”. Számos szerző szerint ennek köszönhető, hogy a régió gazdasága „fellendülésnek” indult. A változás sokrétű: a higiénia, a megtakarítások, az iskolázottság és az egy főre eső jövedelem egyaránt növekszik (Fukuyama [1997], 70–71. old.). Ebben az összefüggésben feltétlenül meg kell vizsgálni, hogy a hagyományos gazdasági mutatók javulása (ami nem feltétlenül jelent jóléti javulást) mennyiben köszönhető a *pünkösdistá-karizmatikus jellegű* kereszténység terjedésének, és hogy ez utóbbi fajta kereszténység csakugyan azonosítható-e a Weber által bemutatott klasszikus protestantizmussal. Miként lehetséges az, hogy az elsősorban lelki-szellemi értékeket, e világi önmegtartóztatást hirdető kereszténység elősegíti az *önkénti* gazdasági növekedést?

A pünkösdistá-karizmatikus irányzat hazai térnyerése (elsősorban a *Hit Gyülekezete* jóvoltából) szintén szokatlan jelenségeket mutat, legalábbis a kereszténységet „tradicionális” módon értelmezők szempontjából. A magyarság keresztény gyökerei iránt amúgy nem túlzottan nagy tiszteletet mutató sajtóorgánumok (Népszava, Magyar Narancs stb.) kifejezetten barátságosan viselkednek ezen új jelenséggel kapcsolatban, s az újfajta kereszténység elkötelezett híveinek és támogatóinak száma – a társadalmat nagymértékben uraló gazdaságközpontú szemlélet ellenére – folyamatosan növekszik. Politikai szinten a legszorosabb együttműködés – noha formailag egymástól teljesen független szervezetekről van szó – épp azzal a szélsőséges tömörüléssel alakult ki, amelynek politikálását a legnagyobb mértékben a keresztény világnézettel számos ponton határozottan szembenálló *ateista liberalizmus* (libertarianizmus) határozza meg¹ (Kocsis [1998]). Számos fontos társadalmi kérdésben teljes nézetazonosság jellemzi e két szervezet törekvéseit, ilyen például a *keresztény hagyományok* elutasításában, az ateizmus terjedését közvetetten elősegítő állami „semlegesség” előmozdításában és az egyházak finanszírozásában (egyszázalékos törvény) elfoglalt közös álláspont. Az egyház-ffinanszírozási törekvéseket a gyakorlat visszaigazolja: 1997-ben – midőn először vált lehetővé az adózó polgárok számára, hogy adójuk egy százalékát valamely párthoz nem kötődő civil szervezet (beleértve az egyházakat is) javára utalják át – a Hit Gyülekezete az összes egyhá-

¹ A Hack Péterben „hites veszélyt” sejtő SZDSZ-es politikusokat *Németh Sándor*, a Hit Gyülekezete vezető lelkésze, ekként nyugtatja: „A párt vezetői tudják, hogy sohasem nyújtottuk be a számlát a választásokon nyújtott segítségünkért.” (Németh [1997c])

* A szerző köszönetet mond az Altern-csoport tagjainak, prof. Kindler Józsefnek, Baranyi Árpádnak és Dabóczi Kálmánnak a tanulmányhoz fűzött észrevételeikért.

zak számára átutalt összeg közel felét kapta², mintegy 9,15 millió forintot (Bossányi [1998]; Németh [1997b], A/2. perc³). Az irányzat tevékenységét gyorsan szaporodó építkezések, virágzó vállalkozások kísérik. Mindezek napjaink modem társadalmában a kereszténység egyfajta áttörésére utalnak, feltéve, hogy azt pünkösdistá-karizmatikus módon értelmezzük, hiszen számos korábban ellenséges erő – legyen az politikai vagy piaci – immár támogatóként jelenik meg. Halleluja! – mondhatuánk az újra igen népszerűvé vált keresztény felkiáltással.

E tanulmány keretében a jelenség mélyebben fekvő összefüggéseire elsősorban gazdasági szempontból kívánunk rávilágítani. Természetesen mint minden, adott szempontból végzett vizsgálat, ez is magában hordoz némi torzítási lehetőséget, azonban a korunkat jellemző *gazdaságközpontú gondolkodás* célkitűzésünket nem kevés sikerrel kecsegteti, legalábbis ami a jelenség mögötti mozgatórugók egy részének feltárását illeti. Az elemzés során elsőként az irányzat anyagi javakkal kapcsolatos teológiai álláspontját mutatjuk be, majd pedig megvizsgáljuk, hogy ezt mennyiben támasztja alá maga a Szentírás. Az okkult mechanizmusokkal történő összehasonlítást követően a globális környezeti problémák fényében értékeljük az anyagi gazdagság ideáját. Zárásként levonunk néhány gazdasági és teológiai szempontból kínáló következtetést, s visszatérünk az imént bemutatott „anomáliákra”, amelyeket a feltárt összefüggések tükrében próbálunk magyarázni.

Az elemzés kifejezetten a Biblia tanítására hivatkozó, és ily módon önmagukat kereszténynek tekintő irányzatok közötti gazda(g)ságfelfogás különbözőségeire és ennek következményeire összpontosít. Elsősorban tehát kereszténységen belüli vitáról van szó – természetesen nem kevés kihatással a sokkal általánosabb kérdések felé. Ez azt jelenti, hogy a tanulmány az Apostoli Hitvallásban⁴ – a vizsgált irányzatok által közösen – vallott tények és értékek megkérdőjelezhetetlenségét minden további nélkül abszolút igazságként fogadja el, s nem kíván a kereszténység mellett annak társadalmi hasznosságával érvelni. Ez utóbbi módszerrel a lakosság nem keresztény rétegei esetleg szimpatizánssá tehetők – mely törekvés szintén fontos lehet, hiszen némiképp túlszekularizált világunkban az objektív világnézeti választást biztosító körülmények könnyebben kialakíthatóak volnának így –, ez azonban az ittenihez képest eltérő jellegű érvelési stratégiát igényel.⁵ Mindettől függetlenül az itt vizsgált kérdések alapos tanulmányozása nem keresztény szemszögből sem haszontalan, hiszen – többek között – az emberiség valódi jólétének és hosszú távú sorsának valamennyiünket érintő dimenzióiról van szó.

² E ponton utalunk kell arra, hogy az adott évben a katolikus egyház határozottan, a többi történelmi egyház pedig kevésbé határozottan, de elutasította azt, hogy híveik ily módon támogassák őket anyagiilag. Mindez azért történt, mert a törvény a többi civil szervezettel együtt kezelte az egyházakat. Ez a felekezetek pénzügyi támogatottságának egymáshoz viszonyított arányát 1997-ben a Hit Gyűlekezete javára módosította.

³ A felhasznált video- és audiofelvételek esetén – oldalszám hiányában – az adott kassettaoldal kezdetétől eltelt időt adom meg hivatkozásként, percben számítva.

⁴ Az Apostoli Hitvallás szövege a következő: „Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek Teremtőjében. És Jézus Krisztusban, az ő egyszülött Fiában, a mi Urunkban; aki fogantatott Szentlélektől, született Szűz Máriától; szenvedett Poncius Pilátus alatt; megfeszítették, meghalt és eltemették. Alászállt a poklokra, harmadnapon feltámadt a halottak közül; fölment a mennybe, ott ül a mindenható Atyaisten jobbán; onnan jön el ítélni élőket és holtakat. Hiszek Szentlélekben. Hiszem a katolikus Anyaszentegyházat; a szentek közösségét, a bűnök bocsánatát, a test feltámadását és az örök életet. Amen.” (A katolikus egyház katekizmusa, 52. old.)

⁵ Ily módon próbáltam érvelni az *Emberközpontú fejlődés* című tanulmányomban.

A prosperitás teológiája

A pünkösdistá-karizmatikus irányzat anyagi javakkal kapcsolatos tanítását a továbbiakban a *prosperitás teológiája* névvel illetjük (McGrath [1996], 268. old.). A tanítást a magyar Hit Gyülekezete által kifejtettek alapján mutatjuk be, s a missziójuk keretében lefordított és terjesztett – tehát valószínűleg a témában általuk hitelesnek tartott – egyesült államokbeli „szakkönyvek” tartalmát is mérvadónak tekintjük. A tanítás bemutatását és értékelését jelentősen megnehezíti annak nyíltan is bevallott kiforratlansága, s a kifejtettek esetlegessége, konkrét személyekhez kötöttsége (szemben például a katolikus egyház katekizmusával), mely tényt az irányzat képviselői gyakran védekezésésként is felhasználnak⁶, bár ez a minden Biblián kívüli tekintély elutasításának doktrínájából (sola Scriptura elv) szervesen következik. Ennek ellenére szükséges rámutatni a tanításban felismerhető általános vonásokra, még ha nem is rendelkezünk valamiféle, az irányzat hívei által közösen elfogadott dokumentummal a prosperitás teológiájának konkrét mibenlétét illetően. A Biblia kizárólagos tekintélyének hangsúlyozásával kapcsolatos érvekre a következő alfejezetben próbálunk választ adni, midőn a részleteiből kibontakozó elméletet magával a Szentírással vetjük egybe.

A prosperitás teológiájának kiindulópontja a teremtetéstörténet. Minthogy a teremtetést Isten jónak látta (1Móz 1,31), s az „*Úr é a föld, s annak teljessége; a föld kerekessége s annak lakosai*” (Zsolt 24,1)⁷, ebből – az elgondolás szerint – az is következik, hogy az olyan anyagi javak is jó dolgokat jelentenek a keresztény ember számára, mint „*a gyémánt, az arany, az ezüst és más nemesfémek, drágagyöngyök, energiahordozók*” s „*a pénz értékalapját képező anyagi értékek*” (Németh [1997a], 6. old.; [1997b], A/23. perc). Ez ember a fizikai világ fölötti uralomra hivatott, ezért eme uralomhoz ezek a dolgok is hozzátartoznak. Az ember bukásával azonban a gazdasági és anyagi élet (is) az ördög uralma alá került (Németh [1997a], 6. old.), de Jézus Krisztus kereszthalálával újra szabaddá vált az út az anyagi javak felé: „*a helyzetet olyan szellemi keresztények képesek megváltoztatni, akiknek hatalmuk és erejük van az Űrban, tisztában vannak jogaikkal, és használják az Űr erős fegyvereit a gonosz szellemi lények ellen, hogy az anyagi javak hozzáférhetővé váljanak a számukra.*” (Németh [1997a], 6–7. old.)

A prosperitás teológiája szerint tehát – anyagi szempontból – a jó és a rossz (áldás és átok) közötti különbség nem a szegénység és a gazdagság között húzódik, hanem a gazdagság bizonyos fajtája szintén pozitív minősítést kap, sőt, elsősorban ez tekintendő üdvös, és ezért követendő példának. A pozitív és a negatív gazdagság közötti elhatárolás a következőképpen történik: „*A pénz, a jövedelem nem feltétlenül a végzett munka szükség szerű következménye. A Biblia szerint az anyagi javakhoz jutásban is az Űrral való kapcsolatunk minősége a domináns tényező. Az áldás szellemi realitás, ami az anyagi értékek megszerzésében is megmutatkozik. Az áldás teszi lehetővé, hogy az ember akár képességei, képzettsége, teljesítménye fölötti részesedjen anyagi javakban. Áldás hiánya a fő oka annak, hogy az emberek még a teljesítményük szerint sem nyerik meg az öket illető jövedelmet. Az anyagi siker előfeltétele tehát az, hogy az ember megszerezze Isten áldását az életére és munkájára, és teljes életében megtartsa azt. Az áldásnak pedig az*

⁶ „A Hit Gyülekezetének törekvése teológiai szempontból nagyon röviden összefoglalható: folyamatos, dogmatikailag még nem lezárt felkutatása azoknak a keresztényértékeknek, amelyek ... úgy tűnik, hiányoznak a jelenlegi társadalomból. Ide tartozik a Megváltás valóságos voltának hirdetése, mely mind az Evangéliumok, mind a többi ószövetségi írással bizonyíthatóan összhangban, abban áll, hogy Jézus Krisztus a benne hívőket nemcsak a bűntől, de a betegségtől, fizikai és lelki természetű problémáktól, sőt a szegénységtől is megváltotta.” (kiemelések tőlem) – írja Ruff Tibor, aki írásának születésekor már hat éve a Hit Gyülekezete tagja, s ezért annak alighanem hit(elyes) képviselője (Ruff [1993], 888. old.).

⁷ A tanulmányban a bibliai idézeteket a vizsgált irányzat magyar képviselői által elfogadott Károli Gáspár-féle fordítás alapján közlöm.

az előfeltétele, hogy higgyünk abban, hogy Jézus Krisztus megváltott bennünket a szegénységből. Az Atya mindannyiunk meztelenségét, szomjúságát, anyagi szükségét levette rólunk és Krisztusra helyezte, ezzel is jelezve, hogy véget ért a szegénységre ítelt emberi sors.

Az újjászületés után megismerjük Jézus Krisztus jótéteményét, ami anyagi felvirágzásunk, bővülködésünk valós alapja. Tehát az anyagi természetű áldásokban is Isten ingyen, ki nem érdemelt jóindulata, kegyelme játssza a fő szerepet, és nem a hit és ész nélküli robotolás, hajsza a pénz után.” (Németh [1997a], 7. old.) Ugyanakkor Németh Sándor, a Hit Gyülekezete főpásztora a gazdagság ármýoldalaira is figyelmeztet: „Arról se feledkezzünk meg, hogy a Sátán is képes anyagi javakhoz juttatni az embereket és nemzeteket egyaránt, ezért a gazdagság nem kizárólagos, abszolút ismérve az áldásnak. Sőt, esetenként társulhat az átokhoz is! (...) A legveszélyesebb átok az, amikor a gazdasági élet érintetlen marad az átoktól. Ilyenkor az emberek nehezen ismerik fel valós problémájukat. Pedig a nyugati civilizáció egyik sajátossága éppen az, hogy az anyagi jólét mögött az átokhoz törvényszerűs titkos bűne működik. Istenfélő emberek azonban nem fogadják el a Sátán anyagi juttatását, hanem Jézus Krisztus által akarnak Ábrahám áldására szert tenni⁸ – amelynek része az anyagi bővülködés és gazdagság is.” (Németh [1997a], 8. old. – kiemelés tőlem; vö. Copeland [1995], 43. old.) Tömören összefoglalva: a jó és a rossz közötti törésvonal anyagi téren nem a szegénység és gazdagság között húzódik (pozitív hangsúly a szegénységen), amint a tradicionális kereszténység állítja, hanem a jó (Istenben gyökerező) gazdagság áll szemben a rossz (istentelen) gazdagsággal, illetve szegénységgel (pozitív hangsúly a jó gazdagságon). A szegénység immár nem pozitív életpélda, hanem sátnai átok⁹, mely kerülendő. A Sátán tehát hol szegénységgel sújt, hol pedig gazdagsággal kísért, Isten viszont mindenkor gazdagsággal áld.

A tradicionális kereszténység szerint Isten bőséges áldása elsősorban szellemi, pénzben ki nem fejezhető dimenziókban értendő. A prosperitás teológiája nem tagadja ezt a vetületet, de a bőséges áldást a pénzben mérhető, materiális tényezőkre is kiterjeszti: „Jézus azt mondta, hogy a jó földbe vetett mag 30–60–100 arnyit terem. (...) Egy jó üzletember általában több helyre fektet be pénzt, hogy minél nagyobb stabilitásra tegyen szert. Nekünk hívőknek Isten az adakozáson keresztül nyitott befektetési csatornát, amelynek hozama a fent említett mértékű. Balgaság lenne, ha ezt a lehetőséget megtagadnánk magunktól. Mikor eljön az aratás ideje, akkor Isten hűségesen megadja a befektetésünk gyümölcsét, amit nem mindig lehet effektív pénzben kimutatni. Mert vajon ki mondja meg, mennyit ér egy jó házastárs, mennyit az egészség, az öröm, a szép és egészséges gyermekek, vagy az, hogy valaki a munkáját sikeresen és örömmel tudja végezni. Aki megérti a vetés-aratás törvényét, az nem azért kezd el adakozni, mert több pénzt vagy nagyobb gazdagságot akar, hanem Isten jósága és szeretete indítja fel arra, hogy az Úr céljaira adjon.” (Major [1997], 14. old. – kiemelés tőlem) A mondanivaló újdonsága tehát egyrészt a többszörösben megtérülő áldás anyagi dimenzióra történő kiterjesztésében, valamint annak sugallásában rejlik, hogy ezek a materiális és nem materiális áldások kifejezetten pénzügyi eszközök „befektetésével” elérhetők, azaz mintegy megvá-

⁸ Ábrahám anyagi áldásai Gal 3,14 alapján látszólag minden további nélkül kiterjeszthetők a keresztényekre. Pál apostol azonban itt a hit által való megigazulás mellett érvel, s nem az Istentől származó áldás jellegét taglalja. Az áldások természetére később még visszatérünk.

⁹ „A föld királya, ura az ember volt a bűnbeesésig. De a lázadása által ezt a hatalmat kiszolgáltatta az ördög számára, aki a Föld lakóinak többségét iszonyatos szegénységbe taszította. Sőt egy szűk, elképesztő gazdagságban élő hatalmi elitel évezredekben keresztül elválasztotta a többséget az anyagi felemelkedés lehetőségétől.” (Németh [1997a], 7. old.; vö. Copeland [1995], 81. old.) Egyébként eme szűk, elképesztő gazdagságban élő kizsákmányoló rétegbe – az irányzat szerint – a „királyok, császárok, főurak, római pápák és főpapok, valamint a svájci bankok, a Világbank stb.” értendők, melyek gazdagságukat egyértelműen az ördögtől nyerték (Németh [1997a], 5. old.).

sárolhatók. Igaz ez még akkor is, ha a pünkösdista-karizmatikus tanítás más helyütt a keresztény életvitel számos egyéb fontos elemét is hangsúlyozza (például a család igenlése, az abortusz, eutanázia és a homoszexualitás elutasítása stb.). Ebben a vásárlásszerű áldáskérésben *kiemelt helyen* szerepel a jövedelem után a gyülekezet számára fizetendő *tized* (Prince [1991], 224–229. old.; Németh [1997b], D/10. perc), illetve az úgynevezett *korbán*, mely utóbbit a tizeden felül célszerű önkéntesen fizetni, a még nagyobb hatékonyság reményében (Prince [1991], 234. old.; Németh [1997b], C/43–D/9. perc).¹⁰

A „jó gazdagság” témaköréhez visszatérve rendkívül fontos hangsúlyozni a helyes sorrend megtartását, melyben az első hely Istené: „Jézus Krisztus is negatívan szólt a világi gazdagságról. Az evangélium tanítása szerint ha az ember számára a legfontosabb cél a vagyonszerzés és az anyagi javak felhalmozása, akkor a mammon szolgálatában áll, ami démonizálja őt. Mert a fontossági sor- és értékrendjében a szellemi javak elvesztették vezető szerepüket, így a vagyon elválasztja Isten országától, és az Úr helyetti az anyagi értékekre, a pénzre veti bizalmát és szeretetét.

A földi életben az embernek a vagyonszerzésnél is fontosabb feladata az üdvösség megszerzése és megtartása. Ha ezt elveszíti, a vagyona, pénze nem tud rajta segíteni. Az emberi élet biztonságának alapköve nem a gazdagság, pénz, hanem Isten Igéjének a hallgatása és a neki való engedelmesség. Isten ezt a szent és igaz magatartáson alapuló gazdagságot, anyagi jólétet tartja jónak és áldásnak.” (Németh [1997a], 9. old.; vö. Németh [1997b], C/15–22. perc; Prince [1991], 212–213. old.) Az üdvösség szempontjából valóban kulcsfontosságú Isten Igéjének hallgatása és a neki való engedelmesség. A helyes magatartás azonban lehetetlenné válik akkor, ha Isten Igéjeként mást hirdetnek, mint amit az valójában tartalmaz. Ezért a következőkben azt vizsgáljuk, hogy a fent bemutatott – látszólag apró – hangsúlyváltásokat, melyek a tradicionális felfogáshoz képest értelmezhetők, mennyiben támasztja alá maga a Szentírás, azaz jogos-e az *anyagi javak bősége iránti vágyat* Isten szeretete után a második helyre tenni akár önmagában, akár egyéb, nem materiális értékekkel egyetemben.

A prosperitás teológiája a Szentírás tükrében

A prosperitás teológiáját valló irányzat azt a bibliamagyarázó hagyományt követi, mely egyként utasítja el az egyházi testületek (zsinatok, tanítóhivatal), illetve a különösen rátermett és képzett teológusok ebbéli tekintélyét, mert a Bibliát „minden ember képes helyesen megérteni a Bibliában található elvek megismerésével és tiszteletével, a Szentlélekkel való együttműködés következtében” (Vankó-Reisinger [1993], 216. old.). Függetlenül attól, hogy mennyiben értünk egyet ezzel a módszerrel, illetve hogy véleményünk szerint miféle veszélyeket hordozhat magában, tanulmányunk keretei között átnemtelleg elfogadjuk e megközelítést, s ennek jegyében teszünk kísérletet a Biblia prosperitással kapcsolatos álláspontjának megértésére. A módszer nem jelent teljes parttalan-ságot és relativizmust az értelmezés során, ugyanis az irányzat szerint a helyes egyéni bibliamagyarázat tizenkét, egymást is kiegészítő értelmezési alapelv betartása mellett lehetséges. Ezek közül – témánk szempontjából – négy kiemelten is hangsúlyozandó:

- A) A Biblia igéit a maguk természetes jelentésében kell vennünk. A szó szerinti értelelem az igazi, ebben van erő, tanítás és tudomány.
- B) Bármely kijelentést vagy szakaszt a maga szövegösszefüggésében kell megérteni, azaz első szinten az adott bibliai könyv, azután az Ó- vagy Újszövetség, majd pedig a teljes Biblia összefüggésében.

¹⁰ Az irányzat szerint kizárólag az ilyen forrásokból származó egyházi bevételek kell hogy pénzügyi alapot képezzenek a hitélet számára, nem pedig az állami támogatás (Németh [1997b], D/8. perc).

- C) Az egész Szentírásnak egyetlen témája van: a megváltás műve, és egy középpontja: a megváltó Jézus Krisztus személye.
- D) Az igazi írástudó csak azt hozza ki az Írásokból, ami valóban benne van, nem tesz hozzá a magából semmit. (Vankó-Reisinger [1993], 218–231. old.)¹¹

Vizsgálatunk eredményét némiképp előrebocsátva és összefoglalva, az alábbi két fő módszerrel igazolható a prosperitás teológiája a Szentírás alapján:

- 1.) Ószövetségi események és idézetek önmagukban történő említése (illetve az Újszövetség ószövetségi szemléletmód alapján történő magyarázata).
- 2.) Újszövetségi idézetek szövegkörnyezetből történő kiragadása, előzetes prekonceptió alapján történő félremagyarázása (illetve új „hagyomány” teremtése és valótlan állítások az Újszövetség tartalmát illetően).

E módszerek biblikus alapja könnyedén megítélhető az irányzat háttérében álló (és a fentiekben bemutatott) értelmezési alapelvek fényében. Az alábbiakban konkrét példákkal illusztráljuk megállapításainkat, hangsúlyozva, hogy az alaposabb vizsgálat elsősorban a teológusokra vár, ehelyütt csak néhány fontosabb jellegzetességre van módunk kitérni.

A prosperitás teológiája az Ószövetség tükrében

A vizsgált teológiai elképzelés, miszerint a fényűző, bővülködő gazdagság Istentől is származhat, s hogy ez áldott állapotot jelent, könnyedén alátámasztható az Ószövetség segítségével. Az egyik leggyakoribb hivatkozás a zsidók ősatyjának, Ábrahámnak az esetére vonatkozik, aki miután hitét az Istenbe vetette, meggazdagodott. Ábrahám egyik szolgálója így érzékelteti ezt: „Az Úr pedig igen megáldotta az én uramat, úgy hogy naggyá lett: mert adott néki juhokat, barmokat, ezüstöt, aranyat, szolgálákat, szolgálóleányokat, tevéket, szamarakat.” (1Móz 24,35) (Németh [1997b], B/6. perc) Innét származik az igény, hogy a pünkösdistá-karizmatikus módon újjászületett keresztények Ábrahám áldására akarnak szert tenni (Németh [1997a], 8. old.). Az ószövetségi könyvek közül a Prédikátor és a Példabeszédek könyve szintén számos példával szolgál, amikor Isten anyagilag is bőségesen megáldja hűséges szolgáját, illetve hogy a világ múlandóságán kesergő hívő bizonyos földi élvezetekbe menekül (lásd például Préd 3,22; vö. Major [1996], 1'33 perc). Ugyanakkor az irányzat is ismeri az ószövetségi figyelmeztetéseket az (Istentől elrugaskodott) gazdagság árnyoldalaival kapcsolatban. Így például Tirus királyának dorgálása ilyenképpen történik: „Ezt mondja az Úr Isten: Mivelhogy felfuvalkodott szíved és azt mondtad: Isten vagyok én, Isten székhébe ülök a tengerek szívében, holott csak ember vagy és nem Isten, mégis olyhgya tevéd szíved, minő az Isten szíve... Bölcsességeddel és értelmiddel gyűjtöttél magadnak gazdagságot, s gyűjtöttél aranyat s ezüstöt kincses házaidda. Bölcsességednek nagy voltával kereskedéssé közben megsokasítad gazdagságodat, és felfuvalkodott szíved gazdagságod miatt.” (Ez 28,2-4-5) (Major [1996], 38. perc) Gazdagság, tehát, Istentől elrugaskodott módon is szerezhető.

¹¹ A teljesség kedvéért, íme a további nyolc biblikus értelmező alapelv: (1) a Szentírásnak nincs más 'logikája', mint az emberi szellem egyéb alkotásainak; (2) tisztázni kell az adott bibliai részlet műfaját; (3) szükséges minden kis mozzanat, minden kifejezés és részlet gondos, lelkiismeretes megfigyelése; (4) az egyes kifejezések és szavak jelentését a bibliai szóhasználatuk megfigyelése alapján kell tisztázni; (5) fel kell kutatnunk az összes párhuzamos igét; (6) ne térrünk ki a nehéznek tűnő igeszakaszok vagy igei kijelentések elől úgy, hogy figyelmen kívül hagyjuk vagy elhallgatjuk őket, sőt esetleg kijelentjük, hogy azok érthetetlenek; (7) titokzatosnak tűnő részeket esetén ellene kell állni a kísértésnek, hogy találgassunk vagy magyarázgassunk a saját elképzeléseink alapján; (8) meghajlás az isteni Ige nagysága előtt és kitartás a kutatásban, a megértésért való fáradozásban (Vankó-Reisinger [1993], 219–235. old.).

Alighanem ennyi illusztráció is elegendő annak belátásához, hogy ószövetségi alapokra valóban felépíthető egy olyan vallási tanítás az anyagi javakkal kapcsolatban, melyet a prosperitás teológiája is képvisel: azaz rossz a szegénység és az istentelen gazdagság, míg jó az Istentől származó gazdagság. Vajon hozott-e fordulatot ebben Jézus előjövele? A választ az evangéliumok, majd Pál apostol leveleinek vizsgálata alapján keressük.

A prosperitás teológiája az evangéliumok tükrében

A prosperitás teológiája néhány rendkívül zavaró momentummal kénytelen szembenézni, amennyiben az ószövetségi „gazdagságetikát” az Újszövetségre is ki kívánja terjeszteni. Ezek közül részletesebben is bemutatom a legjellegzetesebb nehézségeket, s hogy az irányzat miként kísérli meg áthidalni azokat.

Mindjárt Jézus nyilvános működésének megkezdésekor beszélnünk egy problémával, midőn az Úr az ördög által háromszor is megkísértetik. E kísértések egyike a következő: *„Majd felvívén őt az ördög egy nagy magas hegyre, megmutatá néki e föld minden országait egy szempillantásban; és monda néki az ördög: Néked adom mindezt a hatalmat és ezeknek a dicsőségét; mert nékem adatott, és annak adom, akinek akarom; Azért ha te engem imádsz, mindez a tied lesz. Felelvén pedig Jézus, monda néki: Távozz tőlem Sátán; mert meg van írva: Az Urat, a te Istenedet imádd, és csak néki szolgálj.”* (Lk 4,5–8) Németh Sándor szerint itt arról van szó, hogy Jézus kereszthalála előtt a világ fölötti hatalom (a gazdaságit is beleértve) az ördög kezébe került, s célja épp az, hogy megakadályozza az Istent követő emberek erőteljes meggazdagodását (Németh [1997a], 5. old.). Ebből azonban az is következik, hogy aki ebben az időszakban meggazdagodott, az gazdagságát az ördögtől kapta, beleértve Ábrahámot, Jákobot, Salamont, az Egyiptomból kimenekült zsidókat stb., amely tény ilyen szempontból is ellentmondásos teszi az Ószövetség szemléletmódja alapján történő újszövetségi magyarázatokat, amely módszer – amint majd látni fogjuk – a prosperitás teológiáját is jól jellemzi.

A fenti igehely Németh-féle értelmezése szerint amikor Jézus az ördög ajánlatára nemet mondott, akkor nem a pénzre és gazdasági hatalomra mondott nemet, hanem csak az ördögnek és uralmi rendszerének. A határozott nemet az Úr annak biztos tudatában mondta ki, hogy *„úgyis megszerzem ezt tőled, Sátán!”* (Németh [1997b], A/19. perc), tudniillik a kereszttáldozat által, melyben az ördög legyőzetik, s így a prosperitás teológiája szerint a keresztények számára is megnyílik az út – immár legálisan – a Sátán által Jézus szemei előtt felvonultatott pénz és hatalom irányába (Németh [1997b], B/3. perc). Eszerint Jézus ezért tudott ellenállni a kísértésnek, s a történetnek nincs is különösebb erkölcsi mondanivalója az emberek számára; az nem egyéb, mint egy Jézus életében megesett történelmi tény rögzítése. Amennyiben Jézus nem lett volna tudatában a vagyon és a hatalom későbbi megszerzésének, úgy aligha lett volna képes ellenállni a kísértésnek – pergethetjük tovább a Németh által sugallt gondolatmenetet.

Álláspontunk szerint a bemutatott magyarázatból fakadó ellentmondások könnyen feloldhatók a tradicionális állásponthoz való visszatéréssel, miszerint a történetben szereplő kísértés lényege a nagymennyiségű pénz és hatalom utáni emberi sóvárgás felébresztésében, illetve annak kiélésében van, s hogy mindennek igenis van erkölcsi üzenete a mai ember számára. Az anyagi javak eredetének (tulajdonának) isteni vagy ördögi mivolta nem perdöntő, ezen az úton könnyen a gnosztikus eretnokség csapdájába eshetünk (azaz az anyagi és nem anyagi világ éles kettéválasztása az ördögi–isteni dimenzió mentén).

Az Újszövetség egyik legismertebb története a Jézust kérdező gazdag ifjú esete, aki az örökélet elnyerésének mikéntje iránt érdeklődött. Jézus így válaszolt: *„A parancsokat tudod: Ne paráználkodjál; ne öl; ne lopj; hamis tanúbizonyságot ne tégy;*

tiszteljed atyádat és anyádat. Az pedig felelvén, monda néki: Mester, mindezeket megtartottam ifjúságomtól fogva. Jézus pedig rátekintvén, megkedvelé őt, és monda néki: Egy fogyatkozásod van; eredj el, add el minden vagyonedat, és add a szegényeknek, és kincsed lesz a mennyben; és jer kövess engem, felvévén a keresztet. Az pedig elszomrodván e beszéden, elméne búsan; mert sok jószága vala. Jézus pedig körültekintvén, monda tanítványainak: Mily nehezen mennek be az Isten országába, a kiknek gazdagságuk van!¹² (Mk 10,19–23; vö. Mt 19,18–23 és Lk 18,20–24) Öszintén szólva, ennél egyértelműbben nehezen fogalmazhatott volna Jézus az anyagi javakhoz való helyes viszonyulást illetően. Aligha meglepő, hogy Németh Sándor nem tartotta fontosnak eme igehely magyarázatát egyik – általam ismert – bővülőködéssről szóló eszmefuttatásában sem. Major Gábor azonban, a Hit Gyülekezetének vállalkozó bővülőködésszakértője, érinti előadása kezdetén, s szerinte a történetből kiolvasható erkölcsi alapállás csak ott és akkor, arra az egy emberre vonatkozott, s Jézus óriási üzleti ajánlatot tett, hiszen az ifjú az egyik apostol lehetett volna (Major [1996], 25. perc). A prosperitás teológiája tehát ismét arra a következtetésre jut: az adott igehelynek semmiféle erkölcsi mondanivalója nincs a mai ember számára, az pusztá történeti elbeszélés. Bizonyára ezért tartotta fontosnak három evangélista is, hogy részletesen beszámoljon róla.

A fentírt azért „komolyabb” magyarázatok is fellelhetők. Az amerikai Kenneth Copeland, a prosperitás teológiájának egyik legnagyobb alakja, a gyülekezet által lefordított és terjesztett könyvében külön alfejezetet szentel a gazdag ifjú történetének. Okfejtése jellegzetes és tanulságos: „Az igazság valamilyen módon rejtett, s a feltárásában a Szent Szellemre hagyatkozom. (...) Az Úr a következőképpen tárta fel az igazságot előttem. Amikor a Márk 10,20-at olvastam (»Az pedig felelvén, monda néki: Mester, mindezeket megtartottam ifjúságomtól fogva«), szólt hozzám: »Látod, ezért volt gazdag.« Azután az 5Mózes 8,18-hoz vezetett, ahol az áll, hogy Ő ad erőt a meggazdagodáshoz abból a célból, hogy [Ő]szövetségét megszilárdítsa. Ez a fiatalember tehát szemmel láthatóan betöltötte a[z Ő]szövetségnek ezt a részét. (...)

A 21. versben ez áll: »Jézus pedig rátekintvén, megkedvelé őt.« Vannak, akik azt gondolják, hogy Isten nem kedveli a gazdag embereket. Itt mégis azt olvassuk, hogy Jézus ránézett az ifjúra, és megszerette őt... még mielőtt egy szóval is kérte volna, hogy ossza szét a vagyonát.» (Copeland [1995], 96–98. old.) Saját, szögletes zárójelk közé tett betoldásaim jól mutatják az evangelizátor erőfeszítéseinek irányát. Eszerint az Újszövetség megkötése során semmiféle változás nem állt be az anyagi javakkal való helyes viszonyban, s a szerző az Újszövetség tanítását az Ószövetség anyagi javakkal kapcsolatos álláspontja alapján vizsgálja, mintegy ráerőltetve azt Jézus tanítására¹². „Ha az a fiatalember valóban ismeri a szövetséget, eszébe juthatott volna: »Mit is mond a szövetség a szegényeknek való adakozásról?« És felidézhetette volna a Példabeszédek 19,17-et: »Kölcsön ad az Úrnak, aki kegyelmes a szegényhez; és az ő jövedelményét megfizeti néki.« Ekkor kapta élete legnagyobb üzleti ajánlatát, de elszállt mellette, mert nem ismerte

¹² Az ószövetségi prosperitás-etika illetően kiterjesztési kísérletét jól illusztrálja az a tény, hogy az irányzat képviselői gyakran gazdag zsidókat állítanak példaképekül a keresztyének elé, s rajtuk illusztrálják a szövetség működését. Németh Sándor a New York-i zsidókat (aranyművesek, ékszerészek stb.) tekinti irigylésre méltó ideának (Németh [1997b], D/29. perc), illetve az általa „zsidó materializmusnak” nevezett jelenség példaként és szent dologként jelenik meg (C/5. perc). Copeland hasonló szellemben nyilatkozik: „Nem találni egyetlen zsidót sem, aki a szegénységben hinne, mert a szegénység nem az áldások közt szerepel az Ószövetségben.” (Copeland [1995], 43–44. old.) „Mindaz, amit Isten Ábrahámnak vagy leszármazottainak az anyagi boldogulásról tanított, ma éppoly jól működik, mint több ezer évvel ezelőtt. Ha ezt nem hiszed, akkor még nem találkoztál zsidókkal! A formulák működnek, és működni is fognak!” (Copeland [1995], 24. old.) A prosperitás teológiája alapján azonban felmerül egy nehézség. Ugyanis, ha a „jó gazdagság” a Jézus Krisztus megváltásába vetett hit által nyerhető el, úgy milyen alapon neveznek ki követendő keresztyén példaképek Krisztus utáni korszakban élő dúsgazdag és hitű izraelitákat?

Isten anyagi rendszerét. Nem fordított időt a tudakozódásra; természetes észjárással azt feltételezte, hogy Isten csödbe akarja juttatni. A gondolkodása nem az Igéhez, hanem a pénzhez igazodott.” (Copeland [1995], 98–99. old.) Vajon Copeland gondolkodása az Igéhez igazodik, és nem a pénzhez, amikor feltételezi, hogy a gazdag ifjú – vagyona szétosztása után – Jézus mellett még a korábbinál is jobban „megszedte” volna magát, s Jézus kérése ennek érdekében fogalmazódott meg? Végül pedig – a népszerű tévé-evangelizátor szerint – a történetben szereplő kereszt felvétele (Mk 10,21) itt pusztán annyit jelent, hogy olyan emberek is szeretnünk kell, akiket nem könnyű szeretni, illetve azt, hogy nem ellenkezhetünk Isten szeretetével (Copeland [1995], 100. old.).

Jézus hegyi beszédében is találhatunk anyagiakkal kapcsolatos tanítást: „*Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön, hol a rozsda és a moly megemészti, és a hol a tolvajok kiássák és ellopják: Hanem gyűjtsetek magatoknak kincseket a mennyben, a hol sem a rozsda, sem a moly meg nem emészti, és a hol a tolvajok ki nem assák, sem el nem lopják. Mert a hol van a ti kincsetek, ott van a ti szívetek is.*” (Mt 6,19–21; vö. Lk 12,33) A rutinos biblíamagyarázó előtt semmi sem lehetetlen, Copeland a következőképpen értelmez. Az Igét „*mi vallásos fejjel így olvassuk: ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön..., hanem gyűjtsetek magatoknak kincset a mennyben, ahol sem a rozsda, sem a moly meg nem emészti...* és ahol egy ujjal se nyúlhattok hozzá, amíg a mennybe nem kerültök. Hozzá tettük a magunk kis fogalmait, de Jézus nem így értette. Ő ezt mondta: „*Ha hagyjátok, hogy a menny kincstáratokká váljék, hogy számatokra onnan származzék minden ellátás; akkor történhet bármi itt a földön, olyan bank áll majd mögöttetek, amelyet senki sem juttathat csödbe.*» ... Jézus itt nem arról beszél, mi történik majd, ha a mennybe kerülünk. Itt Isten jelenlegi ellátásáról tanít.” (Copeland [1995], 107–108. old.) A könyv hátsó borítóján pedig a következő ajánlás olvasható: „*Kemeth Copeland a Biblia alapján azt állítja, hogy az Istenbe vetett élő hit lehozza a mennyi realitást a földre.*” S csakugyan: aligha járunk messze az igazságtól, ha Copelandben és követőiben a Földi Paradicsom prófétáit tiszteljük.¹³ Bekövetkezett volna az Úr második eljövetele?

A Jézus életét és működését bemutató evangéliumok tárgyalásánál kell szót ejtenünk arról a módszerről is, melyet új „hagyomány” teremtésének, illetve valótlán állításoknak nevezünk. Németh Sándor például – többek között – úgy kívánja a „pénz jóságát” indokolni hallgatóságának, hogy Jézust – a nyilvános működésének megkezdését megelőző időszakban – olyan emberként festi le, aki pénzt fogadott el ács munkájáért. Ha a pénz bűnös volna, akkor Jézus is bűnös volna – szól az érvelés. Sőt, ez még burkolt bírálata is lehetőséget ad: „*ha nem kért volna pénzt, akkor a názáretiek hittek volna benne.*” (Németh [1997b], C/9. perc) Mindezekről, persze, egyik evangélium sem tudósít. Meglepő ez a „hagyományteremtő” magatartás a *sola Scriptura* elv hirdetője részéről: eszerint a Szentírásen kívüli – de ahhoz kapcsolódó – hagyomány csak akkor elvetendő, ha ezzel a katolikus egyházat lehet támadni.¹⁴ A valótlán állításra pedig szintén

¹³ Helyhiány miatt immár csak röviden említünk meg két további, evangéliumokkal kapcsolatos példát. A tékozló fiú történetének (Lk 15,11–32) prosperitás szempontjából megfogalmazható tanulsága szerint az idősebb fiú hibát követett el *azzal*, hogy nem kérte ki ő is az örökségét az apjától. Nem volt tisztában a jogaival, s így saját magát rekesztette ki a Jézus Krisztusban rejlő teljes örökségből (Copeland [1995], 70–71. old.). A Mt 17,27-ben pedig az áll, hogy Jézus elküldte Pétert a tengerre, hogy az első horogra akadt hal szájából vegye ki a pénzt, és fizesse meg belőle a templomadót. Copeland ötvenszeri elolvasás után rájött, hogy itt „pénzügyi manőverről” van szó, s hiba az első halra koncentrálni: „*ha volt első hal, akkor volt második is, és még több is. Péter halászatból élt; nagyon jól tudta, hogyan kell a zsákmányt értékesíteni.*” (Copeland [1995], 93. old.)

¹⁴ A „hagyományteremtés” szintén sajátos példája szerint Jézus és tanítványai működésük során dűskáltak az anyagiakban (Lk 22,35 alapján), s Jézus csak a kereszten lett szegény (Németh [1997], 5. old.: vö. Prince [1991], 239–240. old.; Copeland [1995], 99. old.), hogy magára vállalja szegénységünket. Ennek

Németh szolgált példát, midőn azt mondja, hogy az evangélium olyasmit tartalmaz, hogy Jézus nyilvános működése során pénzt fogadott el gyógyító, démonűző stb. munkájáért (Németh [1997b], C/11. perc).¹⁵

A prosperitás teológiája Pál apostol leveleinek tükrében

Pál leveleinek felületes olvasata alapján elvileg könnyebben szerezhethünk bizonyítékokat a prosperitás teológiája mellett, ha azokat szelektíven, összefüggéseikből kiragadva olvassuk. Az apostol a nehezen adakozó híveket gyakran azzal az ígérettel buzdítja cselekvésre, hogy Isten még többet is ad majd. Ez azt jelenti, hogy materiális jellegű áldás a megváltás után is származhat Istentől, azaz ez jónak tekinthető.¹⁶ Ilyen értelemben az is természetes, hogy a prosperitás teológusai által oly előszeretettel hivatkozott evangéliumi ígéretek csakugyan hordoznak magukban valamennyi materiális dimenziót is.¹⁷ Ennek az anyagi jellegű áldásnak a mértéke azonban Pálnál sem közömbös!

A Timóteusnak írt első levelében például így fogalmaz az apostol, miután elítélte az istenfélelmet nyereszkedésre használókat: „*nagy nyereség az Istenfélelem, megelégedéssel: Mert semmit sem hoztunk a világra, világos, hogy ki sem vihetünk semmit; De ha van élelmünk és ruházatunk, elégedjünk meg vele. A kik pedig meg akarnak gazdagodni, kísértetbe meg törbe és sok esztelen és káros kívánságba esnek, melyek az embereket veszedelembé és romlásba merítik. Mert minden rossznak gyökere a pénz szerelme: mely után sóvárogván némelyek eltévelyedtek a hittől, és magokat általszegeztek sok fájdalommal.*” (1Tim 6,6–10) Németh az igehelyet csak az utolsó két mondatból kezdi idézni, s a „jó” és a „rossz” gazdagság közötti különbséggel próbálja ártalmatlantani a figyelmeztetését: ne a pénzt kerüld, hanem a szerelmét; egészen más, ha Istent szereted, mert pénzt fog adni – hangzik a tanítás (Németh [1997b], C/15–22. perc; vö. Prince [1991], 215. old.). Major Gábor viszont a teljes igehellyel szembenéz, s a következő magyarázattal szolgál. Véleménye szerint ezt a katolikusok félremagyarázzák: „*ha ruhád és élelmed van, elégedj meg vele, ne légy gazdag, add a többi az egyháznak!*” Szerinte azonban a megelégedés csak a meggazdagodáshoz vezető út első lépcsőfoka: „*ha sikerül megelégedned, akkor majd még többet fogsz kapni! Így indulj el, de azért mégse elégedj meg teljesen... Istenem, nem érdemlem meg, de azért mégis... azért de jó volna az a...*” – és így tovább (Major [1996], 2'34–2'41. perc – szabadon idézve a lényegét). Teljesen nyilvánvaló, hogy itt Major képtelenséget prédikál: az ember vagy megelégszik egy adott életszínvonallal (élelem, ruha stb.), vagy pedig nem. Nincsen át-

néhány evangéliumi részlet ellentmondani látszik. Midőn Krisztus kiküldte tanítványait, a következő utasítást adta nekik: „*Betegeket gyógyítsatok, poklosokat tisztítsatok, halottakat támasszatok, ördögöket űzzetek. Ingyen vettétek, ingyen adjátok. Ne szerezetek aranyat, se ezüstöt, se rész-pénzt a ti erősenyetebe, Se útításkát, se két ruhát, se sarut, se pálczát; mert méltó a munkás az ő táplálékára.*” (Mt 10,8–10; vö. Lk 9,3; 10,4) Jézus „gazdagságára” pedig a következő igehely alapján következtethetünk: „*A rókáknak barlangjuk van, és az égi madaraknak fészük; de az ember Fiának nincs fejét hová lehajtania.*” (Lk 9,58; vö. Mt 8,20)

¹⁵ Egészen pontosan Németh azt állítja, hogy az ő Bibliájában szerepel ez. Ha így van, akkor nem valótlan állításról, hanem hamis evangélium hirdetéséről van szó.

¹⁶ Németh prédikációjában 2Kor 8,9 a kulcs: „*Mert ismeritek a mi Urunk Jézus Krisztusnak jótéteményét, hogy gazdag lévén, szegénnyé lett értetetek, hogy ti az ő szegénysége által meggazdagodjatok.*” (Németh [1997b], A/10. perc) Az igehely azonban csak akkor értelmezhető az anyagi meggazdagodásra is, ha elfogadjuk az irányzat nézetét a megváltás természetéről: a Krisztusban hívők nemcsak a bűnőtől, hanem a szegénységtől – mint kellemetlenségtől – is megváltattak (lásd a 6. lábjegyzet is).

¹⁷ Például: „*ha ketten közületek egy akaraton lesznek a földön minden dolog felől, a mit csak kérnek, megadja nékik az én mennyei Atyám.*” (Mt 18,19; vö. Mk 11,24) Az adakozással összefüggésben: „*Adjatok, néktek is adatik; ... Mert azzal a mértékkel mérnek néktek, a melylyel ti mértétek.*” (Lk 6,38) Pál levelei közül az adakozással összefüggésben még 2Kor 9,6–15 fontos.

menet. Az anyagi javak későbbi szintjében beálló esetleges növekedés – megelégedettség esetén – teljesen érdektelen.

A prosperitás teológiájának bibliai megalapozottságát illető vizsgálatunkat röviden összefoglalva megállapítható: képviselői oly módon támasztják alá téziseiket, mely az irányzat háttérében álló bibliamagyarázó elvekkel sincs összhangban. Ez azt jelenti, hogy – az érvelési taktikától függően – vagy az Ó- és Újszövetség egységét sértik meg; és/vagy háttérbe szorítják Jézus Krisztus személyét; és/vagy eltorzítják a szó szerinti értelmet saját prekonceptcióik igazolása érdekében. A következőkben további két, a helyes bibliamagyarázatot nagymértékben elősegítő gondolatot mutatunk be.

Anyagi szegénység és gazdagság a Bibliában: a fogalmak tisztázása

Mivel az ember test és lélek együtteseként teremtetett, természetes, hogy anyag és szellem szembeállításra nem helyénvaló. Szükségünk van élelemre, ruházatra, lakóhelyre stb., melyek a létezés materiális összetevőit, feltételeit képezik. Ezek hiánya valóban rossznak tekinthető. Ha a szegénységet ekként határozzuk meg, úgy nyilvánvaló, hogy azt nem tekinthetjük örömteli állapotnak. Ez azonban nem feltétlenül ellenkezik Isten akarátával: az ilyen szegénység létének megengedése gyakran próbatétel a gazdagabbak számára.¹⁸ Az, hogy a tényleges nélkülözést nem tekintjük önmagában jónak, nem jelenti azt, hogy a másik véglet, a mérhetetlen gazdagság olyan pozitív és áldott állapot, melynek megvalósítására feltétlenül törekednünk kell. Az ilyen végtelen gondolkodás eredményezi a megelégedettséggel kapcsolatos – meglehetősen komikus – álláspontot Pál apostol tanításával kapcsolatban (lásd az előző alfejezetben).

Célszerű tehát éles különbséget tenni a szegénység kétféle formája között. Tekintjük *abszolút szegénység*nek az olyan állapotot, mely nem teszi lehetővé az emberek fizikai-fiziológiai alapszükségeinek kielégítését (élelem, ruházat, meleg lakóhely stb.)! A fogalom tehát minden egyéb körülménytől függetlenül, egy konkrét emberre vonatkoztatva, önmagában is értelmezhető, noha történelmi kortól, helytől és esetleg még személytől is függően bizonyos eltérések lehetnek ennek küszöbszintjét illetően. Más oldalról viszont értelmezhetjük a *relatív szegénység* fogalmát is, mégpedig a *gazdagsághoz* viszonyítva. Ekkor az ember fizikai-fiziológiai alapszükségeinek kielégítése biztosított (tehát nem beszélhetünk abszolút szegénységről), csak éppen az illető ezek biztosításán *túl* nem rendelkezik jelentős mennyiségű anyagi jószággal, felesleggel. Ilyen értelemben a bőséges felesleg anyagi szempontból joggal minősíthető a gazdag, bővülködő stb. jelzőkkel, tekintettel az anyagi javak szükségesnél is nagyobb mértékű meglétére. Ezen állapot sem feltétlenül rossz vagy bűnös bibliai szempontból, ha az illető a többteleforrásait nem saját, személyes céljaira, hanem az abszolút szegénység csökkentésére (lásd például Teréz anya oly sokat emlegetett gazdagságát) vagy a valódi evangéliumi értékek hirdetésére fordítja. Semmi ok sincs azonban arra, hogy a fizikai-fiziológiai szükségleteit kielégíteni képes hívó *további materiális gyarapodás után vágyakozzék*, s ilyen értelemben a szegénység szónak sem lehet egyértelműen negatív tartalmat adni annak vizsgálata nélkül, hogy az relatív vagy abszolút értelemben értendő. A gazdagodás iránti vágy – kisebb-nagyobb mértékben – már akkor is elfordít Istentől, ha az igényeket Jézus nevében fogalmazzuk meg (vö. 1Tim 6,5). Az Újszövetség materiális jellegű ígéretei éppen arra irányulnak, hogy a Jézus Krisztus megváltásában hívó ember figyelme elterelődjék a

¹⁸ Jézus mondja az utolsó ítéletkor a jó oldalon állóknak: tiétek a mennyek országa, „[m]ert éheztem, és ennem adtatok; szomjúhoztam, és innom adtatok; jövevény voltam, és befogadtatok engem; Meztelen voltam, és megruháztatok; beteg voltam, és meglátogattatok; fogoly voltam, és eljöttetek hozzám.” (Mt 25,35–36) S midőn az igazak nem tudják, hogy mikor cselekedtek ezt az Úrral: „Bizony mondom néktek, a mennyiben megcselekedtetek egygyel emez én legkisebb atyámfiai közül, én velem cselekedtetek meg.” (Mt 25,40)

mindennapok anyagi természetű gondjairól (ehhez nem hatalmas gazdagság kell!), hiszen eme ígéretek szerint az alapszükségletek mindenképp kielégítve lesznek. Ez utóbbi hangsúlyozása jogos Pál apostol részéről, midőn a túlságosan is „földhözragadt” gondolkodású hívőket bátor adakozásra buzdítja a szegények javára. Ennyiben materiális tartalmú az Újszövetségi áldás.

A fogalmak ilyenét tisztázásával helyes és önellentmondásoktól mentes értelmezése adható a teljes Szentírás anyagi dimenziót is tartalmazó ígéréteinek. A megelégedettség, illetve az esetlegesen gazdag állapot melletti keresztény életvezetés, persze, az ember számára már-már elérhetetlen erkölcsi ideált jelent. Ha viszont a magunk elé kitűzött célokat saját, bűnös emberi vágyaink képére formáljuk, esélyünk sem lesz életünk keresztényivé alakítására. Ha pedig a materiális célok összekuszálása Jézus nevében történik, akkor már valami egészen különös, Gazdaságkorunkat igen jól jellemző jelenséggel állunk szemben.

Az Ó- és Újszövetség kapcsolata az áldások természetét illetően

Nem lehet egyetérteni Németh Sándor állításával az általa helyesnek tartott ószövetségi-újszövetségi áldáskapcsolatot illetően: „Tévesek azok az igemagyarázatok, amelyek az Ószövetség és Újszövetség áldásait elválasztják egymástól: az elsőt főleg anyagi jellegűeknek, az örök szövetség áldását pedig lelki, szellemi áldásnak igyekeznek feltüntetni, és gyakran egymással szembeállítani. Az Újtestamentum beteljesítője az Ószövetségnek, ezért minden áldásának, ígéréteinek az örököse is egyben.” (Németh [1997a], 8. old.) Minthogy ez a felfogás ragaszkodik az ószövetségi áldások univerzális kiterjeszhetőségéhez, nem tud számot adni arról az alapvető jellegzetességről, mely szerint Isten fokozatosan nyilatkoztatta ki magát az emberiség számára.¹⁹ Ez a fokozatosság pedig nagymértékben érinti az Ó- és Újszövetség kapcsolatának helyes értelmezését.

A katolikus egyház – melyet egyébként a Hit Gyülekezete képviselői sátnának bélyegeznek – kétezer évnyi folyamatos teológiai erőfeszítés nyomán az alábbi módon érzékelteti a két szövetség kapcsolatát katekizmusában: „A régi szövetség idején is voltak emberek, akikben élt a Szentlélek szeretete és kegyelme és akik mindenekfölött az örök lelki ígéretek után vágyódtak, és ezzel már az új törvényhez kapcsolódtak. És megfordítva, az új szövetség alatt is élnek testi emberek, akik még igen távol vannak az új törvény tökéletességétől: az Újszövetség beköszöntéig büntetésre és bizonyos földi ígéretekre volt szükség ahhoz, hogy ezeket erényes tettekre ösztönözzék. De még ha a régi törvény elő is írta a szeretetet, nem adta meg hozzá a Szentlelket, hogy a »szeretet eláradjon szívünkben« (Róm 5,5).” (Aquinói Szent Tamás nyomán: katekizmus 1964. bek. – kiemelés tőlem)

„Az evangéliumi törvény beteljesíti a törvény parancsait. Urunk hegyi beszéde távolról sem törli el vagy értékeli le a régi törvény erkölcsi előírásait, hanem kibontja a bennük rejlő lehetőségeket és új elvárásokra hívja fel a figyelmet: ezáltal kinyilatkoztatja az egész isteni és emberi igazságot. Nem tesz hozzá új, külsődleges előírásokat, hanem szívünket, tetteink gyökerét változtatja meg, hiszen az ember szívében választ tiszta és tisztátalan között (vö. Mt 15,18–19), ott él a hit, a remény és a szeretet és velük együtt a többi erény. Az evangélium tehát a mennyei Atya tökéletességének (vö. Mt 5,48) utánzásával és követésével teljesíti be a törvényt...” (katekizmus 1968. bek. – második kiemelés tőlem) Tehát Jézus Krisztus kereszthalálával és a Szentlélek elküldésével immár felnőtt korba lépett az emberiség: nincs szükség különleges anyagi jutalmakra az istenképmáshoz méltó emberi életvitel megvalósítása érdekében. A prosperitás teológiája viszont

¹⁹ Ehelyütt megjegyzendő, hogy a Hit Gyülekezete által is képviselt, úgynevezett fundamentalista biblíamagyarázat nemcsak hogy nem tud, hanem nem is akar számot adni erről a jellegzetességről, hiszen határozottan tagadja azt.

az elképzelhető legkellemesebb megoldást nyújtja az – amúgy bűnre hajlamos – ember számára: az új szövetséggel a kényelmetlenül aprólékos ószövetségi szabályok és a kapcsolódó büntetések eltöröltettek, a földi gazdagságra vonatkozó ígéretek pedig megerősítettek.

A prosperitás teológiája okkult mechanizmusok tükrében

Amennyiben a nyíltan pénzszerzésre irányuló törekvéseket szellemi dimenzió hozzáadásával próbáljuk meg legalizálni (megszentelni), úgy a prosperitás teológiáját képviselő irányzatnak szembe kell néznie a napjainkban szintén egyre népszerűbbé váló okkult²⁰ pénzszerzési praktikák és a saját maguk által hirdetett módszerek közötti feltűnő azonossággal. Ehelyütt csupán néhány összefüggésre világítunk rá Stuart Wilde: *A Pénzcsinálás trükkje* című ezoterikus műve segítségével, melyet találmomra választottam ki az okkult kiadványok sokasága közül. Az okkultizmussal való egybevetés annál is inkább fontos, mert Németh Sándor előszeretettel illet általa nem értett, vagy kompromittálni kívánt jelenségeket (például a katolikus Mária-tiszteletet) ezzel a váddal, anélkül hogy állításait bizonyítékokkal támasztaná alá (Németh [1998a]). A továbbiakban – a hitelesség okán – elsősorban idézetek segítségével állítom párhuzamba az eltérő retorikát használó, de a meggazdagodást egyformán – közvetlen vagy közvetett – célként maga elé tűző két szellemi áramlatot.

(1) *A Földi Paradicsom; Isten akarata és a hazug tradíció – Mindkét irányzat egyként hirdeti, hogy itt a Kánaán, s hogy Isten akarata a gazdagság: „Lényeges megértenünk, hogy minden anyagi gazdagság itt van a földön. Nem a mennyből fog ránk zuhogni, mert már itt van a földön, és több is van belőle, mint amennyire bárkinek is szüksége lehet. A Biblia beszél arról, hogy a tengerek bőségét fogjuk szopni, és a homokba rejtett kincset (lásd 5Móz 33,19).”* (Copeland [1995], 130. old.; vö. 109–110. és 154. old.) *„Még fontos megértened: Isten akarata az, hogy bőségben élj. Ha ismered az Ő szándékait, annak eredményei lesznek. Ha biztosan tudod valamiről, hogy az Isten akarata, többé nem szabadna nélkülözned. ... A nincstelenség a törvény átkához tartozik, de Jézus Krisztus megváltott minket az átoktól, és olyan bőséggel ajándékozott meg bennünket, amely sokkal több a létszükségletek pusztá betöltésénél!”* (Copeland [1995], 80–81. old.; vö. Prince [1991], 209. és 261–264. old.; Németh [1997b], C/25–30. perc)

Okkult hangszerelésben ugyanez: *„Manapság, ha bolygónkat nézzük, látjuk, hogy kivételesen dús helyen élünk. ... [M]indenből felesleg van. Az éghajlat mérsékelt; a tengerek többnyire igen gazdagok; a lábainknál hever minden fűtőanyag, ásvány és vegyszer, amire szükségünk van. A nap a földjeinkre süt és óriási gazdagságot ad nekünk. Több az étel, mint amennyit valaha megehetünk. Több a gazdagság, a munkalehetőség és az erőforrás, mint amennyit valaha fel tudunk használni.*

Gondoljunk arra: *miért helyezne bennünket Isten vagy az Isteni Erő ilyen hihetetlen gazdagságba és bőségbe – igazi Édenkertbe –, ha azt várná tőlünk, hogy szegények legyünk és hiányt szenvedjünk? Értelmetlen lenne. Természetes, hogy felhasználjuk a körülöttünk lévő erőforrásokat és fokozatosan meggazdagodunk. Isten ezt nyilván úgy látta, mint aminek nagy a valószínűsége. Életünk e dimenzióit tekintve a gazdagság természetes.”* (Wilde [1994], 75–76. old.) A tévesnek minősített vallási tradícióról is olvashatunk: *„[A]z emberek hajlamosak nem spirituális dolognak tekinteni a pénzt. Ez azért van, mert a fontosabb vallások – különösen régebben – azt tanították, hogy a szegénység szent, a gazdagság pedig nem az. ... A szegények megkérdezték: »Hogy lehet, hogy a*

²⁰ Az okkultizmus körébe tartozik – a *Cambridge Enciklopédia* meghatározása szerint – a mágia, a jövőbelátás, a szpiritizmus egyes formái és a boszorkányság. Az okkult tudást általában titokban tartják, csak a beavatottak ismerhetik.

ti Istenetek hagy engem éhezni?» Erre nem volt elfogadható válasz. Ezért a vallások különleges helyet ígértek a mennyben, ami kicsit egyszerűbb volt, mint kitalálni, hogyan lehetne megváltoztatni a reménytelen helyzetet.» (Wilde [1994], 75. old.)

A prosperitás főpapjai hasonló elszántsággal kárhoztatják az anyagi javakkal kapcsolatos tradicionális beállítottságot: „A szegénységet a középkorban tették a keresztény vallás részévé; abban az időben, amikor elvették az emberektől a Bibliát, és eldugták a kolostorokba. A szegénységi fogadalmakat akkor vezették be a kereszténységben, amikor a vallási hierarchia uralomra jutott. Azok pedig, akik ezt a rendszert működtették, nem voltak újjászületett emberek.” (Copeland [1995], 44. old.) Németh Sándor sem viseltetik különösebb szimpátiával a tradicionális keresztény beállítottság iránt: „Fűj, hazugság!” – adja a szót a végletekig fanatizált tömeg szájába (Németh [1997b], C/2. perc; vö. Major [1996], 25. perc).

(2) *A munkával szerzett jólét alantassága; az „adok-kapok” kultusza* – Ha már úgyis a Földi Paradicsomban élünk, akkor nyilvánvaló, hogy csak az ördög karmaiban vergődők dolgoznak keményen a megélhetésért, de nem így a beavatottak: „Hányszor hallottuk már, hogy ha pénzt akarunk keresni, keményen kell dolgoznunk? S ki mondta ezt? Akik mondták, olyanok voltak, akik nehéznek érezték az életet. (...) Az a gondolat, hogy a kemény munka és a küzdelem elkerülhetetlen, természetesen képtelenség. A gazdagság energiájában nincs küzdelem, csak áradás. Ha küzdünk, akkor valamit meg kell változtatnunk a gondolkodásunkban vagy az életmódunkban. Az erőfeszítés természetes része fizikai állapotunknak, de a küzdelem érzelemmel terhelt erőfeszítés, ami természetellenes és szörnyű. Nincs rá szükségünk.” (Wilde [1994], 62. old.)

A modern „kereszténység” az üzletemberek hibáiról így tanít: „Isten többek között a kevelységet mutatta, ami a legtöbb üzletemberben megvan, különösen azokban, akik keményen dolgoznak, akárcsak az apám. Ő bizony semmit sem fogadott el; ha valaki adhatott, az csakis ő volt! Ha Isten valamiképpen meg akarta ajándékozni, csak az üzleten keresztül tette, mert amikor valaki adni próbált neki, apám kényelmetlenül érezte magát és zavarba jött. Ez nem jó dolog.” (Copeland [1995], 90. old.) „Vannak üzletemberek, akik nagy összegeket adakoznak, Isten adományát viszont nem képesek elfogadni. Előfordulhat, hogy tudod, hogyan juthatsz nyereséghez Istenbe vetett hit által, de ajándékot elfogadni nem vagy képes. Talán eszedbe sem jutott még a munkán kívül más forrás!” (Copeland [1995], 177–178. old.)²¹

A szegények javára történő adakozás egyébként fontos keresztény erény. Csak hogy itt nem valamiféle nemes együttérzés a motiváló erő, az öncélú össznépi „adok-kapok”-ban a szegénység elkerülésének legfeljebb önmagunkra vonatkoztatva van szerepe. Ha a cél a pénzszerezés, akkor az ezt elősegítő mechanizmusok működésében kitüntetett szerepe van az adakozásnak: „A pénz olyan mint a trágya: mindenfelé szórniunk kell, hogy a dolgok növekedjenek. Ha az elvesztésétől való félelemből ragaszkodunk a tökélnékhöz, keveset vagy semmit sem érünk el az életben.” (Wilde [1994], 178. old.) „[H]a valaki kér tőlünk valamit, adjuk oda neki. Ha őszintén érezzük, hogy minden dolgok része vagyunk, és hogy az élet inkább bennünk, mint rajtunk kívül van, akkor érzéseinkben a világ minden gazdagsága a miénk lesz, még ha pillanatnyilag nem is áll rendelkezésünkre. (vö. Németh [1997b], C/38. perc) ... Hogy ehhez eljussunk, el kell sajátítanunk egy olyan magatartást az általunk ténylegesen birtokolt dolgokkal kapcsolatban, mely nem megköt, hanem felszabadít. Ezen azt értem, hogy lehetnek ugyan hasznos és örömet szerző javaink, ám ezeket a ragaszkodás érzelmével vesszük körül, ez elvág ben-

²¹ Németh a modern nyugati „munkaetika” fenti változatánál némileg „konzervatívabb” álláspontot hirdet, amennyiben hangsúlyozza a munka fontos szerepét az anyagi javak megszerzésében, bár az „igaz hívó” a befektetett erőfeszítés értékénél jóval többet várhat (vö. Németh [1997a], 7. old.; Németh [1997b], C/32. perc).

nünket az áramlástól és attól az érzéstől, hogy a gazdagság mindenütt ott van, és a dolgok természetesen és erőfeszítés nélkül jönnek hozzánk.” (Wilde [1994], 106. old.)

Ha valaki számára idegen az okkult retorika, úgy „keresztény” köntösben is megkaphatja ugyanezt: „Ha hiszel Istenben és magadra vállald Krisztus Teste szükségét, nyitott edényre válsz, amelyen Isten dolgai átfolyhatnak másokhoz. Mindaz, amit Istentől kaptál, Jézuson keresztül árad rád. Vajon elveszített Jézus valamit is azzal, hogy adakozott? Nem, a mai napig minden az övé. Az 1János 4,17 megdöbbentő kijelentést tesz: »... amint Ő van, úgy vagyunk mi is e világban.« ... Az Isten jobbán elfoglalt jelenlegi pozíciójában Jézus többet birtokol a javakból, mint amennyit továbbadhat. Mi viszont társörökösök vagyunk, tehát Ő gondot visel arra, hogy bőven legyen nekünk is, amiből adakozhatunk. ... Ha a csatorna állandóan nyitva áll, az áradás folyamatos: a szeretet és erő, a pénz, a táplálék és mindazon dolgok, amelyekre szükség van, szünet nélkül áramlanak! (...) Törődj a magad dolgával, és hagyd, hogy Isten is megtegye, ami Rá tartozik. Akkor folyamatosan kapsz majd. Minél többet adsz, annál többet kapsz, és minél többet kapsz, annál többet kell adakoznod. Isten tervezte el, hogy a dolgok így működjenek. Amikor eljutsz ideig, több lesz a bevételed, mint amennyit továbbadhatsz.” (Copeland [1995], 45–48. old.; vö. Prince [1991], 241–242, 247, 254–255. old.) Azt is megtudjuk, hogy az egymillió dollárját páncélszekrényben tartó ember egyfajta sátni dugulást jelent. Tehát a „pénz- és áruforgalom” öncélú növelése abszolút „keresztény” erény.

(3) Kivetített akarát; eltökéltség, agresszivitás – A kevésbé szívesen és könnyedén adakozók pénztárcájának megnyitását további okkult praktikák is elősegítik: „Az európai okkultistáktól tanultam, hogy nekünk, embereknek, a legnagyobb erőnk a megfelelően kivetített akaratan rejlik. ... A szellem ereje akaratan középpontjába visz bennünket úgy, hogy összpontosításunk kristálytisztává válik, erejével eltalál bármely célt. (...) Ha elkötelezttségünk nem elég erős, az élet nem adja meg, amit akarunk, nem törődik a jólétünkkel, hiszen nem is tudja, mit akarunk. Az egyetlen járható út, hogy jelezzük vágyainkat, tartsuk őket gondolataink előterében, és agresszíven kérjük – sőt, követeljük –, hogy az élet teljesítse.” (Wilde [1994], 137–139. old.) Németh Sándor pedig 2Móz 12,35–36 alapján olyan imára buzdítja a híveket, hogy Isten tegyen minket kedvesek mások előtt, hogy azok ellenállhatatlan vágyat érezzenek aranyaik nekünk adására, s eme kivetített akarát működésére még egy példát is felhoz saját életéből (Németh [1997b], B/18–23. perc).

Wilde egyébként így ír egy általa csodált igazi okkultistáról, akinek boldogan adták az emberek a pénzüket, s pillanatok alatt két és fél millió dollárral kopaszította meg őket: „Tolvaj vagy nem? Különös módon ő volt a legspiritualisabb személy, akivel valaha találkoztam, mert őszintén önmaga volt, s egyéniség is. Tetszik vagy nem, módszertana volt, szabályai, törvényei, melyek szerint élt. Akaratának ereje megkövetelte, hogy az élet úgy támogassa, amihez hozzászokott, és ezt az emberek szolgálatkészén megtették. Ő viszont nagyvonalú volt. Odaadta az utolsó ingét is, mert gazdagsága forrását korlátlannak tekintette. Soha egy pillanatra sem gondolt arra, hogy anyagi forrásai kimerülhetnek. Ha elkövetett valami hibát, az az volt, hogy hagyta, hogy az emberek akarataikat teljesen az övének engedjék át. A fickót kicsit elragadta az egója és kezdte azt hinni, hogy a felsőbb hatalmak őt küldetésre választották, és megváltoztathatja a világ sorsát.” (Wilde [1994], 142. old.)

Visszatérve a „keresztény” pénzszerzési módszertanra, íme az agresszív sikerrecept, mely konkrét és célrutó: „Atyám, Jézus nevében, X dollárt kérek. Ez a pénz rendelkezésünkre áll mennyire folyószámlánkon, és most le vesszük róla. A Márk 11,23–24 értelmében teljes szívünkkel hisszük és meg is valljuk, hogy Jézus Nevében ez az összeg a miénk. A Máté 18,19 szerint megegyezünk abban, hogy X dollárunk van. A mai

naptól ennek gondját Rád bizzuk, és köszönjük Neked. Sátán, Jézus nevében hatalmat veszünk most a tevékenységed fölött, megkötözünk és megerőltetünk téged. Szolgáló szellemek, a Zsidó 1,14 alapján megbízunk benneteket, hogy menjetek és hozzátok el nekünk ezt az összeget. Atyánk, magasztalunk Téged, mert dicsőségesen betöltöd szükségünket a te gazdagságod szerint Krisztus Jézusban. Dicsérünk azért is, hogy Jézus nevében megsokasítod a vetőmagunkat.” (Copeland [1995] 163–164. old.) Ez ám a határozottság!

De vajon mi jogosítja fel az embert minderre? Az, hogy Jézus már mindent „elintézett” helyettünk: „Mózes 5. könyvében Isten kemény nyakúnak és istentelennek nevezte Izraelt. Az Újszövetségben viszont azt olvassuk, hogy Isten igazságává tettéünk Jézus Krisztusban. Már nem konok embereknek lát. ... Ő a Bárány [azaz Jézus – K.T.] véréen keresztül néz minket, és szeplőtelennek, feddhetetlennek, kifogástalannak lát. Izrael Isten szolgálja volt, mi viszont a fiai vagyunk (lásd Gal 4,7). Tízstábon kell hát lennünk azokkal a jogokkal, amelyek Isten gyermekeiként és országa polgáraiként megilletnek bennünket.” (Copeland [1995], 69. old.) „Nem mindegy, hogy milyen szavakat használasz! Neveld rá magad, hogy minden tette, szava és gondolatod megfeleljen annak, amit Isten tesz, mond és gondol! Ő a beszéde miatt kötelezi magát szükséglet betöltésére, és nem a te igazságod vagy annak hiánya miatt. A Jézus feltámadásakor életbe lépett szövetség kötelezi Őt erre. Ha tántoríthatatlanul erre a szövetségre alapozol, kijöhetsz a szükségállapotból!” (Copeland [1995], 157–158. old.) Tehát miénk a jog, az Uré a kötelesség. Igazán kedvező alapállás, nem csoda, hogy világszerte milliók születnek újjá eme kényelmes szövetség jegyében.

(4) A számla benyújtása; a helyes példakép megválasztása – Ha már kellő mértékben sikerült átaltatnunk tudatunkat és megnyíltak a „mennyei csatornák”, akkor tízezer dollárok „röpködnek majd Önök körül, és nem kell 20 dollárért megalázkodniuk egy automata előtt. Amikor ezt a szintet eléri, más lesz az, amit a gazdagsággal és az anyagiakkal kapcsolatban éreznek. Mivel megszabadulnak a pénzért folyó küzdelemtől, és mivel már nem merülnek nyakig a túlélő életformába, azok a belső erők, melyek állandóan eltaszítanak a pénzt, megnyugszanak. Agyunkban a pénz a túlélés jelképéből a szabadság jelképévé változik. Hirtelen áradnak a lehetőségek, megerőltetés nélkül dől a pénz, az emberek pedig, látva lelki nyugalmunkat, rajzanak Önök körül, hogy rájöjjenek, hogyan jutottak idáig. Amikor megjelennek, nyújtsák be nekik a számlát!” (Wilde [1994], 26. old.) Németh Sándortól megtudjuk, hogy a prosperitás evangelizátorai között is a várható hozam alapján alakultak ki az árfolyamok. Van olyan, aki örülhet, ha mikrofonhoz jut, vannak ötven dolláros előadók, s vannak akik tizenötezer dollárt is elkernek, mivel olyan üzenetük van, mellyel akár ötmillió dolláros haszonhoz is hozzá lehet jutni (Németh [1997b], D/20. perc).

Persze, e misztikus körökben, ahol komoly pénzekről van szó, nem árt, ha hiteles személy hirdeti az igét: „[A]melyik gurunak nincs Rolls Royce-a, az semmirekellő. Amikor keservesen előrehaladunk a keresésben, hogy megerősödjünk, szimbólumokra van szükségünk, olyanokra, melyek az életnél is nagyobbak. Hogyan juthatunk előre egy cingár tőkfej mellett, aki ágyékkötiöt visel és biciklin kalimpál? Ahhoz, hogy boldoguljunk, nagyra töröknek kell lennünk. A gurunak az »életben való boldogulást« kell jelképeznie. Ha valami nincstelen idiótát követünk, törekvéseink leértékelődnek, nehogy le-hagyjuk szellemi vezérünket. Ahelyett, hogy boldogulnánk, egy autógumi-javítóban kötünk ki Karachi egyik mellékutcajában. Felejtjük el! Én azt akarom, hogy a gurum követő, gazdag és boldog legyen.” (Wilde [1994], 174–175. old.) Milyen igaz! Major Gábor határozottan ki is jelenti: „Isten azt akarja, hogy ne egy Trabantból hirdesd Isten igéjét, hanem Mercedesből!” (Major [1996], 26. perc) S a prosperitás „gurui”, úgy tűnik, élen járnak a példamutatásban.

Már ez a rövid áttekintés is bárkit meggyőzhet arról, hogy a fenti „szellemi” mozgalmak esetében aligha másról van szó, mint arról, hogy a Gazdaságkorunkat éltető termelési és fogyasztási örület a szokottnál is magasabb hullámokat verjen. Hedonizmus ez a javából, lett légyen az akár okkult, akár „keresztény” köntösbe csomagolva.²²

A prosperitás teológiája és a globális problémák

A szellemi dimenziók vizsgálata után fordítsuk figyelmünket a földi realitások felé! Félre kell tegyük az olyan felelőtlen, negatívan tudatformáló kijelentéseket, mint hogy az Úrban bizakodó nem ijesztgethető energiaválsággal (Copeland [1995], 80. old.), vagy hogy glóbuszunk maga a tejfel-mézszel folyó Kánaán (lásd korábban). Tudvalevő ugyanis, hogy századunkban az emberiség létszáma és fogyasztása (bővülködése) immár olyan mértékűvé vált, hogy valószínűleg túléltük bolygónk eltartóképességét, azaz jelenlegi fejlődési pályánk hosszú távon fenntarthatatlan. Ezt látszanak igazolni az olyan világméretű környezeti problémák, mint az esőerdők csökkenése, állat- és növényfajok gyors ütemű kipusztulása, az ózonlyuk, valamint az üvegházhatás erősödésén keresztül bekövetkező globális felmelegedés, illetve éghajlatváltozás. Keresztény – és általános erkölcsi – szempontból aggályos, hogy míg a világ népességének alig húsz százaléka magas „élet-színvonalon” él és a rendelkezésre álló erőforrások mintegy nyolcvan százalékát fogyasztja, addig a kevésbé szerencsések tömegei gyakran naponta kénytelenek az éhhalállal szembenézni. Mindezen problémákra vajon milyen válasszal szolgál a prosperitás teológiája?

Az irányzathoz tartozó Pat Robertson az emberi kapcsolatok teljességét piacosító MLM (Multi Level Marketing)²³ cégein 1994-ben adott túl, s a CBN (Christian Broadcasting Network) nevű amerikai „keresztény” televíziós hálózat alapítója és tulajdonosa. Kiindulópontja szerint földünkön gonosz erők világkormány létrehozására törek-szenek, s ezért az emberiség minden globális szinten jelentkező erőfeszítésével határozot-tan szembe kell helyezkedni. Ez az elutasítás – a törekvés tartalmától függetlenül – min-denre vonatkozik: „Gyermekeinket országszerte világpolgárokká képezik ki, ránevelik a föld, a környezet, az állatok tiszteletére, és mindenféle etnikai csoportba tartozó, bár-mely vallást valló és bármilyen szexuális orientációjú ember tiszteletben tartására. E tanítást később tömegmérétekből fogják majd beszülykolni a világkormány finanszírozá-sával.” (Robertson [1993], 230. old.; vö. Lindsey [1995], 47–48. old.) A szerző tézise szerint az ördög világalurmi törekvéseivel szemben csak egy független, állig felfegyverzett, „keresztényi” Egyesült Államoknak van esélye. „Ha Amerika szabad, az embereknek máshol is megmaradhat a szabadságba vetett reményességük. De ha Amerika lehanyaglik, a világ többi része se nagyon reménykedhet tovább.” (Robertson [1993], 274. old.; vö. Lindsey [1995], 332–333. old.)

Azonban a sűrű sátánórázásokkal teltített sorok közül is kiolvasható a szerző valódi aggodalma, s a világ szegényei iránt tapasztalható mélységes megvetése: „Hogyan érez-

²² A prosperitás teológiája hedonizmust dicsőítő szellemes példabeszédekben is „bővülködik”. Íme egy ilyen, „keresztény” elmélkedésből fakadó életbölcesség: „*Azán valami olyat mondott [az Úr – K.T.], amit sohasem fogok elfelejteni: »Fiam, ha egy tehenet vezetek hozzád pénzeszsákkal a nyakában, az ég szerelmére, fejd meg, mielőtt hazaküldöd!« Az Úrnak roppant humorérzéke van, de csak azóta szereztem erről tudomást, amióta időt töltök Vele, és elmélkedem a beszédén.*” (Copeland [1995], 94. old.)

²³ Ebben a rendszerben az emberek személyes ismeretségeiket felhasználva közvetlenül próbálják értékesíteni az árucikkeket. A hazánkban igen elterjedt Amway ugyanezzel a módszerrel dolgozik. Általánoságban is mélyen elgondolkodtató, hogy e rendkívül destruktív gazdaságtörő marketingstratégia kidolgozói és terjesztői között előkelő helyen szerepelnek az úgynevezett „evangéliumi keresztények” (Morvay-Somorjai [1996], 27. old.). A kikkből kiderül, hogy a Hit Gyülekezete nem szimpatizál ezzel a jelenséggel, alighanem azért, mert a termékforgalmazók beszerzése és lelkesítése kísértetiesen hasonlít a gyülekezet modern „istentiszteleteihez”.

néd ... magadat a vádlottak padján, ha a népbíróság, akik előtt megjelenesz, műveletlen földművesekből tevődne össze, akiknek évi 300 vagy 500 dolláros keresetéhez képest te a magad évi 25 000 dollárjával mohó kapitalista kizsákmányolónak tűnél? Milyen esélyeid lehetnének az igazságra, józanságra vagy a közös értékrendszerre? Semmilyenek!” (Robertson [1993], 224. old.) Megtudhatjuk, hogy az ördögi új világrend az irigység és a kapzsiság új, soha nem látott szintjét fogja megvalósítani, ahol a harmadik világ országai az ENSZ-en keresztül próbálják lecsapolni a gazdag országok vagyonát. Az amerikaiak már most is rettegnek az állami adóhatóságok szankcióitól. „Hová fog nőni ez a félelem, mikor két kontinensnyi ember fog nyíltan sóvárogni anyagi javaid után, és nem áll majd módodban megtartani magadnak, ami a tiéd!” (Robertson [1993], 261. old.; vö. 221. old.; Lindsey [1995], 169. old.) Szerény kérdés e félelmek láttán: nem lehet, hogy már meg is valósult a kapzsiság új világrendje?

Mi a helyzet a környezetvédelemmel? Robertson a tengerek, a levegő, a földek, az erdők, az energiaforrások, az állat- és növényfajok védelmét világszinten egységesen és rendszerszemléletben biztosítani kívánó intézkedéseket egy szinten említi a gazdaság globalizációjával, a kozmopolita világpolgársággal és Adolf Hitler rémképével fenyegetőzik (Robertson [1993], 207–211. old.). A szerző a világ problémáira sajátos válasszal szolgál: „Az volna ám igazán forradalmi, ha a világ nemzetei valóban a Jákób Istenének útjait kezdenék járni! Csak egyetlen, Aranyszabály néven emlegetett alapelvének önkéntes alkalmazása megszüntetné a lég- és vízszennyezést, a bűnözést, a válásokat, a gyermekek ellen elkövetett visszaéléseket, a kábítószerkereskedelmet, a gazdasági kiszípolozást, az emberi jogok lábbal tiprását és a háborút.” (Robertson [1993], 247. old.) Ez az Aranyszabály pedig nem más, mint az „Úgy cselekedj másokkal, ahogyan szeretnéd, hogy veled mások cselekedjenek!” bibliai törvénye (vö. Mt 7,12).

Abban maradéktalanul egyetértünk, hogy az említett Aranyszabály általános vezérelvkénti alkalmazása (egyéni és nemzeti szinten egyaránt), jelentős javulást eredményezhetne a világ problémáiban. Csakhogy a szerző által említett lég- és vízszennyezés, valamint a gazdasági kiszípolozás (például a harmadik világ erőforrásainak fejlett világ általi kisajátításán keresztül) nem a mások iránti emberi rosszindulat terméke! Észre kellene venni a szoros összefüggést a szerző által oly vehemensen védelmezett észak-amerikai jólét (bővülködés) és az említett válságjelenségek között. A prosperitás teológusai által hirdetett fogyasztásorientált „keresztény” eszménykép összeegyeztethetetlen a világ hosszú távú fenntarthatóságával és a valamennyi embert egyaránt szolgáló (vagy legalábbis a jelenleginél méltányosabb) gazdasági rendszer megvalósíthatóságával.

Mindenesetre a Robertson által felvázolt sántai forgatókönyv megvalósulása elleni küzdelem hatalmas pénzügyi erőforrások bevetésével zajlik. Evangelizációs média-villámháború hirdetik meg világszerte (Robertson [1993], 103. old.), melynek következtében milliók „születnek újjá” Jézus Krisztusban, s – amint a kitünő kritika fogalmaz – a résztvevők bekapcsolódnak „abba az internacionális, vallások feletti gyülekezetbe, amelynek Boldog Termelő és Fogyasztók a neve és amely a legtöbb hivat tudhatja magáénak a világon. Az istenhit helyes alkalmazása szavatolja a földi és égi üdvözülést; Jézus megtanítja a híveket prosperálni, az üdvösség pedig egy utópisztikus fogyasztói birodalom, ahol Isten népe a haszonélvező, a Szent Szellem pedig az ügyek intézője.” (Váci [1993], 497. old.) Pat Robertsontól megtudjuk azt is, hogy az úgynevezett Keleti Tömb (az egykori KGST) demokrácia felé tartó mozgása Jézus Krisztus születése óta a legnagyszerűbb lehetőséget kínálja a keresztény evangelizáció számára (Robertson [1993], 95. old.). Mintha régióink legalábbis dzsungel volna, ahol sosem hallottak még az evangéliumról az emberek. Ám valóban, az a Krisztus, akit az itt bemutatott prosperitás teológiája hirdet, korábban tényleg ismeretlen volt erre felé. A nemzetek szuverenitása, a

nemzet kulturális hagyományai ezek szerint csak addig fontosak, amíg az amerikai kultúrától van szó. Minden egyéb emberi örökség kidobandó eretnkség és tévedés.

Természetesen felelős keresztény álláspont is kialakítható a környezeti problémák láttán. Az amerikai John B. Cobb jr., a korunk globális kihívásait kitűnően érzékelő protestáns (de nem prosperáns!) teológus, a következő kérdések alapos tanulmányozását javasolja a kereszténységet torzító észak-amerikai tendencia láttán: „*Ha érzékeljük az általános bőség létrehozására vonatkozó térbeli és időbeli korlátokat, úgy mi módon kell újragondolnunk keresztény hitünket? Miféle reménnyel helyettesíthetjük az emberiség helyzetének erőteljes javításába vetett reményünket? Újra hangsúlyoznunk kell-e az üdvösség másvilági mivoltát?... Komolyan kell-e vennünk Jézus gazdagokkal szembeni határozott állásfoglalását? Van-e értelme létszükségleti szinten élni egy továbbra is gazdag társadalomban?*” (Cobb [1992], 28. old.) S a globális kihívások eme kérdések mindegyikére határozottan igenlő választ sugallnak!

A prosperitás teológiájának értékelése

A fentiekben bemutatottuk a prosperitás teológiájának mibenlétét, megvizsgáltuk annak megalapozottságát a Szentírás fényében, majd pedig feltártunk két gyakorlati következményt: feltűnő hasonlatosságát az okkult pénzszerzési módszerekkel, valamint a világ globális problémáival szembeni teljes tehetetlenségét. Zárásként értékeliük az összefüggéseket: először néhány gazdasági vonatkozásra hívjuk fel a figyelmet, majd pedig teológiai szempontból is teszünk két megjegyzést.

Értékelés gazdasági szempontból

Korunk emberiségének figyelme az úgynevezett felvilágosodást követően fokozott mértékben fordult az élet anyagi dimenzióinak irányába, legalábbis az euro-atlanti régióban. Mindez természetesen nem maradt következmény nélkül, s a termelés és a fogyasztás növekedési üteme itt többnyire túlszámalyta a lakosság létszámában beállott növekedést. A prosperitás teológiájának bölcsőjében, az Egyesült Államokban, különösen látványos eredményeket sikerült felmutatni e téren. Az egy főre eső reál (azaz az inflációtól megtisztított) bruttó nemzeti termék (GNP) századunkban átlagosan évi másfél százalékkal növekedett, amely 47 évenkénti megduplázódást jelent. Történt mindez az egyesült államokbeli lakosság ugyanezen időszakban bekövetkezett mintegy megháromszorozódása mellett! (Heilbroner-Thurow [1996], 60. old.) Ez a folyamat a XVIII. században kezdődött ipari forradalomban gyökerezik: „*A műszaki fejlődés a tárgyak szélesedő, mélyülő, egyre sebesebb áradatát hozta magával. A cipő, a kabát, a papiros, az ablak, üveg, szék és vödör – a kapitalizmus előtti időkben a kivételezett keveseknek kívül mindenki számára nagy tiszteletben tartott tárgyak – mindennapi árucikkeké váltak. A kapitalizmus fokozatosan utat nyitott az általunk [tudniillik a szerzők által – K.T.] élet-színvonalnak nevezett jelenségnek – az anyagi javak állandó, szabályos, rendszeres növekedésének számban, választékban és minőségben, a társadalom nagy tömegei által élvezhetően. Ehhez hasonló folyamat ennek előtte sohasem volt.*” (Heilbroner-Thurow [1996], 22. old.)

Mindeme folyamatnak azonban megvan a maga árnyoldala is: létünk szellemi dimenziója egyre könnyebben merül feledésbe, az emberi kapcsolatokra a gazdaság és a pénz világa nyomja rá bélyegét, s korábban nem tapasztalt súlyosságú környezeti problémák fenyegetik a földi élet további sorsát. Jogos tehát, ha korunkat – Czako Gábor nyomán – a *Gazdaságkor* elnevezéssel illetjük. S midőn az emberek tudatát egyre nagyobb mértékben fertőzte meg ennek szelleme, sajátos történelemszemlélet kezdett kialakulni, mely az emberiség történelmének elmúlt tízezer évét mérő bevezetésként szemléli civilizációnk igaz történetéhez, mely az utóbbi mintegy kétszáz évben bontako-

zott ki (Polányi [1997], 59. old.). Az emberi mivolt lényegét illető következtetéseinket rendszerint ez utóbbi periódus alapján vonjuk le. Kialakul a gazdasági ember (homo oeconomicus) eszményképe, aki földi élvezetét racionális megfontolások segítségével maximalizálja, noha ilyen attitűdre korábban sokkal ritkábban lehetett példát találni, s még napjainkban is sok az ezzel kapcsolatos „anomália”. Mindenestre jó úton haladunk e materialista jellegű nézet teljes egyeduralma felé, s ezt a folyamatot az általunk is bemuatott „álszellemi” irányzatok sokasága csak tovább erősíti.

E fordulat azonban a kereszténység anyagi javakkal kapcsolatos gazda(g)sági tanítását aligha befolyásolja, mely tanítás természeténél fogva örök és változatlan. Ám a prosperitás teológiája által közvetítettek nagymértékben magukon hordozzák a kor és a hely jellegzetességeit (huszadik század vége, gazdaságilag fejlett régió), s ilyen értelemben kissé komikus, midőn önmagát az apostoli gyökerekhez visszatérő teljes evangéliumi irányzatként látatja. Ugyanis aligha van egyébről szó, mint arról, hogy az utóbbi időben az emberek egy része materiális értelemben jelentős gazdagodásnak indult, s az érintettek részéről felmerült a teológiai legitimáció igénye. Különösen igaz ez a rendszer anyagi „áldásait” előszeretettel élvező azon gyülekezeti pásztorokra és köreikre, akiknek a „keresztény” látszat fenntartása egyfajta létszükségletté is vált – tekintettel a Biblia által kínált adománygyűjtési lehetőségre. Az egyesült államokbeli modellben a vallási gyülekezetek fenntartására ~~lezárólag~~ ezen adományok hivatottak (lásd Schanda [1996], 13–14. old.). Ezek mértéke igen magas szintet érhet el, ha nem a rendszeridegen, hedonizmust elutasító és a szegénység vállalására buzdító Jézust, hanem az anyagiakban is dűskáló Ábrahámot, Jákobot, Dávidot és Salamont állítjuk előtérbe. A nagyböjt gazdasági erővel rendelkező gyülekezet – mely ráadásul a korszellemmel sokkal inkább összeegyeztethető, kevesebb személyes lemondást igénylő tanítást prédikál – erőforrásain keresztül könnyebben hozzáfér az emberek megszólítására képes tömegkommunikációs csatornákhöz (illetve saját csatornákat építhet ki), s a média, illetve a megszólítottak részéről is pozitívabb választ várhat, mint egy kevésbé rendszerkonform, csekélyebb gazdasági erőforrással rendelkező „irányzat”.

A rendszeridegen felekezet két út között választhat: (1) tanításában engedményeket tesz, mintegy modernizálva a két évezredes hitletétéményt; vagy (2) hívei többségét elveszti, s anyagilag ellehetetlenül. Mindez akkor érvényesül a maga nyersességében, ha tiszta piaci körülményeket teremtünk a vallási szférában is, s ennek következtében egyházak versengenek – a vállalatokhoz hasonlóan – a „fogyasztók” kegyeiért, s ekkor a felekezetek között is a *profit* válik szelekciós kritériummá a tanítás minősége helyett. S a prosperitás teológiáját képviselők – a keresztény hagyományok felszámolását ateista szempontból üdvösnek tartókkal karöltve (lásd például Seres [1997]) – éppen eme piacosítás leghangosabb szószólói. Az állam és az egyház teljes pénzügyi szétválasztására irányuló zajos erőfeszítések, melynek következtében az egyházakat *kizárólag a hívek közvetlen adományai* tartják el, ilyen irányba hatnak.²⁴ Mindez – nem gazdaságkori körülmények között – önmagában helyes és nemes célkitűzés lehet, hiszen ez tényleges függetlenséget is teremthet az egyházak számára, azonban a jelenlegi viszonyok közepette ez komoly csapássá válhat a tradicionális kereszténység hathatós képviselőre. S ha

²⁴ Ezek az erők az úgynevezett angolszász egyházfinanszírozási modell átvételét szorgalmazzák, mellyel teljes mértékben megvalósulna a vallási szféra elüzletiesítése. Pat Robertson – más összefüggésben kifejezett – modern „hitvallása” ezt a törekvést is jól szemlélteti: „hiszek a szabadságban ... hiszek minden ember esélyegyenlőségében. Hiszek a szabadversenyes kapitalizmusban. Hiszek a piac szabályozó mechanizmusában ... hiszek az Amerikai Egyesült Államok szuverenitásában. És mindennek fölött hiszek Jézus Krisztusban, és nem gondolom, hogy egy ember-alkotta új világrend volna az Ő akarata az emberiség számára.” (Robertson [1993], 139. old.) Csakhogy Gazdaságkorszakban épp a szabadság és az esélyegyenlőség csorbul a „szabadversenyes vallásgyakorlás” által.

történetesen ez a fajta kereszténység áll közelebb a krisztusi tanítás lényegéhez, úgy sorsa korántsem lehet közömbös a felelősen gondolkodók számára.

Tehát az egyházfinanszírozás állami dominanciájáról piaci dominanciájúvá alakítása során rendkívüli körültekintéssel kell eljárni, s azt csak akkor javasolt teljes mértékben megvalósítani, ha a társadalmi értékrend piacközpontúsága már emberközpontúvá alakult. Jelenleg távolról sem ez a helyzet, s az egyre népszerűbb prosperitás teológiája sem ebbe az irányba hat, hiszen az épp az egyesült államokbeli piacközpontú vallásgyakorlás sajátos terméke.

Értékelés teológiai szempontból

A prosperitás bibliai megalapozottságát hirdetők – önmaguk számára valamiféle legitimitást keresendő – előszeretettel tekintik magukat a XVI. században megindult reformációs folyamat örökösének. Felmerül azonban a kérdés: a prosperitás teológiája mennyiben gyökerezik ebben a gondolkodásban. Alistér E. McGrath, a kitünő reformációkutató, az alábbi szavakkal ecseteli a kereszténységen belüli változásokat életre hívó XVI. századi körülményeket: „a reneszánsz pápák uralma az általános erkölcsi hanyatlás, [a] pénzügyi zavarok, [és a] látványosan sikertelen erőpolitika kora, s e problémák a lelki és erkölcsi iránymutatás felelősségével felruházott egyház hitelét igencsak megviselték. ... Nyugat-Európában sokan meg voltak győződve arról, hogy az egyház irányít veszített. Egyre többen tették föl a kérdést: vajon mi köze a reneszánsz pápák pompájának az alázatos és szegény názáreti Jézushoz? ... [A]z egyház magának igényli a sáfárságot Isten országának értékei fölött, mégis belefeledkezik a világi szükségletekbe, ambíciókba, vagyonba, vágyakba és élvezetekbe.” (McGrath [1996], 17. old.)

Napjaink prosperitás teológusainak reformációhoz való kapcsolata tehát igencsak felemás: ameddig a Biblia – minden általános tekintély elutasításán keresztül – egyéni értelmezéséhez szükséges legitimációs háttérre van szükség, addig előszeretettel hivatkoznak a reformáció eredményeire.²⁵ Más oldalról viszont a prosperitás teológusai, úgy tűnik, a reformációt életre hívó, a valóban bibliai gyökerekhez való visszatérés igényéről – legalábbis gazdasági téren – hallani sem akarnak, hiszen ez teológiájuk központi tételeivel állna szöges ellentétben. Egyet kell értenünk McGrath tömör értékelésével: a prosperitás teológiájában „valószínűleg már Kálvin maga sem ismerne rá művére” (McGrath [1996], 268. old.), noha talán még a reformáció kálvini vonulata volna az, mely esetleg szorosabb kapcsolatba volna hozható eme modern teológiai nézetekkel, amennyiben „Kálvin kiküszöbölte a gazdagságot megőrző vallási és társadalmi ítéletet” (McGrath [1996], 269. old.). A kálvinizmus azonban távolról sem jelent meggazdagodás iránti beteges vágyat, valamint a korlátlan gazdagság és földi élvezetek jogként követelését, melyet a prosperitás modern apostolai hirdetnek.²⁶

A fenti, történelmi gyökereket illető teológiai megjegyzésen túl azonban felmerül egy komoly tartalmi jellegű probléma is. Ez pedig a keresztény „jó hír” mibenlétének

²⁵ A reformáció gondolatainak anakronisztikus alkalmazásában rejlő lehetőségek szintén nem lebecsülendők e körök számára. A hitletételény lényeges elemeit szilárdan őrző katolikus egyház tekintélye ugyanis kitünően rombolható olyan látszat keltésével, mintha a mai egyház változatlanul a reneszánsz korabeli jegyeket mutatná. Előszeretettel „melegítik fel” azokat a máig sem tisztázott, de a keresztény ember hitélete szempontjából ma már nem elsőrendűen fontos teológiai vitakérdéseket is, mely erőfeszítések a kereszténység testén található sebek szándékos újrafelnyitogatásával egyenértékűek (lásd például a mise, a gyónás mikéntje, Mária szerepe, a purgatórium, a szobrok stb. körüli kérdéseket – Coffey [1994]). E témák tisztázása természetesen szükséges, de elsősorban a teológusokra tartozik. A gazdaságkor kibontakozása előtti korba visszanyúló, történelminek nevezett egyházak ma már elsősorban az összekötő pontok keresését hangsúlyozzák, s nem pedig azt, ami elválaszt.

²⁶ Gazdaságkor globális problémáit illetően például hiteles és felelős protestáns álláspontot képvisel a már idézett John B. Cobb jr., illetve az evangélikus Ulrich Duchrow.

vizsgálatát teszi szükségessé: elitista vagy egyetemes üzenetről van-e szó? Nyilvánvaló ugyanis, hogy a Föld véges eltartóképesége mellett is elképzelhető egy kisebbség elképesztő gazdagsága és jóléte, a többiek feltűnő nyomora mellett. S ha tekintetbe vesszük, hogy az Ószövetség a zsidó, mint választott nép összefüggésében nyert értelmet, úgy kellően lehatároltnak tekinthető ama kivételezett kör, amelyik akkoriban Isten közreműködése folytán juthatott gazdagsághoz. Csakhogy az Újszövetség már az egész emberiséggel kötöttet, s az Isten által teremtetett véges játéktér (tudniillik a bioszféra és annak eltartóképesége) egész egyszerűen nem teszi lehetővé mindenki „bővülködését” olyan mértékben, mint ahogy az esetleg korábban elképzelhető volt egy szűkebb kör számára. E felvetés akkor is jogos, ha a probléma csak Krisztus után közel kétezer évvel merül fel igazán sürgető formában. Mindez pedig további érvet jelent az újszövetségi áldások már tárgyalt hangsúlyeltolódása mellett: azok a korábbiakhoz képest inkább lelki-szellemi jellegűek, noha ez nem zár ki bizonyos – szerényebb – materiális jellegű ígéreket sem.

A prosperitás teológiájából azonban kétféle következtetés adódik: (1) az általa hirdetett kereszténység továbbra is elitista jellegű marad, vagy pedig (2) a keresztény üzenet követése a környezeti problémák súlyosbodásán keresztül aktívan hozzájárul az emberiség pusztulásához. Az első következtetést az irányzat tanítása nem erősíti meg: állításuk szerint – a hagyományos felfogással összhangban – az evangélium valamennyi ember számára szól. Marad a második következtetés, mely egyfajta *eszkatologikus abszurditásként* értelmezhető: Jézus Krisztus világszerte egyre szélesebb körben tapasztalható követése nyílegyenesen vezet a világ pusztulása felé. S a „kereszténység” nevében még fokozható is az emberi felelőtlenség. A környezeti válságra utaló jelek láttán az irányzat izgatott világvége-várákozásba kezdett: „*hálások lehetünk Istennek, hogy ilyen időkben élhetünk, és a napi újság hasábjain láthatjuk beteljesedni az Ő beszédét!*” (Lindsey [1995], 170. old.) Hirdetik az „elragadtatást” is (például 1Tessz 4,13–18 alapján), melynek következtében az „igazak” kimaradnak az eljövendő – maguk által is okozott – borzalmak átéléséből: „*En a magam részéről nem akarom megvárni, amíg az esőerdők teljesen eltűnnek, vagy az éhezés az egész világra kiterjed. Nem vágyom arra sem, hogy egy atomháború részese legyek. En ki fogok maradni ezekből. És te is, ha ismered Jézus Krisztust.*” (Lindsey [1995], 389. old.)

A felelős gondolkodás szempontjából eme kereszténységet kompromittáló állítások, persze, csak akkor lennének megfogalmazhatók, ha a prosperitás teológusai a valódi Krisztust hirdetnék. Ez azonban aligha van így, s erre próbált bizonyítékot szolgáltatni a tanulmány. Zárásként és összegzésként álljon itt Benny Hinn vallomása, aki egyébként egy igen neves, de a szélsőséges bővülködés-tanítással mára már szakító egykori prosperitás-teológus: „*A bővülködéssel kapcsolatos nézeteim akkor kezdtek megváltozni, mikor ... Manilában jártam. Nagyszerű keresztények élnek ott, de hatalmas szegénységben, szinte felfoghatatlan szükségések közepette. Mégis olyan elégedettséget, beteljesedést látni rajtuk, hogy boldogabbnak tűnnek, mint azok az amerikai keresztények, akiknek mindenük megvan.*”

Kb. 100 000 dollárt költöttünk az ottani evangélizációra, és a kiadások fedezésére gyűjtenünk kellett volna, de amikor végignéztam azokon a drága embereken, azt mondtam magamban: »Istenem, én ezt nem tudom megtenni!« Nem tudtam úgy tanítani a bővülködésről, mint itt az Egyesült Államokban. Rájöttem, hogyha a bővülködés üzenete nem tanítható mindenütt, akkor valami baj van vele.

Isten Manilában megnyitotta a szememet: »Ime az én népem, szellemileg áldottak és boldogok, holott anyagiakban szűkölködnek. Ebből az következne, hogy hitetlenségben élnek?« Semmi esetre sem. (...) A próféták sem voltak gazdagok, az apostolok sem. Egyes tanítók odáig mentek, hogy Jézusról is azt prédikálták: gazdag volt; nem hinném azonban, hogy anyagi értelemben az lett volna.

A bővölkedésről szóló tanítás túl messzire ment, üzletté vált. Már nem arról van szó, hogy valaki mást megáldhass! Kezd úgy hangzani az üzenet: adj, hogy kaphass! Önzővé, evilágivá vált az egész. A kapzsiságot tápláljuk az emberekben, mikor úgy szólnak, hogyha tíz dollárt adnak, ezret kapnak vissza! Szörnyen sajnálom, hogy egy időben túl nagy hangsúlyt tettem a bővölkedésre. Most csak azt tudom mondani: »Uram, kérlek, bocsáss meg!« (Hinn [1993])²⁷

Epilógus

A tanulmány keretében bemutatuk és értékeltük az elsősorban pünkösdistakarizmatikus körökben terjedő prosperitás teológiáját, amely a mennyei realitások jelenbeli és földi megvalósulását hirdeti, s ez – többek között – a hívek anyagi „bővölkedésében” válik kézzelfoghatóvá. Kimutattuk, hogy ennek bibliai alátámasztottsága igen gyenge lábakon áll, s elsősorban az ószövetségi Isten–ember kapcsolat Újszövetségre vetítésén alapul. Egyes prosperitást hirdető személyek tényleges meggazdagodásának mikéntje számos párhuzamot mutat napjaink okkult pénzszerzési módszertanával, s az irányzat korunk globális környezeti kihívásaira sem képes felelős választ adni. Erős összefonódás tapasztalható bizonyos észak-amerikai nacionalista törekvésekkel is. A tanítás korunk erőteljes gazdasági fellendülést mutató régióinak anyagi gazdagságában gyökerezik, s eme hosszútávon fenntarthatatlan gazdasági viszonyok Jézus korára történő visszavetítésével operál. A tágabb összefüggések vizsgálata alapján feltárul az irányzat eszkatologikus abszurditása, s a klasszikus protestáns gyökerekre, valamint az apostoli hagyományra történő hivatkozások ilyen értelemben megalapozatlannak tekinthetők.

A tanulmány elkészítését nem a mozgalom világi sikerei felett érzett irigység motiválta. Az igazán komoly veszélyt a valóban jó és igaz keresztény értékek bűnös jelenségekkel történő keveredése jelenti. A tanítás az anyagi élvezetek iránti mohóságot léteessékeli az ajtón azáltal, hogy az Isten iránti tiszteletet és szeretetet első helyre helyezi. Ugyanakkor ugyanez a mohóság visszatér az ablakon, midőn az anyagi bőség és az ebből fakadó világi élvezetek Isten akarataként jelennek meg, ezzel mintegy legalizálva (megszentelve) Gazdaságkor fogyasztási örületét. Ha mindeme nézetek keresztény „címké” alatt terjednek, úgy a kereszténység megszűnik a jelenlegi fenntarthatatlan társadalmi/gazdasági rendszer hathatós alternatívája lenni, az evangélium módszeres eltorzításának tényéről nem is beszélve. Az anyagiakat illetően ekkor ateista, teista vagy okkult retorika egyre megy: végeredményben ugyanaz a torz homo oeconomicus attitűd válik példaképpé, mely jelenlegi ökológiai és társadalmi válságunk okai között alighanem igen előkelő helyet foglal el.

Visszatérve a bevezetőben említett szokatlan gazdasági és politikai összefonódásokra, a bemutatott összefüggések ismeretében immár megalapozottabb hipotézisek adhatók ezek hátterét illetően. Az ateizmusban gyökerező szélsőséges liberalizmussal való szoros együttműködés könnyen érthetővé válik, amint ez utóbbi „eszkatológiai” hátterét megértjük: „A liberális reménység szerint a történelem nem kataklizmával ér véget, hanem az emberiség fokozatos erkölcsi és társadalmi tökéletesedésével teljesedik ki. Darwin elmélete a természetes kiválasztódásról ... úgy mutatja be az emberi történelmet, mintha az alulról induló emberi élet egyre magasabb és igényesebb formák felé haladna. ... »Isten országának« fogalmát megfosztották újszövetségi apokaliptikus vonatkozás-

²⁷ Az interjú fordítása megtalálható a Hit Gyűlekezete 1997 végéig rendszeresen megjelenő *Hit Info* című lapjában. Érdekes módon azonban, úgy tűnik, jóformán semmiféle hatással nem volt a gyülekezet bővölkéssel kapcsolatos tanítására. Egyébként rendkívül tanulságos a teljes interjú, ugyanis a kritikák hatására Hinn számos egyéb – bővölkedésen kívüli – nézetét is kénytelen volt felülbírálni, illetve visszavonni. Felvetődik a kérdés: nem kellene-e mégis nagyobb alázattal viseltetni a tradicionális bibliamagyarázatok és gyakorlat irányában önjelölt profétálás helyett?

saitól, és úgy szemlélték ..., mint az erkölcsi értékek rendithetetlen birodalmát, mely felé feltartóztathatatlanul halad az emberi társadalom a folyamatos evolúció révén.” (McGrath [1995], 409. old.) Francis Fukuyama pedig a liberális demokráciák győzelme és Gazdaságkor végső elterebélyesedésének láttán már be is jelentette a történelem végét (Fukuyama [1994]). Íme, az ateista liberalizmus számára ugyanaz a Földi Paradicsom érkezett el, melyet a prosperitás teológusai is hirdetnek! Az egyetlen lényeges különbség a paradicsomi állapotokat cáfoló környezeti problémák „kezelésében” rejtezik: a felvilágosult liberalizmus a mindenható emberi ész technikai újításait, míg a prosperáló „kereszténység” a közeli elragadtatást várja.

Hazai viszonylatban a Hit Gyülekezete politikai megnyilvánulásából egyértelműen következtetni lehet a mozgalom által vallott értékeken belüli fontossági sorrendre. Eszerint a család degradálása, a homoszexualitás, az abortusz, az eutanázia, az öngyilkosság stb. alóli erkölcsi felmentés liberális-libertáriánus oldalról történő támogatása *kevésbé* nyom a latban, mint a kereszténységen belüli nézetkülönbség az e világi materiális gazdagság erkölcsi megtérsítésében. Mindezt az támasztja alá, hogy a tradicionális egyházakra (különösen a katolikusra) a legelszántabb ateistákat is megszegyenítő erejű támadást zúdítanak a Hit Gyülekezete képviselői (lásd például Németh [1998b]), s a fontos egyházpolitikai kérdésekben is következetesen ellentétes állásponton helyezkednek (Ruff [1997]), mellyel a vallási szféra – számukra kedvező – teljes piacosítását kívánják elérni. Aligha meglepő tehát az ateista liberalizmus, valamint az ezt támogató médiatöbbség részéről megnyilvánuló – olykor persze tartózkodó – szimpátia. Az ateista gyökerű szélsőséges liberalizmus, úgy tűnik, szintén inkább háttérbe szorítja a mindenféle keresztény retorikával kapcsolatos általános ellenérzéseit, s a prosperitás „kereszténység” hiveivel egyesíti erejét, hogy megvalósítsa szent célját, az ország valóban keresztény hagyományainak teljes szétzúzását. Bátran levonható a következtetés: *a fő törésvonalat ma nem az egykori katolikus-protestáns nézetkülönbség jelenti a Bibliára hivatkozó irányzatokon belül, hanem a Gazdaságkor „áldásaihoz” történő viszonyulás.*

Zárásként fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy bár kétségtelenül igaz: a prosperitás teológiája főként pünkösdista-karizmatikus körökben terjed, mindez azonban korántsem jelent függvényszerű kapcsolatot. Semmi sem indokolja ugyanis azt, hogy a Szentlélek működésének látványosabb formáival megegyező jelenségeket tapasztaló, illetve az istentisztelet modernebb változatait előnyben részesítő közösségek automatikusan a Földi Paradicsom beköszöntét kezdjék hirdetni. Erre bizonyítékul szolgálhat a történelmi egyházak kebelén belül megindult – gyakran „ébredésnek” is nevezett – folyamatok (lásd például Mansfield [1995]). Inkább arról van szó, hogy a *keresztény hagyományokat határozottan elvető* vezetőkre és csoportokra Gazdaságkor csábításai oly erős hatást képesek gyakorolni, hogy a legtöbb résztvevő képtelen ellenállni az ebből fakadó kísértéseknek, s ezáltal sok, a pozitívumok csíráját valószínűleg magában hordozó folyamat a visszajára fordul.

A Gazdaságkor élvezeteibe feledkezett gyülekezetekben tapasztalható „csodás” meggazdagodások és egyéb jelenségek értékelésével kapcsolatban pedig teljes mértékben egyetértünk Jonathan Edwardszal, a modern kor talán legjelentősebb észak-amerikai teológusával, akit a prosperitás pünkösdista-karizmatikus hívei is igen nagy tisztelettel öveznek: „*a fizikai megnyilvánulások önmagukban soha nem bizonyítják a Szent Szellem erejét: egyedüli érvényességgel csak a belső változások bírnak, melyek Krisztussal való szorosabb kapcsolatot és nagyobb istenismeretet eredményeznek.*” (idézi Ian Murray, Michael L. Brown pünkösdista-karizmatikus hitvédelmi könyvében [1997], 324. old.; vö. 218–219. old.) A „dúsgazdag Krisztust” követő hívek e világi vágyaiban tetten érhető belső „változásról” pedig igenis lehetséges felelős véleményalkotás, melyhez a jelenség beható elemzésével kívánt segítséget nyújtani e tanulmány.

HIVATKOZÁSOK

- Bossányi K. [1998]: *A második egy százalék: az egyházak félnek a versenytől*; Népszabadság, 1998. február 5.
- Brown, M. L. [1997]: *Senki meg ne csajjon titeket – Reformáció az ezredfordulón, válassz a mai ellenreformátoroknak*; A Hit Gyülekezete, Budapest
- Cobb, J. B. jr. [1992]: *Sustainability – Economics, Ecology, and Justice*; Orbis Books, Maryknoll, Ecology and Justice Series, New York
- Coffey, T. [1994]: *Katolikus voltam*; A Hit Gyülekezete, Budapest
- Copeland, K. [1995]: *A bővülködés törvényei*; A Hit Gyülekezete, Budapest
- Czakó G. [1995]: *Mi a helyzet? – Gazdaságkor titkai*; IGEN Katolikus Kulturális Egyesület, h. n.
- Duchrow, U. [1994]: *Alternativen zur kapitalistischen Weltwirtschaft: biblische Erinnerung und politische Ansätze zur Überwindung einer lebensbedrohenden Ökonomie*; Gütersloh: Kaiser, Gütersloch
- Fukuyama, F. [1994]: *A történelem vége és az utolsó ember*; Európa Könyvkiadó, Budapest
- Fukuyama, F. [1997]: *Bizalom – A társadalmi erények és a jólét megteremtése*; Európa Könyvkiadó, Budapest
- Heilbroner, R. – Thurow, L. [1996]: *Közgazdaságról közérthetően*; Város fM Kft. és Windsor Kiadó, Budapest
- Hinn, B. [1993]: *Benny Hinn speaks out – The Healing Evangelist Answers His Critics and Explains the Changes in His Teachings and Ministry*; a Charisma folyóirat interjúja, augusztus, 22. old., magyarul: Hit Info 1993/11. szám, szeptember 8., 13–15. old.
- A katolikus egyház katekizmusa*; Szent István Társulat, Budapest, é. n.
- Kocsis T. [1998]: „Vétkesek közt cinkos aki néma” – Kis János „Az állam semlegessége” című tanulmánykötete a korrekt állam eszméjének tükrében; Kovász, 1998/Tavaszi, 3–23. old.
- Kocsis T.: *Emberközpontú fejlődés*; megjelenés alatt a Valóság című folyóiratnál
- Lindsey, H. [1995]: *Föld bolygó-2000 – Tüléli-e az emberiség?*; Előszó Kiadó, Budapest
- Major G. [1996]: *Előadás az anyagiakról*; Gyöngyös, március, vágatlan videofelvétel
- Major G. [1997]: *Áldásarányok*; Hit Info, 1997/10. szám, november 21., 14. old.
- Mansfield, P. G. [1995]: *Az új pünkösdi kezdete – A Karizmatikus Megújulás kibontakozása a Katolikus Egyházban*; Emmausz Katolikus Karizmatikus Közösség Marana Tha 2000 Alapítványa, Marana Tha 47., Budapest
- McGrath, E. A. [1995]: *Bevezetés a keresztény teológiába*; Osiris Kiadó, Budapest
- McGrath, E. A. [1996]: *Kálvin – A nyugati kultúra formálódása*; Osiris Kiadó, Budapest
- Morvay P. – Somorjai L. [1996]: *Hálózati személyek – Az élcsapat*; Hit Info, 1996/5. szám, május 4., 26–27. old.

Németh S. [1997a]: *Megváltva a szegénységből*; Hit Info, 1997/10. szám, november 21., 5–9. old.

Németh S. [1997b]: „Pérez, Pérez, Pérez!”; előadás a Folyondár utcai VASAS Sportcsarnokban, szeptember 13., egy 60 perces és egy 90 perces műsoros kazetta, A, B, C, D oldal

Németh S. [1997c]: *A Hit Gyülekezete nem akar politikai hatalmat*; Czene Gábor interjúja, Népszabadság, 1997. március 7.

Németh S. [1998a]: *Mérgezett kutak*; Hetek, II. Évfolyam 3. szám, január 16.

Németh S. [1998b]: *Miasszonyunk szolgálója*; Hetek, II. Évfolyam 5. szám, január 30.

Polányi K. [1997]: *A nagy átalakulás – Korunk gazdasági és politikai gyökerei*; Mészáros Gábor Kiadása, Budapest

Prince, D. [1991]: *Válogatás Derek Prince tanulmányaiból*; A Hit Gyülekezete, Budapest

Robertson, P. [1993]: *Az új világrend*; A Hit Gyülekezete; Budapest

Ruff T. [1993]: *Válasz Váci Gábor cikkére*; Magyar Szemle, 1993/8. szám, 887–889. old.

Ruff T. [1997]: *Válasz a Fundamentum folyóirat „Egyház–Állam–Emberi jogok” című körkérdésére*; Fundamentum, 1997. 2. szám, 59–62. old.

Schanda B. [1996]: *Az egyház működésének anyagi alapja, II. rész*; Vigilia, 1996/1. szám, 13–18. old.

Seres L. [1997]: *Isteni gondviselés*; Népszava, 1997. június 27.

Váci G. [1993]: *Az üdvösség birodalma – Egy „keresztény” szekta nyomában*; Magyar Szemle, 1993/5. szám, 483–497. old.

Vankó Zs. – Reisinger J. [1993]: *Bevezetés a Biblia tanulmányozásához*; Bibliaiskolák Közössége, Budapest

Weber, M. [1995]: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*; Cserépfalvi, A Társadalomtudomány Klasszikusai, h. n.

Wilde, S. [1994]: *A pénzcsinálás trükkje*; Édesvíz Kiadó, Út a sikerhez 4., Budapest

Peter Kreeft

Döntéshozatal

avagy hogyan találjuk meg a feketét és a fehéret egy szürke világban?

„A lelkiismeretemnek megfelelően cselekszem, és ebbe ne szóljon bele senki!” A mai társadalomban jól ismert nézet ez. Azonban viszonylag ritkán gondolják végig ennek következményeit, s teszik hozzá: „Adolf Hitler is lehetett jó ember, föltéve, hogy tényleg azt hitte, a zsidók kiirtásával az emberiség jövőjévé lesz.” Lássunk egy másik, szintén gyakran fölbukkanó állítást: „önmagában nincs jó és rossz, e kérdésben mindenkinek magának kell döntenie tudása vagy génjei alapján”. S mindjárt azt is tegyük hozzá: ilyen alapon az illető akár hangulatától vagy az időjárástól függően is dönthet.

Peter Kreeft, a Boston College filozófiaprofesszora *Döntéshozatal* című, 1990-ben megjelent könyvében hozzá is fűzi mindezeket napjaink erkölcsi téveszméihez. Az elemzés alcíme is sokatmondó: *Hogyan találjuk meg a feketét és a fehéret egy szürke világban?* – Gyakorlati bölcsesség a mindennapi erkölcsi döntések számára. A könyv célja az erkölcsi szkepticizmus cáfolata (tudniillik hogy az erkölcsi igazságok, törvények nem ismerhetők meg, illetve nem is léteznek), valamint igyekszik azt a nézetet is megdönteni, hogy az erkölcsi döntési helyzetek mindig bonyolultak és bizonytalanok. „A legtöbb, etikával foglalkozó könyv olyan ellentmondásos témákra összpontosít, mint a háború, a halálbüntetés vagy az eutanázia, és megpróbálja a kérdéseket erkölcsi érvelés alapján megoldani. (...) Könyvem az erkölcsnek nem ezen területeit vizsgálja, mégpedig három ok miatt. Először azért, mert az ellentmondásos, nehéz esetek általában ritkák (az abortusz figyelemre méltó kivételt jelent ez alól) és az átlagember csak nagyon ritkán szembesül ilyen döntési helyzetekkel. Erkölcsi jellegű döntéseink túlnyomó többsége azokkal a régi, hétköznapi, ellentmondásmentes, elfeledett igazságokkal kapcsolatos, amelyeket megpróbáltam a könyv lapjain az emlékezetünkbe idézni és helyreállítani. Másodszor azért, mert a legfontosabb erkölcsi jellegű különbségeket az olvasóra akarom bízni, ahogyan azt Isten is ránk bízta. (...) Harmadszor pedig azért – s ez a legfontosabb –, mert föl akartam hívni a figyelmet a gyakorlati erkölcs olyan területeire, amelyeket leginkább elfelejtettünk, és amelyekre a leginkább szükség van erkölcsstelen társadalmunkban: a jellemformálásra, az alapelvekre, az abszolút törvényekre, az élet céljára és értelmére, társadalmunk vakfoltjaira, az erkölcsi eszmények követségéhez szükséges erő forrására, valamint arra, hogy »ellenkultúrát« kell képviselnünk abban a spirituális háborúban, melynek részesei vagyunk. Úgy vélem, manapság ezen erkölcsi kérdések megvilágítása a leggyakorlatiasabb és legszükségesebb teendőnk, nem pedig a különleges, bizonytalan, éppen divatos témák fölötti okos és ellentmondásokkal telített erkölcsi érvelés.” (ix. old.)

Aligha szükséges bizonyítani, hogy a bostoni szerző könyvének témái nemcsak a tengerentúlon aktuálisak, hanem idehaza is. Elég, ha csak betekintünk néhány egyetemi tankönyvbe vagy divatos folyóiratcikkbe, belehallgatunk egy-némely egyetemi előadásba, esetleg kissé mélyebb témákat érintünk valamely beszélgetésben, s tapasztalhatjuk az abszolút érvényű erkölcsi törvények tagadásának elvét (bár – Kreeft szellemes érvelése szerint – aki ezt „elvnek” nevezi, csapdába esik, hiszen ha nem léteznének elvek, akkor az az elv sem létezhetne, amely az elvek nemlétét hangoztatja; 37., 125–127. old.); a „ha én jónak gondolom a tetteimet, akkor az jó is” nézetet; az ismeretelméleti relativizmust és a potenciálisan nyomában járó erkölcsi relativizmust és talajvesztést. Napjainkban megjelennek a kereszténységet, a gnosztikus tanokat, a sámánizmust, a mágiát és a szemfényvesztést egybeemosó (szinkretista) törekvések is, s felbukkan a kibogozhatatlan szálakból

szövődő New Age „mozgalom”, mely tagadja a bűn létezését, az ember esendő mivoltát, a megváltás szükségességét, a boldogságot pedig az önmegváltással azonosítja.

Kreeft az erkölcsi relativizmussal szemben világos és logikus érvrendszert állít föl, nagyjából tomista alapokra támaszkodva. Érvéle az imént említett eszmearamlatokkal, illetve az áramlatokhoz nem kapcsolódó, „egyszerű” erkölcsi vaksággal szemben is hasznos megfigyeléseket tartalmaz. Abszolút érvényű morális törvények nélkül nem létezhetne erkölcs – írja a szerző –, hiszen éppen ezek követése jelenti az erkölcs definícióját: morális parancsnak engedelmeskedve teszünk meg valamit, nem pedig azért, mert éppen úgy tartja kedvünk, vagy mert ránk parancsolnak, vagy mert mindenki más is azt teszi, vagy mert szép az idő. Mivel a materializmus és a gazdaságkori szekularizáció a világot „varázstalanította”, ami egyben a transzcendens Isten és az isteni törvények „hatályon kívül helyezését” is jelenti, ezért akár Czakó Gábor szavait is idézhetjük: „[a Gazdaságkori materializmusában] az erkölcsi szabály csak disz, legföljebb olyankor léphet érvénybe, ha érdek nincs a láthatáron. Holott éppen az érdekütközések elbírálására volna való. Az erkölcsi lény, a hős, a szent épp arról ismerszik meg, hogy szembeszáll eszményei védelmében az ún. érdekeivel, és akár a létből való kiszorítás, a halál kockázatát is vállalja.” (Mi a helyzet? Gazdaságkor titkai; IGEN Katolikus Kulturális Egyesület, 1995, 167–168. old.) Az abszolút morális törvény pedig – írja Kreeft – csak Istentől származhat: ha ugyanis az egyén vagy a társadalom képezné a forrását, akkor nem lehetne abszolút érvényű, azaz mindentől (személyektől és helyzetektől) független. Ha nincs Isten, akkor nem létezhet erkölcs sem (ez az ismert „erkölcsi érv” Isten létezése mellett) (40–41. old.).

Mindazonáltal a szerző arra is figyelmeztet, hogy a moralitásnak nem szabad az objektív törvények pusztá vizsgálatára szűkülnie, mert ez sajátos vaksághoz vezet. Aquinói Szent Tamásra hivatkozva hangsúlyozza, hogy „egy tett erkölcsös mivolta három részből áll, és mindhárom résznek erkölcsileg helyesnek kell lennie ahhoz, hogy a tett helyesnek minősüljön. E három rész: (1) maga az objektív tett, (2) a szubjektív indíték, valamint (3) az adott helyzet, illetve a körülmények. ... A manapság népszerű három etikai rendszer e tényezők közül csak egyet-egyet hangsúlyoz, elhanyagolva a másik kettőt. A gondolkodás nélküli legalizmus csak az első tényezőre, azaz az objektív erkölcsi törvényre összpontosít, és elhanyagolja a szubjektív indítékot, valamint a relatív [azaz nem abszolút – B.Á.] körülményeket. Az erkölcsi szubjektivizmus csak a második elemet hangsúlyozza, tudniillik a szubjektív indítékot, és figyelmen kívül hagyja a másik kettőt. (Ma valószínűleg ez a legnépszerűbb erkölcsi nézet: »ha indítéked őszinte és szeretetből fakad, akkor semmi más nem számít«) Végül a szituációetika azt állítja, hogy az adott helyzeten (vagy a helyzeten és az indítékon) múlik minden.” (29–31. old.) Azonban mindhárom összetevőnek egyszerre kell erkölcsösnek lennie ahhoz, hogy egy tett morálisan helyes legyen. Kreeft azt állítja, hogy még az abszolút morális törvény létét tagadó meggyőződéses relativistának is el kell ismernie egy abszolút parancsot: mindenkor a lelkiismeret szavát kell követnünk. A lelkiismeretnek pedig szükségképpen Istentől kell származnia, mivel az sem érzéseinkkel, sem pedig a társadalom elvárásaival nem azonosítható (41. old.).

Ezt a megállapítást az támasztja alá, hogy lelkiismeretünk követése során hol saját érzéseinkkel, hol pedig a társadalmi elvárásokkal kerülünk összeütközésbe, tehát e tényezők nem azonosíthatók a lelkiismerettel. Freud tehát tévedett, amikor a lelkiismeretet a társadalom által belénk ültetett elvárások halmazaként definiálta (35., 100–101., 115–117. old.). A Kreeft-féle érveléssel szemben azonban fölvethető, hogy a lelkiismeret csupán formailag abszolút (azaz csupán létezése abszolút), de a tartalma nem. Más szóval, semmi sem garantálja, hogy a lelkiismeret valóban az objektív jót képviseli. (Erre egyébként maga Kreeft is föl hívja a figyelmet, lásd 30–31. old.) Tehát nem győztük meg a

szubjektivistákat, hiszen érvelésünk csupán az általuk is vallott tételhez vezet: lelkiismeretünk követése abszolút parancs. Legföljebb a relativistákat győzhetjük meg így, mert bebizonyosodott az abszolút erkölcsi törvény létezése (tudniillik a lelkiismeretnek való engedelmisség). Továbbá azt is állíthatja a szerző ellen érvelő vitapartner, hogy igenis származhat lelkiismeret csupán az érzéseinkből, illetve a társadalmi elvárásokból, s a lelkiismeret forrásának épp ez a kettős összetétele teszi lehetővé lelkiismeretünk szembekerülését hol az egyikkel, hol a másikkal.

A mű sok hasznos filozófiai fejtegetést tartalmaz, amelyek segítenek eligazodni a gyakorta fölvetődő alapkérdésekben (ilyenek például az abszolút-relatív, az objektív-szubjektív, az egyetemes-részleges erkölcsi szabályok és helyzetek; az erkölcs és a vallás egymásrautaltsága stb.). A könyv lapjainak nagy részét azonban mégsem a nehezen emészthető filozófiai eszmefuttatások töltik meg, hanem a mindennapi élet morális problémái. Így például a szerző bemutatja azokat a szavakat, melyekkel a társadalom az erkölcsi elcsúszást igyekszik racionalizálni (eufemizmusok); azokat a kategóriákat (little boxes), amelyek az erkölcsöt ki akarják sajátítani; és azokat az erkölcsi követelményeket, melyek a nemiséggel, az abortusszal és az igazmondással kapcsolatosak. Terítékre kerül a jó és a rossz megkülönböztetése; a jó és a gonosz közötti lelkekért folyó spirituális háború; valamint az az életvitel és azok a stratégiák/technikák, melyek elősegítik az erkölcsi ideálok követését.

Korunk egyik legveszedelmesebb betegsége – hogy a könyv egyik fontos mondanivalójáról kiemelten is szóljunk – a társadalom léti igazságainak, illetve bűneinek az elhallgatása. Az emberek eufemizmusok használatába menekülnek, melyek vakká teszik őket a valósággal szemben. „A halál egyszerűen valaki »eltávozásává« válik. A meg nem született gyermekek megölését »terhesség-megszakításnak« hívják. A nemi aktus új neve »ágyba bújni valakivel«. A népirtás »születésszabályozás« lesz, s a bűnt »antiszociális viselkedésnek« hívják. Változtasd meg a nyelvet, és megváltoztatod az emberek valóság-érzékelését is! ... A nyelv magát a létezési módot határozza meg. Nyilvánvaló példája ennek az, hogy ha valamire nincs szavunk, akkor arról nem él kép az agyunkban. ... A diktátorok és a propagandagépezet mesterei tisztában vannak ezzel az alapelvvel. Orwell 1984 című regényében a totalitárius rendszer úgy biztosítja uralmát, hogy át alakítja az angol nyelvet: bizonyos szavakat kigyomlálnak a nyelvből, hogy a veszélyes képek (például »szabadság«) többé föl se merülhessenek az emberek agyában.” (139. old.) Hozzáteesszük, mindezeket tetézi, hogy a tettek erkölcsi alapú megkülönböztetése sok esetben ellenérzéseket vált ki, sőt már az is diszkriminációnak minősül, ha az ember az abnormális, a józan észsel és erkölccsel szembenálló életstílusokát nevével nevezi. Ide jutunk, amikor a toleranciából mindent elnéző puhányosság, a másik iránti együttérzésből pedig érzélgősség lesz. Már nem szabad megkülönböztetni a bűnt az erénytől, nehogy az „alternatív életstílusú” házasságtörő sértve érezze magát.

Az eufemizmusok használata miatt olyan alapvető szavak kopnak ki a nyelvből, mint a „jó” és a „rossz”, helyükre pedig mindenféle enyhébb, illetve más értelmű szavak kerülnek. „Még a népszerű útmutatók és a tanárok sem használnak olyan szavakat, hogy »jó« vagy »rossz«. Ehelyett fontoskodó szociológiai kifejezéseket és pszichológiai zagvaságokat hordanak össze, mint például »helyénvaló viselkedés« vagy »elfogadható magatartás«, ahelyett hogy használnák az erkölcsi józan eszüket.” (17–18. old.)

De az eufemizmusokról most térjünk át a nyelvi/fogalmi kategóriák szerepére! Ezzel kapcsolatban megállapítható: erkölcsi tévedéseink gyakran abból fakadnak, hogy a moralitás forrásának és céljának keresése során egyoldalúan szemléljük a világot. Ez a helyzet például a hit és az ész (mint az erkölcs forrása), vagy az egyéni és a társadalmi erkölcs (mint a moralitás célja) szembeállításakor. Kreeft föl hívja a figyelmet arra, hogy amennyiben két ellentétes – és a maga nemében igaz – nézet áll egymással szemben, ak-

kor léteznie kell egy magasabb szintnek, ahol e két – látszólag egymást kizáró – nézet közös nevezőre hozható (némileg hasonló módon a hegeli szintézishez), hiszen az igazság nem mondhat ellent az igazságnak (56. old.). Ebből a szempontból azok a posztmodernisták is haszonnal forgathatják Kreeft könyvét, akik tagadják az objektív igazság létezését.

A szerző azonban figyelmeztet: az ellentétes álláspontokat vallók sajátos vakságban szenvednek, ugyanis nem ismerik föl a szembenálló véleményt képviselők igazát, emiatt pedig képtelenek egyetértésre jutni az erkölcsi kérdéseket illetően. Éppen ezért alapvető fontosságú e látszatellentmondás föltárása a tisztánlátás és a valódi erkölcs gyakorlása érdekében. A szerző által felsorolt tizenkét sajátos „ellentétpár” közül a politikai jellegű szembenállást emeljük ki, mert napjaink túlpolitizált világában az emberek hajlamosak minden ilyen szemszögből magyarázni, illetve erre a dimenzióra szűkíteni a jelenségeket. „[A] két legnépszerűbb kategóriát a jobb-bal, a konzervatív-liberális, illetve a tradicionális-haladó ideológiai megkülönböztetések jelentik. (...) A liberálisok a konzervativizmus hívét a következő jelzőkkel illetik: keményfejű, legalista [azaz egyoldalúan a törvényre hivatkozó – B.Á.], személytelen, merev, farizeus, harcias, militarista. A konzervatívok viszont ilyen szemszögből jellemzik a liberalizmust hívét: gyengeelméjű, gerinctelen, puhány, gyáva, megalkuvó, elnéző, alantas vágyakat kiszolgáló, engedékeny, fegyelmezetlen. A liberálisok a konzervatívokat a szívük, a környörületük elvesztésével vádolják, a konzervatívok pedig a liberálisok szemére vetik, hogy az eszköket veszítették.” (57–58. old.)

Mindkét szekértábor tagjai úgy hiszik, hogy náluk van a bölcsék köve. Azonban mindkét álláspont féloldalas, mert egyik sem hajlandó elismerni a másik fél által fölsimert igazságot; az állítások igaz voltát pedig sok esetben annak alapján döntenek el, hogy az adott nézet régi/hagyományos, avagy újszerű/„haladó” jellegű-e. Valamennyi félnek igaz van a maga szemszögéből. De csak a maga szemszögéből. „*Talán mindkét oldal figyelmen kívül hagy valamit. A liberalizmus stratégiai célja az volt, hogy a környürelt, az egyetemes egyetértés, a kompromisszumok segítségével nyerte meg a világot. De ... ha az elveket a végtelenségig higitjuk és próbáljuk összeegyeztetni az elfogadhatóság érdekében, akkor épp ezáltal válnak elfogadhatatlanná. Mondj le az igazságról azért, hogy eladhatóvá tedd, és még eladni sem leszel képes!* A konzervativizmus stratégiája ezzel épp ellentétes: kitartani, a jó harcot megharcolni, a hitet megtartani. De mi van akkor, ha föltesszük, hogy a hit – és az igazság – nem harccal megnyerhető dolog, sőt, még csak meg sem tartható erkő alkalmazásával? Ebben az esetben a konzervativizmus csődöt mond.” (58. old.) A bibliaismerő olvasó számára az idézet szóhasználata – „*A jó harcot megharcoltam, a pályát végigfutottam, hitemet megtartottam*” (2Tim 4,7) – jól mutatja, hogy a jobb- és baloldal szembenállása számos (de korántsem minden) esetben a keresztény-nem-keresztény életelffogás különbségét jelenti. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Pál apostolnál a „jó harc” egyáltalán nem fegyveres, erőszakos hitértítést vagy politikai harcot jelent, hanem a keresztény ember életében fölmerülő nehézségek elviselését, a ráháruló feladatok tisztességes elvégzését, a kísértések leküzdésében való helytállást. Amennyiben az ideológiai jobboldal képviselői a hitet és az erkölcsi parancsokat erőszakos módszerekkel óhajtják védelmezni és terjesztetni, akkor Isten akaratával ellentétesen cselekszenek. Kreeft szóhasználata valószínűleg csupán jelezni kívánta a konzervatívok harcos elvhűségét, és hogy nagy részük az igazságot Isten szavában, azaz a Bibliában ismeri föl.

A konzervatív-liberális szembenállás bizonyos kérdések esetén közvetlen társadalmi, politikai, jogi következményekkel jár. (Ehelyütt, persze, meg kell jegyeznünk, hogy a konzervatív-liberális kettősséget a szerző az angolszász politikai gondolkodás alapján tárgyalja, s ezt a hazai erővonalak nem tükrözik vissza maradéktalanul. Ugyan-

csak fontos, hogy a konzervatív-liberális szembenállás azonosítása a jobb- és a baloldali különbségekkel sem minden esetben jogos, de ez a mondanivaló lényegét aligha érinti.) „Amikor emberi élettel kapcsolatos erkölcsi kérdések merülnek föl, akkor a liberálisok, furcsamód, hajlandók fölfáldozni az ártatlanok (különösen az öregek és a meg nem születettek) életét, a bűnösöket viszont nem (a halálra ítélt gyilkosot vagy az agresszív ellenség katonáját). A konzervatívok a másik véglethez tartozó személyválogató morál felé hajlanak: ellenzik az abortuszt és az eutanáziát, de rendkívüli módon ragaszkodnak a fegyvertartás jogához, a halálbüntetéshez, valamint a katonai erő alkalmazásához, melyet a nemzetközi problémák gyors megoldási eszközének tekintenek. Sosem értettem, hogy az élet abszolút szentsége miként válhat elvilágiasodott relativitássá csupán azért, mert az élet szentségének zászlaját a csatatér helyett az abortuszklinika körül lengetik, és viszont.” (58–59. old.) Tehát mind a jobb-, mind a baloldal részgazságokat hirdet, és nem ismeri el a másik álláspontjában rejlő igazságot.

A szembenállás konkrét gyakorlati kérdések kapcsán is jelentkezik. A jobb-bal ellentét számos részkategóriát tartalmaz, így például az egyéni erkölcs és a társadalmi erkölcs; a vallás és az értelmi érvelés kérdését; valamint az objektív (abszolút) erkölcsi törvények és a szubjektív (relatív) erkölcs létezését (57–72. old.). Ezen kategóriák mindegyikéről elmondható az, hogy az igazságot a két – látszólag ellentétes – pólus együttes érvényesülése, szintézise képviseli. E tény fölismerését gyakran az gátolja, hogy a fogalmakat helytelenül használjuk. Kódósítunk, vagdalkozunk, eltérő nézetekre ragasztnak ugyanazt a címkét, s ennek alapján titulálunk egyeseket „önfejtő liberálisnak” vagy „vaskalapos konzervatívnak”. Ebben az összefüggésben megszívlelendők Wilhelm Röpke szavai a „liberális” szó értelméről: „A liberalizmusról kétféle értelemben beszélünk: először nagyon széles értelemben elvről, amely a nyugati kultúrát mint olyat alkotja. A másik értelemben a múlt század olyan szűkebb szellemi, politikai és társadalmi mozgalmát jelöljük ezzel a névvel, amely adott történelmi körülmények között az előbbiből nőtt ki. Az első értelemben mindannyian liberálisok vagyunk, amennyiben [az antik gondolkodók és keresztény bölcselek hagyományait folytatva] pótolhatatlan értékeket védünk azokkal a pusztító erőkkel szemben, amelyeket kollektívizmusnak, totalitarizmusnak és nemzetiszocializmusnak ismerünk. [Ilyen értékeként védjük] az emberi értelemben és az egyes lélek abszolút mivoltában gyökerező méltóságot, az emberi önkényen túl az eszmék birodalmának a létezését, ... a természetes rendek sérthetetlenségét (...), az emberiséget, a természetjogot, a személyiségi kultúrát és az egyetemes látásmódot.” (Civitas Humana, Emberséges társadalom – emberséges gazdaság; Hans Seidel Alapítvány – Kráter Műhely Egyesület, Budapest, 1996, 122–123., 125. old.)

Minden józanul gondolkodó ember elfogadja ezeket az értékeket, mégis, sokuk csodálkozna, sőt, fölháborodna, ha liberálisnak titulálnák. E fölháborodásnak az az oka, hogy nem tesznek különbséget a Röpke által említett kétféle liberalizmus között, és sokak számára csak a második fajta liberalizmus vadhajtsái nyilvánvalóak: „[fönnáll a veszély, hogy] a szabadelvű racionalistává lesz, aki nem ismeri el az objektív törvényeket, aki szabad, tetszőlegesen gondolkodásában mindent megkérdőjelez. (...) Így jutunk el ahhoz a fajta »toleranciához«, amely már nem bölcs alázat, és mások ostobaságának nagylelkű eltűrése az igazság birtokában, hanem férfiatlan lagymatagság, örökösen ingadozó oportunitizmus, cinikus kétkedés, és az igazság fölötti dekadens kétségbeesés. Ahhoz a toleranciához, amelyet L. Veuillot a 19. században joggal csúfolt ki a következő szavakkal: »Amikor én vagyok a gyengébb, szabadságot kérek tőletek, mert ez a ti elvetek, de ha én vagyok az erősebb, elveszem tőletek a szabadságtokat, mert ez az én elvem.«” (Röpke i. m. 130–131. old.) E képbe szervesen illeszkedik a manapság divó, már nem is az észre (vagy nem elsősorban az észre) hivatkozó relativizmus (a világ megismerésében és az erkölcs kérdéseiben „anything goes” – azaz minden megengedett, jogos), valamint a

fogyasztói társadalmak materializmusa, amely Gazdaságkor homo consumptorait egy eszméktől kilügzött világba zárja. Ám ha föl is ismerjük e vadhajtásokat, a liberalizmus fogalmát nem kellett volna ezekkel egyenlővé tenni. Persze, lehetetlen mindenki számára nyilvánvalóvá tenni a szavak szótári (denotatív) értelmét, mégis, fogalmaink elvi tisztázása alapvető fontosságú lenne. Így legalább a szembenálló szekértáborok néhány tagja felismerhetné félreértéseit, sőt, akár közös cselekvési pontokat is találhatna.

Mivel minden embernek Istentől kapott feladata az igazság ismeretében való tökéletesedés, ezért a kétpólusú kategóriák végpontjai közötti látszólagos ellentmondások földoldása nagy segítséget nyújthat Isten akaratának teljesítésében, vagyis a boldogság elérésében. A szentek, az igazság átlagon fölüli ismerői, Isten tervének lehető legjobb megvalósítói. Egy ember életszentségének egyik alapvető követelménye pontosan az, hogy életében érvényesüljön az erények egyensúlya. Például gondolkodjék okosan, s cselekedjék értelmi belátás alapján, de ne csak a racionalitás irányítsa, hanem döntéseiben az irgalom és a szeretet érzelmi összetevői hasonló súllyal szerepeljenek. Kreeft erről így ír: „A szentek túllépnek ezen az illogikus kategorizáláson. Ők következetesen erkölcsösek, következetesen tisztelnek minden emberi életet, és ezért mind a bal-, mind a jobboldallal meggyűlik a bajuk. Csakúgy, mint Jézusnak. Akkoriban a farizeusok képviselték a jobboldalt, a szaddeuceusok pedig a balt. Ezek semmiben sem értettek egyet, Jézus ügyét leszámítva. Jézus azonban nem fogadta el kategorizálásaikat. Ő veszélyesen nagy volt ehhez.” (59. old.)

A könyv néhány fontos mondanivalójának vázlatos áttekintése után föltehetjük a kérdést: összességében vajon miféle tanulságot szűrhet le mindebből a hívó olvasó? Mint-hogy a művet áthatja a szerző meggyőződéses keresztény hite és Isten iránti szeretete, ezért a tanúságtétel hiteles az olvasó számára. Kreeft nem akar és tud más lenni, csakis keresztény. Ez abban nyilvánul meg, hogy sokszor hivatkozik olyan bizonyítékokra, melyeknek súlya patikamérlegen ugyan nem mérhető, ám a hívők számára elfogadható tények. Olyan kijelentésekről van szó, melyek Isten létét eleve elfogadják, s az iránta érzett szeretetből fakadnak. A szerző például így ír: „Az Isten szeretet, és aki kitart a szeretetben, az az Istenben marad, s az Isten is benne marad.» (1Jn 4,16) ... Vajon a »jó ateista« megmenekül? Ezt Isten fogja eldönteni, és nem a mi dolgunk, hogy ebben az életben találjuk meg a választ. ... [De] miért kell Istenben hinni, ha egyszer anélkül is élhet valaki erkölcsös életet? Mindenekelőtt azért, mert igaz, hogy Isten létezik. Ez az egyetlen becsületes indok arra, hogy higgyünk valamiben. Még ha boldogabbá is tenne és segítene jobb emberré válnod a Tételapóba vetett hit, akkor sem hinnél benne. Miért nem? Mert tudod, hogy nem igaz. Az igazság abszolút. Nem lehet manipulálni, vagy más célra használni.

Másodsorban azért kell hinnünk, mert ezt Isten megérdemli. Isten létezik, és ki-nyilatkoztatja önmagát. Mihelyt erre rádöbbsz, arra is rájössz, hogy imádatod jár Neki. Az Isten iránti hit, szeretet és imádás legvégső okai nem mi vagyunk, hanem mindez Isten miatt van.

Harmadsorban – de csak harmadsorban – a hit önmagunk miatt szükséges. Istennel kapcsolatban határozottan megfogalmazott, és nem valamiféle ki nem mondott tudásra van szükségünk; továbbá arra, hogy határozottan kimondjuk és megéljük a Benne való létet, és ne »csak úgy« létezzünk Istenben. Csak kevés ragyogó elméjű, erős akaratú, szenthez hasonló ateista lehet képes arra, hogy szent életet éljen istenhit vagy Istenhez fordulás nélkül; ám a legtöbbünk számára ez lehetetlen.” (49–50. old.)

A szerző érvei megerősítik és meggyőzik a hívőt Isten létéről, jóságáról és bölcsességéről, de – amint Kuhn írja a paradigmaváltásról – észérvekkel (legyenek azok bármily briliánsak is) nehezen téríthető meg valaki. A könyv elolvasása azonban nem hívők számára sem haszontalan. Ebben ugyanis a keresztény érvek nem védekező állás-

pontról fogalmazódnak meg, hanem határozott, meggyőződéses, tompítatlan formában jelennek meg, ahogy Krisztus sem vonta vissza a körülötte állók által „kemény beszédnek” titulált kifejezéseket. Mindez alighanem elgondolkodtatja a nem hívő olvasókat, s ez mindig magában hordozza annak lehetőségét is, hogy Isten létét fölismerjék és bizalmat szavazzanak Neki. Ez pedig már maga a hit. A szerző azt is nyíltan kijelenti, hogy a hit elhatározás kérdése (193. old.), és a kegyelemé – tesszük mindjárt hozzá. A hit tárgya nem valamiféle tan, hanem egy személy: Isten, akinek bizalmat kell szavazni, és akinek szeretetét ily módon kell megismerni. Ez a térdhajtás az, ami korunk emberének nagyon neheze esik, pedig az élete függ tőle. (*Making Choices: Finding Black and White in a World of Grays – Practical Wisdom for Everyday Moral Decisions*; Servant Books, Ann Arbor, Michigan, 1990)

BARANYI ÁRPÁD

ALTERN HÍREK

- David C. Korten, a hazánkban csak „Korten-könyvként” ismert *Tőkés társaságok világalma* című rendkívül sikeres mű szerzője ez év októberében hazánkba látogat. Ebből az alkalomból nyilvános fórumot szervezünk, és a várható nagy érdeklődésre való tekintettel a *Kovász* olvasói számára biztosítani szeretnénk a részvétel lehetőségét. A Korten-fórumon való részvételi szándékukat az érdeklődők ugyan csak címünkön jelezhetik.
- Az *Altern-csoport* alapító tagjai közül Baranyi Árpád Marosvásárhelyen tartott nagy érdeklődéssel kísért előadásokat a Korten-könyvben foglaltak előzményeiről, jelentőségéről és hatásáról, valamint az *Altern-csoport* tevékenységéről.
- Dabóczi Kálmán egyéves németországi (Mannheim) kutató-ösztöndíja lejártával szeptembertől ismét egyetemünkön kapcsolódik be a csoport munkájába.
- Paul Hellyer már korábbi számainkban is említett könyve – csoportunk jóvoltából – nyomdakész állapotban van, és a Gondola Kiadónál szeptemberben jelenik meg. A könyv címe és alcíme alapján is – *A globális pénzügyi válság túlélése, avagy a remény gazdaságtana* – bizonyára érdeklődésre tarthat számot, s a könyv iránt érdeklődők előjegyzésbe vételük érdekében jelezzék szándékukat csoportunk címén.
- Örömmel tudatjuk, hogy a *Kovász* – csoportunk negyedévente megjelenő kiadványa – már az Interneten is olvasható, illetve letölthető az egyes tanulmányok teljes tartalma. Az elérési cím a következő: <http://konyv10.bke.hu/kovasz>
- A *Kovász* őszi számának előzetes tervei között szerepel a szakmai vitákban alkalmazott érvelési stratégiák közötti különbségek bemutatása; a növekedés és a fejlődés fogalmának alapos körüljárása; valamint Antoine de Salins és François Villeroy de Galhau írásának fordítása, ami a vatikáni Igazságosság és Béke Pápai Tanácsa gondozásában jelent meg és a modern pénzügyi tevékenységeket a keresztény etikai követelmények fényében vizsgálja.

Amennyiben az Altern-csoporttal fel kívánja venni a kapcsolatot, úgy az alábbi lehetőségek között választhat:

levélcím: BKE, Környezetgazdaságtan, Altern-csoport
1828 Budapest, Pf. 489.

telefon/fax: 217-9588

Internet: <http://konyv10.bke.hu/altern>

Kiadja az Altern-csoport
Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
Környezetgazdaságtani és Technológiai Tanszék
Internet: <http://korny10.bke.hu/kovasz>

Felölös kiadó: Kindler József
Szerkesztette: Kocsis Tamás

ISSN 1418-5040

Készült a BKE házi sokszorosító üzemében

